

मेघदूतावर नवा प्रकाश

मेघदूतकाव्याचा उद्गम आणि विकास
संशोधन व रसास्वाद

* * *

लेखक

वामन कृष्ण परांजपे

बी. ए., एल्.एल्. बी

* * *

मूल्य : पांच रुपये

प्रकाशक :

य. गो. जोशी,

‘प्रसाद’ प्रकाशन

६८९/२३ सदाशिव पेठ, पुणे २

★

प्रथमावृत्ति :

‘आषाढस्य प्रशमदिवसे’ विक्रमसंवत् २०१४

१ जुलई १९५८

★

ग्रंथासंबंधीचे सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन

★

चित्रे व नकाशे : श्री. भांडुरकर, आर्टिस्ट

मुखपृष्ठावरील चित्र : श्री. फडणीस

★

मुद्रक :

चिं. ग. वझे,

साधना प्रेस

३७४ शनिवार पेठ, पुणे २

निवेदन

* आ परितोषान् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्

मेघदूत हे कालिदासाचे काव्य केवळ कपोलकल्पित आहे काय ? ही त्याच्या स्वतंत्र प्रतिभेची स्वतंत्र भरारी आहे !- मेघदूताच्या कर्त्याला त्यांतली मध्यवर्ती कल्पना कशी सुचली ? यज्ञवृत्तान्त हा कर्वाचा आत्मानुभव आहे काय ? मेघदूताचे मूलाधार कोणते ? यज्ञ कोण ? हा एक अनामिक यज्ञ कालिदासाने अवचित कसा निर्मिला ? त्याचे गणगोत (अर्थात् वाङ्मयीन) कुठले ? कालिदासाच्या प्रतिभेत तो जन्मला कसा ? आणि हे यज्ञाचे विरहकथानक कोठून आणले ? मेघदूतांतील रामगिरि काल्पनिक की खरा ? खरा असल्यास कोणता ? रामटेक म्हणतात तो बरोबर की चुकीचा ? प्राचीन टीकाकार रामगिरीलाच चित्रकूट म्हणतात आणि आधुनिक विद्वान् हे मत नाकारतात, हे गौडबंगाल काय आहे ? खरा चित्रकूट कोणता ? आणि तोच रामगिरि हे म्हणजे युक्त की अयुक्त ? मेघाच्या प्रवासाचा मार्ग कोणता ? त्याची दिशा कोणती ? मुळांत मेघदूत रचण्याची स्मृति कालिदासाला कांय कशी झाली ? महाकाव्याची प्रथा मोडून मध्येंच खंडकाव्याची बीज कशी चमकली ? हे काव्य मुचलें केव्हां-रचलें कुठे ? निर्मितीचे निमित्त काय ? हेतु कोणता ? मेघदूतांतील या सगल्या न सुटलेल्या समस्या आहेत. या यज्ञप्रश्नांचा उत्तराढा हे प्रस्तुत लेखनाचे उद्दिष्ट होय.

प्रस्तुतच्या संशोधनांतून मुख्य निष्कर्ष निघाले ते असे:-

१. मेघदूतांतील रामगिरि म्हणजे नागपूरजवळचे रामटेक नव्हे.

२. रामगिरि म्हणजे एक काल्पनिक ढोंगर अशीहि एक समजूत आहे. त्याचप्रमाणे रामगिरि कोणता हा केवळ भौगोलिक व शुष्क वादविवाद करण्याजोगा प्रश्न आहे असेहि मत कांहीनी मांडलें आहे. या दोनहि समजूती चुकीच्या आहेत. हल्लींच्या मध्यप्रदेशांतील रामगड हाच कालिदासाने वर्णन केलेला रामगिरि होय.

३. रामगडपासून पश्चिमेला अमरकंटक पर्वत व नर्मदेच्या कांडाकांडाने भिडसा; नंतर आपली पश्चिमेकडे उज्जयिनी व नग उत्तरेकडे वळून हिमालय आणि अलका हा कालिदासाला अभिप्रेत असलेला मेघमार्ग होय.

४. एवढेच नव्हे तर रामगिरि अर्थात् आधुनिक रामगड हाच प्राचीन चित्रकूट होय.

५. अलीकडे स्ट झालेली चित्रकूट व नाशिकची पंचवटी हीं स्थळे चुकीची आहेत. हल्लीं समजला जातो तो राममार्ग अनेतिहासिक आहे. अयोध्येतून निघून

दक्षिणेकडे रामगडद्वारा ओरिसांतून राजमहेंद्रीनजीक पूर्वगोदावरीच्या कांठची पंचवटी हा रामाचा वनवासांतील खरा मार्ग होय.

६. पूर्वीचें दण्डकारण्य म्हणजे हल्लीचा महाराष्ट्र व विदर्भ अशी प्रचलित समजूत आहे. तसें नसून हल्लीचा मध्यप्रदेश ते आंध्र (छोटा नागपूर प्रांत, गोंडवन, बस्तर संस्थान इ० मुखेल) हें खरें प्राचीन दंडकारण्य होय.

७. कालिदासानें मेघदूतांत आपल्या सोयीसाठी चित्रकूटाचा रामगिरि करून घेतला; किंबहुना तो या पर्वतावर प्रत्यक्ष आला असतांना हें काव्य सुचलें व रचलें. हल्लीचा उपेक्षित रामगड हेंच मेघदूताचें स्फूर्तिस्थान व जन्मस्थान होय.

८. यक्ष हा वेषांतर केलेला विरही राम होय. एवढेंच नव्हे-तर मेघदूतांतील कथानकाचा सर्व सांगाडा वाल्मीकीचा आहे. रामचरित्रांतील ठिकठिकाणचे प्रसंग, ऋतु व स्थळें यांचीं वर्णनें आणि कल्पना एकत्र करून जुळवून मेघदूत रचलेलें आहे. यक्षकथा ही कांहीं अंशी फिरवून घेतलेली रामकथाच. अनामिक यक्ष नव्हे, अनामिक राम हा मेघदूताचा प्रच्छन्न नायक होय. मेघदूत म्हणजे महाकाव्यांतून निघालेंलें उपकाव्य. वाल्मीकि व कालिदास यांच्या प्रतिमांचें मधुर मीलन. त्यांतून आरपार दिसण्याकरितां कालिदासाच्या कृतीवर वाल्मीकीच्या मूळ काव्याचे क्ष किरण पाडले म्हणजे यक्षांतला राम दिसूं लागतो आणि मेघदूतांतला रामचरित्राचा सांगाडा डोळ्यासमोर उभा राहतो !

हे सर्व सिद्धांत पुढील पानांतून प्रमाणांसहित मांडले आहेत. वस्तुतः वाल्मीकीची रामकथा हीच या काव्यांतील कोडी उकळण्याची शुद्धकल्ली होय. पडताळ्याचें साधन या दृष्टीनें तर तें अमोल आहे. परंतु दुर्दैवानें आतांपर्यंत त्या दिशेनें संशोधनाचा प्रयत्न झाला नाही. या नवीन दृष्टीनें केलेलें हें वाद्मयीन उत्खनन होय असें म्हणतां येईल. रामचरित्राच्या रवीनें मेघदूताचें मंथन केलें आहे. त्यात सांपडलें तें रसिकांपुढें ठेवलें आहे. अर्थात् क्रम व संगति लावून.

रामगिरि कोणता ? हा प्रश्न ' केवळ भौगोलिक ' नाही. तो रसास्वादाशी निगडित आहे. इतकेंच काय पण त्याचा मेघदूताच्या निर्मितीशी कार्यकारणसंबंध आहे ! तो निरूपणाच्या शोधात कळेल. सर्व दृष्टींनी, तो प्रारंभविंदु तसाच केंद्रविंदु आहे. म्हणूनच मेघाप्रमाणें आम्हीही आमच्या प्रवासाचा आरंभ रामगिरीपासून केला आहे. मेघदूतांतील स्थळें व कूटस्थळें जशी रामायणाच्या अनुरोधानें उलगडतात, त्याप्रमाणेंच उलट रामाच्या मार्गाचें कोडे मेघमार्गाच्या मदतीनें कसें मुटतें, हेहि पुढें दाखविलें आहे. मेघदूताचें रामकथावलंबित्व व त्याची व्याप्ति सुस्पष्ट न झाल्यामुळें आणि आतांपर्यंत रामगिरीचा व मेघमार्गाचा बरोबर स्थगनिधाय न झाल्यामुळें तद्विषयक मेघदूतांतलें रहस्य व सौंदर्य यांचें यथायत्तू ग्रहण होणें घट्ट होत नव्हतें. कोणत्याहि प्रभाच्या सर्व बाजू कळल्या नाहीत, तर अर्धगजक्याकानें पसगत होते. मेघदूताचें मूल्य, मर्म व माधुर्य यांचें यथायोग्य भोजमाव द्यावयाचा

हवें असेल तर त्या काव्याची पूर्वपीठिका व जन्मकहाणी माहीत हवी. निदान ती स्थूलमानानें बरोबर अंदाजतां आली पाहिजे. तरच तें काव्य कां निर्माण झालें, कशांतून निर्माण झालें, आणि आहे तसेंच कां झालें, या मौलिक प्रश्नांचा छडा लावतां येईल. हा कार्यकारणभाव उलगडण्याचा इष्ट प्रस्तुत संशोधनाच्या मुळाशी आहे.

• • •

प्रस्तुत ग्रंथांत मांडलेले सिद्धांत विमक्त किंवा विस्कळीत नाहीत. उलट सूर्यमालेंतल्या ग्रहांप्रमाणें ते परस्परसंबद्ध असून त्यांचा एकमेकांना जोर आहे, ही त्यांतली मीज आहे. एक प्रकारें हें त्या सिद्धांतांच्या सत्यतेचें लक्षण होय, असें म्हणतां येईल. हे सर्व सिद्धांत प्रारंभीच्या सात प्रकरणांत कमार्ने व शास्त्रीय पद्धतीनें मांडले आहेत. इतिहासाच्या प्रांतांत शिरतांना डोळ्यावर पूर्वग्रहांचा काळा चप्पा उपयोगी नाही. त्यांतून सत्य दिसणार नाही. संशोधनमंदिराच्या प्रवेशद्वारीच मल्लिनाथाची पाटी लावलेली हवी :

नामूलं लिख्यते किंचिद् नानपेक्षितमुच्यते ।

प्रस्तुत लेखनांत हें पथ्य सांभाळण्यावर कटाक्ष आहे. फक्त आठव्या ज्ञातांत 'मेघदूताची जन्मकथा' सांगतांना माव कल्पनाशक्तीला रान मोकळें सोडावें लागलें आहे. मेघदूताचें जन्मरहस्य आतां कोण सांगणार ? बोलून चालून ही उणीव म्हणून काढण्याचा हा यत्न आहे. ही जन्मकथा 'जुळविलेली' असली तरी सत्याशीं लगट करणारी आहे खास.

सदरील संशोधनानें मेघदूत काव्याकडे पहाण्याचा दृष्टिकोनच बदलेल; संस्कृति आणि काव्य यांचा विकास परंपरेंतून कमबद्धतेनें व कदलीदलन्यायानें कसा होत आला आहे याचा प्रत्यय येईल. या 'नव्या प्रकाशा'नें मेघदूतकाव्य व त्याचा कर्ता यांची भूमिका व पूर्वइतिहास कळेल. आणि ह्या पूर्वपीठिकेच्या उंचीवरून या काव्यांतील रसवत्ता, रहस्य व रमणीयता यांचा आस्वाद डोंगरावरून तळचा देखावा पहाणाऱ्या माणसाप्रमाणें अधिक व्यापकतेनें घेतां येईल. एवंच, या अद्वितीय काव्याचें आकलन आतां अधिक यथार्थतेनें होऊं शकेल, अशी आशा आहे.

• • •

कांही कारणानें मेघदूत चाळतांना पहिल्याच श्लोकांत रामगिरि लागला. टीकाग्रंथांतून पहावें तों सगळीकडे एकाच मताचें प्राबल्य-नागपूरजवळचा रामटेक म्हणजे रामगिरि ! परंतु रामटेक मनाला पटेना. खट्कू लागला. कांहींनीं तर काल्पनिक म्हणून रामगिरीची बासलात लावली आहे, तीही रुचेना. अमरकंटक, नर्मदा, विदिशा, उज्जयिनी, कुदक्षेत्र, गंगानदी, हिमालय, मानससरोवर, कैलास हीं व आणखी बारीकसारीक स्थळेंमुद्रां खरीं, मग एकटा रामगिरीच तेवढा काल्पनिक

मुत्पष्ट झाली. सारांश, रामायणांत दडलेली किल्ली सांपडातांच आतांपर्यंत बट्ट बसलेली कुलुपें लीलेन उघडूं लागलीं ... पण तें सर्वं ग्रंथांत आढळेल.

कर्मधर्मसंयोग असा की, रामगिरि शोधोत असतांना हे अन्य सिद्धान्त गवसले ! मुंगा नादांत लाकूड पोस्तरांत असतो. तें कोरतां कोरतां श्री ग अशा अक्षरांच्या कांहीं आकृति बट्टेचें दिसूं लागतात. अशा धुणासरी बळगावर या ग्रंथाची पहिली श्री निघाली आहे. मग त्याचा श्रीगणेशा करून न पर्यंत पोचविजल. विहीर खगतांना मोहोरांचें डबोलें सांपडावें किंवा कनीकॉडा पुंडाळतांना पंच-पक्वान्नांचें ताट वाटून पावें, असा गोंड अनुभव प्रस्तुत समयी आला. पणती पेटवितांना दीपनाला प्रकटली.

ढोक्यांत भरलेला विषय ग्रंथांत उतरवून झाल्यानुळें इतके दिवस मारावलेलें मन वर्षाव केलेल्या मेघाप्रमाणें हलकें व मोकळें झालें आहे. आतां पुनः नवें जल शोधून जड होईपर्यंत वाऱ्यावर फिरावला मोकळीक ! प्रस्तुत वृत्तीचा उपयोग झाला तर ठीकच, त्याकरितां तर एवढा अडाहास. पण मुगंध नुट्यापुरती जमीन भिजली तरी पुष्कळ झालें. सिंचनाची तृप्तता काय थोडी आहे ! त्या आंतल्या पावतीपेक्षां अधिक सनाधान तें कोणतें !

• • •

कालिदासाचा शब्दप्रयोग वापरून बोलावयाचें तर त्याच्या काव्यांतील रहस्य-संशोधनाचें उंच फळ तोडूं पहाणारा मी खरोखरीचाच 'वामन' आहे. कुमारसंभवांतील पार्वतीप्रमाणें प्रस्तुत लेखकाची अवस्था मातेल खरी—

जनोऽयमुष्चैःपदलंघनोऽमुकः

पण या चापल्याला कालिदासाविषयीचें प्रेम व औत्सुक्यबुद्धि कारणीभूत आहे. त्या महाकवीच्या संशोधनपूजेसाठीं हा नवकुटुमांचा हार मलीनै-धिटाईनें रचला आहे. जेव्हां केव्हां त्या कविकुलगुरूची अंधारांतील चरित्र-भूति आपल्याला सर्वंध दिसूं लागेल तो नुदिन. प्रस्तुतचा यत्न, तो सुयोग जवळ आगम्याच्या खडपटीतीलच एक भाग—एक अल्प किरण.

१ जुलई १९५८

शिवरामपंत परांजपे रस्ता

*११२६ बुधवार, पुणे २

}

वामन कृष्ण परांजपे

अ वि स्म र णी य

पुढील ग्रंथालयांनी पुस्तकांचा उपयोग करण्याचे बाबतीत भरपूर सवलत दिली. रॉयल एशियाटिक सोसायटी मुंबई, पुण्याची सरकारी वेधशाळा, भांडारकर ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टिट्यूट, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, केसरी-मराठा ग्रंथालय, फर्ग्युसन कॉलेजची वाडिया लायब्ररी इ०. खालील सज्जनांनी आपल्या जवळची पुस्तके व नकाशे वापरण्याकरिता दिले. श्री. वि. चं. शेठे, श्री. शंकरराव ओक, सुरेश घोरपडकर, श्री. वि. मा. देशमुख वकील, डॉ. चा. रा. दमढेरे, अॅड० एस्. जी. निर्गुडकर, श्री. जयंतराव टिळक, महामहोपाध्याय पोतदार इत्यादि.

अवाढव्य प्रकाशने हिंमतीने शिरावर घेणारे आमचे य. गो. जोशी आणि 'साधना'चे व्यवस्थापक श्री. वझे यांचा मी आभारी आहे. लेखनाच्या प्रांतांतले माझे कायमचे सहभागार श्री. ह. स. गोखले हे आभारांच्या पलीकडेचे आहेत! इतके सर्व करूनहि अडूर-गुहागरचे श्री. दा. वि. जोगळेकर (कारखानदार, मुंबई) यांनी ऐन वेळी आर्थिक साहाय्य देऊं केले नसतें, तर प्रस्तुतचा 'प्रकाश' अंधारांतच राहण्याचा संभव होता !

शेवटी एक अप्रत्यक्ष ऋण नमूद करतो. या प्रसंगी माझ्या पूज्य आजोबांची (कै. शिवरामपंत परांजपे) मला पदोपदी आठवण होते. बैज्या मनाला वाटतें की, आजहि ते हवे होते. अण्णा! तुमच्या त्या रसभरित अध्यापनाची व वाङ्माधुर्याची माझी स्मृति कधीतरी म्लान होईल काय ?

पापाणादपि पीयूषं स्यन्दते यस्य लीलया ।

असा त्यांच्या वाणीचा अधिकार होता. त्यांच्या छत्राखाली मी लहानाचा मोठा झालों. माझ्या हातून जें कांहीं होतें तें त्यांच्याच कृपेचें फळ, अशी माझी श्रद्धा आहे.

— लेखक

ऋणानुबंध

माझे स्नेही श्री. वामनराव परांजपे, वकील, यांचे 'मेघदूतावर नवा प्रकाश' हे पुस्तक मी आज आनंदाने प्रसिद्ध करीत आहे.

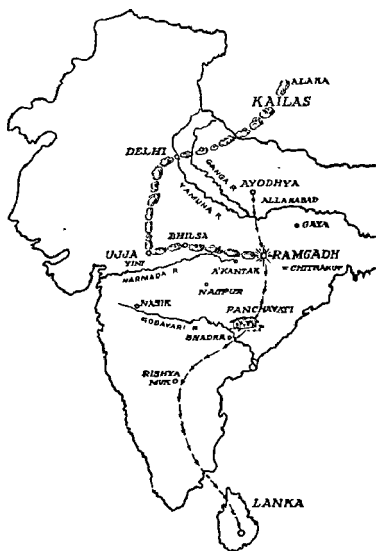
या 'नव्या प्रकाशा'ने बऱ्याच जुन्या समजुतींना धक्का बसेल. त्यांत अनेक महत्त्वाचे सिद्धांत मांडलेले आहेत. विषयाचे संशोधन अत्यंत चिकित्सकतेने केलेले असून विषयप्रतिपादन मनोरम शैलीने केलेले आहे.

प्रबंधाचा विषय संशोधनात्मक, अतएव रूक्ष असला तरी श्री. वामनरावांची लेखणी ही कै. शिवरामपंत परांजपे यांच्या घराण्यांतील असल्यामुळे-या लेखनावर 'शिवरामपंती' झाला आहे. मूळ 'मेघदूत' ज्यांनी वाचले नसेल त्यांनाहि हे पुस्तक अत्यंत आकर्षक व मननीय वाटेल.

या पुस्तकाचे विद्वान् व रसिक वाचकांकडून स्वागत होईल ही मला खात्री आहे.

—यशवंत गोपाळ जोशी

राममार्ग व मेघमार्ग

हे दोनही मार्ग रामगढपाशीं मिळतात. म्हणूनच रामगढ = रामगिरि = चित्रकूट. रामायणांतून मेघदूत निघाले, त्याप्रमाणेच राममार्गातून मेघमार्ग पुढला ओढ. राममहिद चित्रकूटालाच कालिदासाने रामगिरि संबोधिले.

रामाचा मार्ग याणांनी व मेघमार्ग दगांच्या मालिकेने दर्शविला आहे.

मेघदूतावर नवा प्रकाश

१. रामगिरि म्हणजे रामटेक नव्हे
 २. रामगड हाच रामगिरि
 ३. हल्लीचा तोतया चित्रकूट .
 ४. धनवासी रामाचा खरा मार्ग
 ५. ऋक्षविल हीच हाथिफोड गुहा
 ६. रामगड, रामगिरि व चित्रकूट एकच
 ७. यक्षकथानक रामायणांतून घेतलें
 ८. मेघदूताची जन्मकथा
 ९. कालिदासाची काव्यकला
- भरतवाक्य
-

सुखांत व संकटांत
जिने सारस्वीच सोबत केलीं त्या
सौ. प्रमिलेस

ना न्दी

सरस्वतीं प्रणम्यादौ वंदे तं कवि-कोकिलम्
अवसन्तेऽपि श्रूयन्ते यस्य ध्वनिमनोहराः
मेघदूतसमस्यासु लग्नः संजातचापलः
उद्भासितं च यत्तत्र रहस्यं वक्तुमुत्सहे
चाल्मीकिस्त्वंधमारुह्य मेघकाव्यं विनिर्मितम्
अनामिको न यक्षोऽसौ रामः प्रच्छन्ननायकः
रामायणोपजीवित्वं कवैश्च प्रतिभा नवा
उभयोः संगमो रम्यः ग्रंथेऽस्मिन् कीर्तितो मया
आदिकाव्यानुसारेण कालिदासेन वर्णितः
स पंथा दर्शितोऽप्यत्र रामस्य धनचारिणः
रामस्य चित्रकूटोऽसौ तेन रामगिरिः कृतः
तुंगं शैलं तमाश्रित्य स्फूर्तिः श्लोकत्वमागता
अद्य रामगढाख्योऽयं बोद्धव्यः स गिरिर्महान्
अधुना मध्यदेशोऽसौ पुरा यत् दंडकावनम्
अनुत्तीर्य नदीं रेवां केवलं चाऽनुनर्मदः
यातानुगश्च यक्षोक्तः मेघमार्ग उदाहृतः
कृजन् सुरचितं 'मेघं' पीतरामकथाजलम्
कोकिलः स स्वयंप्रज्ञः परभृत् नैव भासते
अन्वेष्य पूर्ववृत्तं तत् लुप्तपूर्वं मयाऽधुना
प्रथितं च प्रकाशार्थं आरंभः खलु सिद्धये
तं बुधा ज्ञातुमर्हन्ति सारासारविचक्षणाः
क्षीरं गृह्णन्तु ते हंसा विदग्धा लुब्धमानसाः

आ शैलावात् प्रमुदितो रसनारसेन
तत्काव्यगूढकमले मधुपोऽस्मि वद्धः
उन्मीलनं प्रकटयन् कविगौरवार्थं
अभ्यर्थये रसविदामवधानदानम्

झोत १ ला

रामगिरि म्हणजे रामटेक नव्हे

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्तानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसति रामगिर्याश्रमेषु

—मेघदूत, श्लोक १ ला

कालिदास हा जसा भारतीयांच्या कौतुकाचा तसाच कुटुंबाचा विशय आहे.

त्याच्या कृति आपल्यासमोर आहेत, पण आकृति नाही. म्हणूनच प्राचीन अंधकारातून या कविश्रेष्ठाविषयीच्या जुन्या वृत्तान्ताचे नवे ज्ञानकण उपलब्ध व्हावेत, यासाठी रसिक चातकासारखे टपलेले असतात. उज्ज्वल पूर्वजांची नवी माहिती मिळविण्यांतला संशोधकांचा आनंद तर पुत्रजन्मसम असतो. आत्मीयतेची भावना हे त्यांचे एक कारण असू शकेल. तथापि जिज्ञासापूर्ति ही त्या सात्त्विक आनंदाची खरी जननी होय. कार्यकारणभाव शोधण्यांत सारे स्वारस्य व सौंदर्य सांठविलेले आहे. त्यांतच प्रगतीची बीजे असतात. कालिदासाच्या काव्यांपैकी मेघदूताची मोहिनी विशेष आहे. दोन हजार वर्षे झाली तरी या दमदार व टबटबीत काव्याची पकड कमी होत नाही ! छोट्यानी असल्यामुळे उत्तराच्या फाय्याप्रमाणे सहज हुंगावा किंवा खडीसाखरेच्या खड्याप्रमाणे जातां येतां आत्वाद ध्यावा, असा त्याचा गोडवा आहे. चाल मंदमधुर, गोडी अवीट, घाट आटोपशीर असा त्याचा याट आहे. पण मुळांत याचे रोप कोठून आणले ? हा काव्यतरु रुजला, वाढला फुलला कसा ? हाच कार्यकारणभाव पुढील पानांतून उलगडलेला दिसेल.

मेघदूतांतील समस्या रामायणाच्या साहाय्याने सुटतात

प्रथम मेघदूतांतील 'रामगिरि' कोणता हे निश्चित करावयाचे आहे. या वादवर्तीत एकूण चार मते किंवा पक्ष आहेत. त्यांपैकी रामटेक म्हणजेच रामगिरि हा हल्लीचा प्रचलित व सर्वात प्रबळ पक्ष होय. मेघदूतावरचे कोणतेहि पुस्तक व त्यांतील मेघमार्गाचा नकाशा पहावा तो त्यांत नागपूरजवळचे रामटेक हाच रामगिरि म्हणून दाखविलेला असतो. एकंदरीने रामटेकच सध्यां गृहीत धरून चालतात. तथापि रामटेक मार्मिकांना मान्य होण्यासारखा नाही; म्हणूनच कालिदासाचा रामगिरि अद्यापपर्यंत अनिश्चित आहे, असेच म्हटले पाहिजे. भारत सरकारच्या साहित्य अँकडमीने मेघदूताची अधिकृत आवृत्ति, डॉ. सुशीलकुमार डे

यांनी संपादित केलेली, नुकतीच प्रसिद्ध केली आहे. त्यांत रामगिरिविषयक आजची संशोधनाची स्थिति खालीलप्रमाणे दिली आहे. (पृष्ठ ११३)

Ramagiri—The exact location of this hill is uncertain. Both Vallabhadeva and Mallinatha say that it is Chitrakuta. Wilson identified it with Ramtek 'The hill of Rama', which is still a place of pilgrimage, situated about 24 miles to the north of Nagpur, and this conjecture is supported, according to V. V. Mirashi, by an inscription of Pravarasena II. Some would identify it with Ramagarh hill in the Madhya Pradesh, situated near Amrakuta which is the source of the river Narmada. Or is the place as imaginary as the poet's mythical Alaka ?

रामगिरीविषयी विद्वानांत व संशोधकांत एकवाक्यता नाही. प्राचीन संस्कृत टीकाकार रामगिरि म्हणजे चित्रकूट असे मानतात. रामटेक-सिद्धान्त प्रथम १८१३ साली विल्सनसाहेबांनी प्रतिपादन केल्यापासून आतांपर्यंत बराच बळावला आहे. तिसरा रामगड-पक्ष. हा सर्वांत क्षीणबल आहे. तो मान्य करण्याकडे फारसा कोणाचा कल नाही. अलीकडे तर सर्वांनी त्या विचान्याचा हक्क बाजूस सादला आहे ! चवथे मत असे की, हा रामगिरि म्हणजे अलकप्रमाणेच केवळ कपोलकल्पित होय; परंतु मेघदूतांतील रामगिरि काल्पनिक नाही. एवढेच नव्हे तर कालिदासाने मेघदूतांत खऱ्याखऱ्या पर्वताचे खरेखुरे वर्णन केलेले आहे आणि तो पर्वत म्हणजे हल्लींच्या मध्यप्रदेशांतील ईशान्य टोकाला असलेला उजुंग रामगड पर्वत हा होय हाच खरा रामगिरि, याचा प्रत्यय प्रस्तुत संशोधनावरून येईल; एवढेच नव्हे तर हाच प्राचीन चित्रकूट आणि म्हणूनच याला कालिदासाने 'रामगिरि' केला. हे दोनहि सिद्धान्त रामायण-प्रदीपाच्या उजेडांत वाचकांना स्पष्ट दिसू लागतील. पण त्याच्याआधी ठेंगणा व नर्मदेच्या दक्षिणेला असलेला रामटेक रामगिरि होऊ शकत नाही, हे दाखविले पाहिजे. त्यासाठीच हा पहिला झोत आहे.

अलीकडे नागपूरचे प्रो. मिराशी यांनी रामटेकबाबत बरीच खटपट करून रामटेकचे जोरदार समर्थन चालविले आहे. त्यासंबंधीचा त्यांचा 'मेघदूतांतील रामगिरि' हा विस्तृत लेख त्यांनी आपल्या संशोधनमुक्तावलीत (सर पहिला) संप्रदित केला आहे. सदरे लेखाच्या आरंभी प्रो. मिराशी लिहितात की, मेघदूतांतील माहितीवरून " रामगिरीचे स्थान निश्चित करणे शक्य आहे; तथापि या बाबतीत पद्धतशीर प्रयत्न कोणी केलेला आमच्या पहाण्यांत नाही. " स्वतः मिराशींनी या बाबतीत प्रयत्न केला आहे. पण तो 'पद्धतशीर' नाही ! त्यामुळे त्यांची 'दिशा'

चुकली आहे, हे दिसून येईल. वस्तुतः रामगिरीचा स्थलनिश्चय करतांना प्राचीन ग्रंथांचा आणि विशेषतः रामायणाचा फार उपयोग आहे. मेघदूतांत आलेले हे रामकथेतील तीन उल्लेख पहा :

(१) जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु

(२) रामगिर्याश्रमेषु

(३) वंद्यैः पुंसां रघुपतिपदैः अंकितं मेखलासु

म्हणजे रामगिरि हा उजुंग पर्वत होता व तेथील जल सीतेने स्नान केल्यामुळे पुण्यपावन झालेले होते. शिवाय या पर्वताच्या मेखलाभागावर सर्वजनांना वंद्य अशी श्रीरामचंद्राची पदचिन्हे उमटली होती. या वर्णनांतले स्वारस्य स्पष्ट आहे. राम, लक्ष्मण आणि सीता हे वनवासांत ज्या पर्वतावर राहिले तोच हा ' रामगिरि ' पर्वत असावयाला हवा; दुसरा कोणताही चालणार नाही. यासाठी रामकथा, रामाचा मार्ग व रामायण जरूर तपासून व ताडून पाहिले पाहिजे; परंतु मिराशी म्हणतात—

“ पण मेघदूताचे कथानक पडले सर्वस्वी काल्पनिक ! तेव्हां तेथे आपणांस प्राचीन संस्कृत ग्रंथांचे साह्य होणे शक्य नाही.”
(सं. सु. १-५३.)

प्रस्तुत विषयाच्या उलगड्याकरितां अतिप्राचीन व आधारभूत संस्कृत ग्रंथ जो रामायण त्यांचे साह्य होणे शक्य आहे. एवढेच नव्हे तर त्यांचे साह्य घेतल्या-शिवाय हे रामगिरीचे रहस्य संशयातीत व समाधानकारक रीतीने उकलणारच नाही, अशी वस्तुस्थिति आहे ! मिराशी म्हणतात त्याप्रमाणे मेघदूताचे कथानक ' सर्वस्वी काल्पनिक ' नसून सर्वस्वी रामायणावरून घेतलेले आहे, हे पुढे सातव्या प्रकरणांत विस्ताराने व तपशीलवार दाखविले आहे.

तात्पर्य, खुद्द रामगिरि हे नांव, सीता-स्नान आणि रामचरणाङ्कितता या तीन फार मोठाल्या खुणा कालिदासाने ग्रथित करून ठेवल्या आहेत. किंबहुना दोन हजार वर्षांपूर्वीच्या अंधारांत प्रकाशाचा झोत टाकणारे हे तीन झगझगीत दिवे आहेत, हे वाचकांच्या पुढे लक्षांत येईल. त्यामुळे खऱ्या रामगिरीचा माग कोणालाही पुसतां येणे शक्य नाही. रामगिरीचा ढोंगर शोधतांना या ढोंगराएवढाल्या खुणा डोळ्याआड करून चालावयाचे नाही. मिराशीचा रामटेक लटका पडतो त्याचे प्रमुख कारण हेच. रामटेकचा ठेंगणा ढोंगर (उंची सुमारे ५०० फूट) राम-सीतांच्या वास्तव्याची अट पुरी करू शकत नाही. तेथे राम कधी टेकलेला नाही आणि जनकतनया सीता तर तेथे कधीच आलेली नाही. एवढ्यावरूनहि या महत्त्वाकांक्षी रामटेकला रद्द ठरवितां येईल. पण या विषयाची चर्चा करण्यापूर्वी प्रथम मेघदूताच्या संहितेकडे (text) वळू. कारण रामगिरीचा हा ' यक्षप्रश्न ' सोड-

वितांना प्रथमतः खुद्द मेघदूतांतील माहितीवरच अधिक भर दिला पाहिजे. तो अन्तर्गत व अव्वल दर्जाचा पुरावा होय.

रामगिरीच्या खुणा

कालिदासाला कोणता रामगिरि अभिप्रेत होता? त्यानें मेघदूतांत रामगिरीचीं खालील लक्षणें किंवा वैशिष्ट्यें नमूद केलीं आहेत —

१ रामगिरि हा पर्वत पवित्र मानला जात असे. घनवासांत असतां तेथील जलांत सीतादेवीनें स्नान केल्यामुळे त्याचें जल पुण्यपावन झालेलें होतें.

२ त्या पुण्यक्षेत्रीं ऋषींचे अनेक आश्रम होते.

३ रामगिरि पर्वत बराच उंच असल्यामुळे वर्षा ऋतूंत मेघ त्याच्या शिखराला विलगले असतां वप्रक्रीडा करण्याकरितां (सुल्यांनीं टक्कर देण्याकरितां) खालीं वांकलेल्या हत्तीसारखे ते दिसत. (श्लो० २)

४ त्यावर सार्जी कुटजकुसुमें होती. (श्लो० ४)

५ हा पर्वत फार उंच व भव्य होता. (तुंगं शैलं—श्लो० १२)

६ या पर्वताच्या बाजूंवर जगांना वंघ अशा रामचंद्राचे पाय लागलेले होते किंवा तेथें त्याचीं पदचिन्हे आहेत. (श्लो० १२)

७ या पर्वतावर प्रतिवर्षीं नियमानें जलवृष्टि होते. (श्लो० १२)

८ वारा शिखर उडवून देतो की काय, असें वाटण्याइतकें उंच शिखर व सोसाव्याचा वारा (श्लो० १४)

९ याच्या जवळपास मुग्ध सिद्धांगना होत्या. [अडाणी किंवा गांवढळ सिद्धांग्या स्त्रिया] (श्लो० १४)

१० तेथें सरस व रम्य असें निचुल नांवाचें येतस किंवा 'स्थळ' होतें.

११ आसपास रानटी असंस्कृत लोकांची वस्ती (श्लो० १६)

१२ तेथें घनदाट छायेच्या वृक्षांची गर्द झाडी होती. (श्लो० १)

१३ नांगरण्यालायक असें 'माल' क्षेत्र जवळपास आहे. (श्लो० १६)

१४ येथून म्हणजे मालक्षेत्रानंतर काहींसि पश्चिमेला जाऊन पुढें पुन्हां उत्तरेला गेलें म्हणजे अलका लागेल. (श्लो० १६)

१५ या रामगिरीच्या पश्चिमेच्या बाजूला (किंचित् पश्चात् कांहींसि पश्चिमेला किंवा कांहींसि मार्गे) उंच व सानुमान् असा आम्रकूट पर्वत आहे.

१६ या आम्रकूटावर पेटणारे मोठे रान-वणथे त्याच्यावर हमखास होणाऱ्या प्रतिवार्षिक जलवृष्टीनें विज्ञतात. (श्लो० १७)

१७ रान-आंग्यांच्या पिकलेल्या म्हणजे पिवळट व तुकतुकीत पळानीं आच्छादिलेल्या या आम्रकूटाच्या शिखरावर कृष्णवर्ण असा तूं आलास म्हणजे तो पर्वत भूमीच्या स्तनासारखा दिसेल. (श्लो० १७)

१८ आम्रकूटाच्या आसपास देखील जंगली लोकांची वस्ती [वनचर-वधुमुक्तकुंजे श्लो० १९]

१९ आम्रकूटाच्या पुढे कांहीं मार्ग आकमिल्यानंतर (अर्थात् अजून पश्चिमेच्याच दिशेने. कारण श्लोक १६ मधील उत्तरेण या पदाप्रमाणे उत्तरेला वळण्याची क्रिया उज्जयिनीनंतर सुरू व्हावयाची आहे.) विंध्य पर्वताच्या पायथ्याशी डोंगराळ मागांढून वहात असल्यामुळे स्फुटितप्रवाहा अशी नर्मदा नदी तुला हत्तीच्या अंगावर काढलेल्या वेलवुट्टीसारखी दिसेल. (श्लो० १९)

२० नर्मदेचे पाणी घेऊन (शोषून) पुढे जा [गच्छे:], असा मेघाला आदेश (श्लो० २०) (नर्मदा नदी ओलांडून जा, असा उद्देश नाही.)

२१ यानंतर दशार्ण देश व मग त्याची सुप्रसिद्ध राजधानी विदिशा व वेव्रवती किंवा हर्षाची बेटवा नदी लागेल. (श्लो० २३-२४)

२२ रामगिरीवर हारणी, मोर आणि नदी किंवा जलप्रपात आहेत. (उत्तरमेघ ४१)

२१ येथे पावसाळा सोडून वारे उत्तरेकडून दक्षिणेकडे वहात येतात. (श्लो० ४४)

२४ येथे यशाला शिलाखंडावर आपल्या प्रियेचे चित्र काढतां येईल, असे धातुराग म्हणजे रंजकद्रव्ये आहेत. (श्लो० ४२)

वर दिलेल्यांपैकी बहुतेक खुणा वैशिष्ट्यपूर्ण असल्यामुळे त्या कोणत्याहि डोंगराला लागू पडणाऱ्या नाहीत, हे मेघदूताच्या मार्मिक वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल. किंवाहना या सर्वच्या सर्व लक्षणांनी उपलक्षित असा कोणता तरी एकच पर्वत असू शकेल, असे निश्चयाने निष्पन्न होण्यासारखे आहे. एवढेच नव्हे तर या बाबतीत विकल्याला किंवा संशयाला जागा रहात नाही. वरील वैशिष्ट्यांनी युक्त आणि कालिदासाच्या वर्णनाला जुळणारा एकच पर्वत आहे आणि तो म्हणजे आम्ही पूर्वी सूचित केलेला रामगड पर्वत होय, हे आम्ही पुढील प्रकरणांत दाखविणार आहोत. तथापि उत्सुक वाचकांना त्याची पूर्वकल्पना किंवा चाहूल अगाऊच लागावयाला हवी असेल तर त्यांनी या प्रकरणांतील तळ-टीपा अधिक बारकाईने वाचाव्या. म्हणजे रामगड हाच रामगिरि ही गोष्ट त्यांना आतांपासूनच प्रतीत होऊं लागेल.

पण दूर्त आपल्याला या उपरिनिर्दिष्ट चोवीस खुणा रामटेकशी जुळतात की नाही, हे पहावयाचे आहे. अशी चिकित्सा किंवा तपासणी करतांना एकहि अपवाद न होतां सर्व लक्षणें विनचूक जमली पाहिजेत, हा अशा बाबतीतला तर्कशास्त्राचा नियम लक्षांत ठेवला पाहिजे. माणूस ओळखण्याप्रमाणे स्थळाच्या निश्चितीबाबत-

देखील एक खूण विरुद्ध गेली तरी घातक ठरते. पण सुदैवानें प्रस्तुत प्रकरणांत उलट अशी मौज आहे की, चौवीसपैकी तीन किंवा चार सर्वसामान्य म्हणून सोडून दिल्या तरा बाकीच्या वीस वैशिष्ट्यपूर्ण खुणा रामटेकच्या विरुद्ध आपला हात बर करीत आहेत. ह्या वीस मूक साक्षीदारांची बोलकी साक्ष फार महत्त्वाची आणि निर्णायक आहे. न्यायनिवाड्याच्या कार्मी न्यायालयांतून—

“ Men may lie but circumstances do not lie ”

हें पुराव्याच्या शास्त्रांतलें एक महत्त्वाचें तत्त्व नेहमी उपयोगांत आणलें जातें. त्या दृष्टीनें पाहतां चौवीसपैकी एकहि खूण रामटेकला उचलून धरीत नाहीं. कसें तें पहा.

रामटेक कसोटीला उतरत नाहीं

आतां वरील चौवीस लक्षणांचा अनुक्रमानें विचार करूं :

१ सीतास्नान हें जें रामगिरीचें पाहिल्याच श्लोकांतलें पहिलें वैशिष्ट्य तें रामटेक सिद्धान्ताला अत्यंत घातक ठरतें. ‘प्रथमप्रासे मक्षिकापातः’ अशी रामटेकच्या पक्षपात्यांची गत होते. येथें सीतादेवीनें स्नान केलें अगर वास केला असा रामायणांत अथवा कोणत्याहि प्राचीन ग्रंथात उल्लेख नाही. तशी पुसट दंतकथा अगर परंपराहि नाही. रामटेक हाच शैवलगिरि आणि तेथें शंबूकाला मारण्यासाठीं राम आला होता, असें मिराशी म्हणतात. हें देखील मान्य होण्यासारखें नाही. त्याची सविस्तर चर्चा पुढें केली आहे. परंतु ही गोष्ट क्षणभर गृहीत धरली तरी देखील ही इकीकत वनवासाच्या काळातली नसून रामायणाच्या उत्तरकांडांतली आहे. (अध्याय ७५) शंबूकवधाकरितां राम एकदाच विमानांतून आला होता. त्याच्या समवेत सीता नव्हती. सीताच काय दुसरा कोणीच बरोबर नव्हता. म्हणून ‘जनक-तनयास्नानपुण्योदकेषु’ हें जें सूचक, ऐतिहासिक आणि महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे तें रामटेकशीं मुळींच जुळत नाही, हें स्पष्टच निर्विवाद आहे. सीतेच्या आगमनाचा व स्नानाचा अभाव आणि अशक्यता हें एकच प्रमाण रामटेकचा हक नाशाबीत करण्याइतकें बलवत्तर आहे.

शिवाय रामटेकवर एकहि ओढा, तलाव, जलप्रवाह किंवा छोटी अगर मोठी नदी नाही. सीता येथें आलीच नाही. पण आली असली तरी तिच्या स्नान करण्या-

१ राम वनवासाला निघाल्यानंतर प्रथम प्रयाग व तेथून ओरिसातून पूर्वे किनाऱ्यानें दक्षिणेंत येऊन लंकेकडे कसा गेला, हा रामचंद्राचा मार्ग पुढच्या प्रकरणांतून सप्रमाण दाखविला आहे. तो पहावा. त्यावरून राम अगर सीता वनवासाच्या काळात विदर्भात किंवा पश्चिम किनाऱ्याकडे महाराष्ट्रातहि गेलेले नाहींत आणि त्यांना जाण्याचें कारणहि नव्हतें, हें दिसून येईल.

करितां 'उदक' तर पाहिजे कीं? मुळांत 'उदक' असलें तर तें स्नानानें 'पुण्योदक' होणार। तेव्हां या बाबतींत 'मूले कुठारः' अशी रामटेकची स्थिति आहे.

२. रामटेकवर अगर त्याच्या आसपास कोण्या कर्णाचे आश्रम होते, असा कोणताहि उल्लेख कोठेहि सांपडत नाही. खुद्द मिराशीचेंहि तसें म्हणणें नाही!

उलटपक्षीं रामगडच्या (म्हणजे चित्रकूटाच्या) समोवतीं कित्येक प्रसिद्ध कर्णांचे आश्रम व तपोवने होती. अग्नि-अनसूया, सुतीक्ष्ण, शरभंग, मांडकर्णी, अगस्त्य, धर्ममृत इ० इ० शिवाय खुद्द रामगड पर्वतावर एकान्तवासाच्या, निसर्गरमणीय व आश्रम बांधून रहाण्यायोग्य अनेक जागा असून शिवाय निवासाकरितां कांहीं नैसर्गिक व कांहीं कोरलेल्या गुहाहि आहेत. तेथें प्रत्यक्ष राम, लक्ष्मण, सीता आश्रम करून राहिले होते, अशी आख्यायिका तर आहेच. पण तेथें काधिमुनि तपश्चर्येकरितां रहात होते. जोगी-संन्याशांची तेथे रहाण्याची परंपरा आतां-पर्यंत होती, असें तेथील लोक सांगतात.

३. येथें क्र. ३, ५ व ८ हे मुद्दे विचाराकरितां एकत्र घेणें सोयीचें होईल. मेघदूतांतील या तीनहि उल्लेखांवरून रामगिरि नांवाचा पर्वत फारच उंच, भव्य आणि दर्शनीय असला पाहिजे हें स्पष्ट आहे. पुनरुक्तीमुळे ही गोष्ट पक्की झाली आहे. ज्याअर्थां कालिदास तीन वेगवेगळ्या ठिकाणीं वेगवेगळ्या रीतीनें त्याचें वर्णन करीत आहे त्याअर्थां रामगिरीची उंची भव्यता त्याच्या मनांत बिंबविलेली होती, हें उघड आहे. कालिदास या रामगिरीवर व त्याच्या आसमंतांतल्या भागांत

१. प्रो. मिराशी यांनी सरदेसाई-स्मारक ग्रंथात रामटेकवरील शिलालेख याबाबत सशोधनात्मक लेख छापला आहे. त्या लेखातील विधानाची चर्चा पुढें केली आहे. सदर लेखाचे अखेरीस रामटेकवर असलेल्या अनेक देवळांची व तीर्थांची नावे सिल्लूरगिरि-माझात्म्य नावाच्या दोन पोद्यांच्या आधारें व शिलालेखांत उल्लेखिलेलीं दिलीं आहेत. त्या लांबडचक यादीतहि सीता-तीर्थ अगर सीता-कुंड असा उल्लेख नाही. अगर सीतेच्या नांवाचें कोणतेहि स्थळ नाही. तशी पुसट दत-कथा असती तरी अद्यावध लोकांनी सीता-देवीचें नांव यादीतल्या ३८ स्थळांपैकी एखाद्याशी सासूच निगाडित केलें असेल.

२. मेघदूतांतील रामगिरि म्हणजे रामगड असें आम्हीं पुढें दाखविलें आहे. हा रामगड विंध्यपर्वताचा भाग समजला जात असे. विंध्य आणि त्याचा परिसर कालिदासाच्या अतिशय प्रेमांतला आणि परिचयातला हें निःसंशय. प्रतिभा पल्लवित झालेल्या तरुण कालिदासाच्या पहिल्या, नवाशिक्या ऋतुसंहार काव्याची पहिली झडप विंध्य-प्रदेश आणि त्यांतील दृश्य यावर पडली. यावरूनहि हेंच दिसून येतें. सदरचा रामगड पर्वत ३२०० फुटांच्यावर उंच असून भव्य व प्रेक्षणार्थ आहे. त्यावर प्राचीन कालापासून राम, लक्ष्मण व सीता यांचें देवालय असून हनुमान् आणि दशमुखी रावण यांच्याहि मूर्ति आहेत. राम, लक्ष्मण व सीता यांच्या नावानें गुंफा आहेत. यापैकीं एका गुहेच्या शिलेवर दोन

[पुढील पानावर चालू

अनेकदां आला असला पाहिजे, किंवा त्यानें आपलें वर्णनप्रधान मेघदूतकाव्य किंवा त्याचा कांहीं भाग तरी खुद्द रामगिरीवरच रचला असावा, असा तर्क केल्यास तो चुकीचा ठरण्याचें कारण नाही. रामगिरीच्या उंच भव्यतेचें खालील तीन

मागील पानावरून चालू.]

पदचिन्हें किंवा पादुका कोरलेल्या असून तीं रामचंद्राची पावेंलें असें समजतात. राम-लक्ष्मण-सीता वनवासात तेथें राहिले, अशी अजूनहि तेथील लोकांची गमजूत आहे. तद्विषयक अनेक दंतकथा आहेत. सविस्तर माहिती व चर्चा पुढें. या रामगड पर्वताचें वैशिष्ट्य हें की, याच्या पाऊण हिस्सा उंचीवर एक मला मोठा नैसर्गिक बोगदा, विवर किंवा आरपार गुहा आहे. त्याची ४५० फूट आणि उंची व रुंदी इतकी की, हत्ती लीलेनें इकडून तिकडून आरपार जाईल. हिला 'हाथीफोड' गुहा म्हणतात. या गुहेत आंत एक नैसर्गिक क्षरा मर्मरशब्द करीत झुलुझुलु वहात आहे. गुहेमुळें त्या जलप्रपाताचा मोठा प्रतिध्वनि उत्पन्न होऊन सधध गुहा निनादित होत असते. उंच पर्वतावरचा हा वैशिष्ट्यपूर्ण व अद्भुत निसर्गचमत्कार दुसरीकडे कोठें पहाण्या-ऐकण्यात नाही. सदर रामगड हाच रामगिरी आणि हाच चित्रवूट हें अगदीं पुढें दाखविणार आहोंत. प्रस्तुत मुद्दा एवढाच की, ऋतुसंहारात विषय-दृश्याचें वर्णन असूनीहि या चमत्कारपूर्ण व चित्तवेषक पर्वताचें वर्णन कालिदासानें केलेलें नाही. तें त्यानें पुढें रघुवंशांत केलें आहे. यावरून असा तर्क वाहतो की, रघुवंश-रचनेच्या वेळीं रामकथा प्रस्तुत असताना त्यानें रामाच्या वनवासांतील स्थळाना भेट दिली असावी. त्या प्रसंगीं हा नजर सेवणारा (रघु १३-४७) चित्रवूट पर्वत त्यानें पद्विह्यांदा स्तिमित नेत्रानीं पाहिला. अर्थात् येथें राम राहिले म्हणून तो रामगिरीच. या निसर्गरमणीय पर्वतावर कांहीं काळ केलेल्या वास्तव्यातच त्याला मेघदूताची कल्पना सुचली असावी व त्यातले प्रारंभीचे कांहीं श्लोक त्याला तियेंच स्फुरले असावेत. रामायणाचा विषय डोक्यात घोळतच होता. रामवनवासाचें प्रत्यक्ष स्थळ डोक्यांसमोर होतें. विरही रामाचा दूत जो हनुमान् त्यानें रामगडशेजारच्याच महेंद्र पर्वतावरून सीतेला रामाचा निरोप सांगण्याकरिता उग्राण केलेलें. पत्नी-मंचेत नसल्यामुळें विरहव्यथेची तात्पुरती चुणूक का होईना पण अनुभवाला येतच होती. किंवा प्रतिभासंपन्नाना प्रत्यक्ष अनुभव तरी कशाळा पाहिजे? रामगड पर्वताच्या उंच शिखरावर हत्तीप्रमाणें टकरा देणारे कृष्णमेघ त्यानें प्रत्यक्षच पाहिले असतील. रामगडावर हत्तीचे कळप अकबरापर्यंत होते, हत्तीहि आहेत, मग कालिदासाच्या वेळीं असतील यात काय नवल? आजहि काळवीट, हरिणें, मोर विपुल आहेत नानाविध रंगाचे व आवाजांचे पक्षी आहेत इतकी सामुग्री जमून आल्यानंतर अशा स्थळीं एखादा सामान्य मनुष्य गेला तरी तो कवि होऊन माधारा येईल. मग येथें कालिदासासारख्यानें मेघदूतासारखें काव्य रचलें यांत आश्चर्य कसलें? अशा रीतीनें एका महाकाव्यातून एक लघुकाव्य-उपकाव्य निघालें असावें, असें मनोदेवता सांगते 'प्राग् गच्छन् तृणं स्पृशति' या न्यायानें किंवा चुलीवर भात शिजत ठेवला कीं एकीकडे धैलावर कालवण शिजतें. त्याप्रमाणें रघुवंश रचताना तत्संलग्न अथवा त्यामुळें साहजिकपणें सुचलेलें संविधानक घेऊन कालिदासानें आपलें मेघदूत हें अमर खडकाव्य रचलें. बहुधा हीं लहान-मोठीं मावडे सहोदरच नव्हे तर समकालीनहि असावीं, असा तर्क करण्याइतकी अतर्गत प्रमाणें सांपडतात. त्यांचा निर्देश पुढें यथास्थान केला आहे

प्रकारांनीं वर्णन आले हे. तो उत्तुंग पर्वत होता (तुंगं शैलं १२), मेघ टकरा मारतील इतका उंच (श्लोक २), वारा शिखर उडवून देतो कीं काय असें वाजूच्या लोकांना वाटण्याइतकें उंच शिखर व सोसाऱ्याचा वारा तिथें वहात असे (श्लोक १५). पण याहीपेक्षां अत्यन्त आणि अधिक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे या रामगिरीला उंच असें शिखर किंवा शिखरें होती (श्लोक २ व १४). आतां रामगिरीचें हें भव्य स्वरूप कुणीकडे आणि रामटेकची ठेंगणी मूर्ति कुणीकडे ! या टेकडीची उंची अवघी ५०० फूट मुद्दां नाही. म्हणजे पुण्याच्या पर्वतीइतपत किंवा फार तर थोडी अधिक. शिवाय ही टेकडां पसरट घाटाची असून तिला शिखर नाही. जिथें शिखरच नाही तिथें मेघ त्याला विलगणार कसा ? (मेघमाश्लिष्टसानुम्—श्लोक २) शिखराला टकरा मारणार कसा ? वांझेच्या मुलाला पागोटें बांधून ठेवण्यासारखाच हा प्रकार आहे. या मुद्द्याला दुसरा एक महत्त्वाचा पैलू आहे. तो असा कीं, शिखर नसल्यामुळें मेघ त्या टेकडीच्या कडेला टकरा मारीत होता असें मानावें लागतें. मग यक्ष कुठें होता ? टेकडीच्या माथ्यावर यक्ष उभा आहे असें कल्पिलें तर मेघ त्याच्या खालीं म्हणजे खालच्या पातळीवर होता असें निष्पन्न होईल. म्हणजे यक्ष वर आणि मेघ खाली, असा विपर्यस्त विसंगत व असंभवनीय प्रकार होतो ! ही कल्पना अथवा हें दृश्य कालिदासाला अभिप्रेत असेल असें म्हणवत नाही. तें सर्वस्वी अनुचित, रस-हानिकारक आणि अशक्यप्राय वाटतें. (पुढें आम्हीं रामगड या ३२०० फूट उंचीच्या पर्वताचें वर्णन दिलें आहे. त्याच्यावर जमिनीपासून पाऊण हिश्यावर विस्तीर्ण पठार व जलप्रवाह असून त्याच्याहि वर पठाराच्या उत्तरेस ७००।८०० फूट उंचीचें शिखर आकाशांत घुसलें आहे. या ठिकाणाला मेघदूतांतील वर्णन किती तंतोतन्त लागू पडतें हें वाचकांनीं पहावें.)

शिवाय वर्षाव न करणारे ढग सहसा ५०० फुटांच्या खालीं येत नाहीत, आणि कालिदासासारखा कवि मेघाला इतका खालीं आणील आणि तें दृश्य वर्णित बसेल, ही कल्पना स्वीकारण्याला मन राजी होत नाही. कालिदास भव्यतेच भोक्ता आहे, या गोष्टीकडे रसिकांनीं ध्यान द्यावें. कालिदासाला (अर्थात् मेघाच्याद्वारा) अखेर गांठावचें आहे हिमालयाचें कैलासशिखर आणि मग त्यावर बसलेली कुबेरनगरी अलका.

गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणाम्
वाद्योद्यानस्थितहराशिरश्चाद्रिकाधौतहर्म्या ॥

अशा त्या उंचांतल्या उंच पर्वताच्या 'मांडीवर गंगा नदीरूप वस्त्र दूर सरकलेल्या अलका नगरीला जाण्याकरितां निधामचें कुठून ? तर एका ठेंगण्या छोट्याशा टेकडी-वस्त्र ! कल्पना जुळत नाही, नेळ बसत नाही. अखेरीच्या हिमगिरीला शोभेल असाच प्रारंभीचा रामगिरि नको काय ! मेघदूताचें कथानक कल्पनेनें जुळवावयाचें

असल्यामुळे प्रारंभविंदु निवडण्याची कवीला पूर्ण मुभा होती. मग काय तो राम-टेकची उपेक्षणीय आणि तिसऱ्या दर्जाची टेकडी पसंत करील ? तो वर्णन करण्याला उद्युक्त झालेल्या उज्ज्वल स्थलमालिकेतला पहिलाच मणि इतका फिका व वैशिष्ट्यहीन असा ओवील ? बरं, आपल्या देवयोनींतील नायकाला-यक्षाला रहाण्याकरितां कालिदास इतक्या खालच्या पातळीचें जमिनीशीं लगट करणारें ठिकाण पसंत करील म्हणावें तर त्याला तितकेंच जबरदस्त असें दुसरें कोणतेंच कारण दिसत नाहीं. दोन-तीन किरकोळ अपवाद (तेहि कदाचित् सकारण असतील) सोडले, तर कालिदास विशाल दृश्यांचें आणि मव्य निसर्ग-चमत्कारांचें वर्णन करून राहिला आहे, असें दिसेल. 'रामटेकची क्षुद्र आणि विनंशिवराची टेकटी कालिदासानें पसंत केलेली असणें शक्य दिसत नाहीं.

४ कुटजकुसुमें किंवा कुड्याचीं फुलें— हीं बहुतेक कोणत्याहि डोंगरावर असतात. त्यामुळे हे लक्षण निर्णायक होऊं शकणार नाहीं.

कुटज याचा अर्थ या ठिकाणीं (श्लोक ४) कुडा असा करतात पण त्याभावत शंका येण्यासारखी स्थिति आहे. पुढें २२ व्या श्लोकांत कालिदासानें "ककुमसुरभी पर्वते पर्वते ते" असें वर्णन घातलें आहे. त्यांतील ककुमवृक्षाचा अर्थ मालिनाथानें साधार कुटज अथवा अर्जुन असा दिला आहे. (ककुमः कुटजेऽर्जुने-शब्दार्णव) ककुम आणि अर्जुन किंवा मराठींत अर्जुनसादडा यांत बरेंच साम्य आहे. त्याच जातीची हा कुटजवृक्ष असला पाहिजे असें वाटतें. कारण ऋतुसंदारांत व अन्यत्र 'कुटजवृक्षाचा उल्लेख करतांना कालिदासानें अर्जुन व साल वृक्षांचाहि उल्लेख केलेला आहे. अश्विनी राजा कुटज आणि अर्जुन या फुलांचे हार पजन्यकाळीं घालतो. मात्र कुटज शब्द आहे तिथें ककुम अगर ककुम आहे तिथें कुटज घातलेला नाहीं. या ककुम किंवा कुटज वृक्षाच्या पुष्पकलिका म्रियांना कानावर घालण्याकरितां 'कर्णायनं म्हणूनहि उपयोगी पडत असत. ऋतुसंदारांत विष्णूचें वर्णन आहे. त्यांत 'कदंबकुटजार्जुनसर्जनीपां'चाच प्रामुख्याने उल्लेख आहे. सारांश, मेघदूताच्या प्रारंभापासून विष्णू कवीच्या डोळ्यांसमोर आहे, असा अंतःप्रत्यय वाचकाला येत राहणो. 'ककुमसुरभी पर्वते पर्वते ते' या २२ व्या श्लोकावरून मेघाचा मार्ग पूर्वेकडून पश्चिमेकडे म्हणजे रामगडाकडून विदिशा-उज्जयिनीकडे, विष्णूपर्वत-राजीतच्या डोंगराडोंगरांवरून जाणारा अगून, तिला दक्षिणोत्तर छेदून जाणारा

नाही, हें प्रतीत होतें. म्हणजेच मेघाची वाट accros the Vindhya range नसून along the Vindhya range अशी आहे. किंचित् पश्चात् म्हणजे आधी कांहीसा मार्गे व पश्चिमेला जा आणि मग पुन्हा उत्तरेच्या दिशेने जा (श्लो० १६), असा क्वर्वांनी दिशेसंबंधी जो स्थूलमानानें पण स्पष्ट आणि प्रमुख उद्देश केलेला आहे, त्याची पुढें चर्चा केली आहे. त्यावरूनहि हाच मेघाचा मार्ग सूचित व सिद्ध होतो.

स्निग्धच्छायातरु (श्लो० १) :

स्निग्ध याचा एक अर्थ निविड असा आहे तोच या ठिकाणी तर्त घेतला आहे. महिनायादि पुष्कळ टीकाकारांनी तोच स्वीकारला आहे. छायातर म्हणजे सावलीचे वृक्ष म्हटलें तर कांहीं बोडके डोंगर सोडल्यास बहुतेक डोंगर-पर्वतांवर लहानमोठे वृक्ष किंवा छायातर असतातच. तसेच ते रामटेकवर असतीलहि. अशांतच हेंहि गमक रामटेकचें वैशिष्ट्यदर्शक किंवा निर्णायक होऊं शकत नाहीं.

तथापि वर सांगितलेले विंध्यांतले वृक्ष 'कंदद, कुटज, अर्जुन, सर्ज' इत्यादि रामगडवर विपुल प्रमाणांत आहेत. आणि रामगड हा विंध्याचाच माग. सर्ज म्हणजे सालवृक्ष तर वीस-वीस फूट घेराचे आणि दोन-दोनशें फूट उंचीचे आहेत. कालिदासाच्या आवडत्या वंश किंवा वेतस अथवा वांत्रूच्या वेदांनीं तर हा भूप्रदेश गजदजलेला आहे—रामगडपासून पश्चिमेला घेत नर्मदेचा उगम असलेल्या अमर-कंटकपर्वत रामगड आणि त्याच्या आसमंतात् दहा मैलांच्या घेरांत इतकें दाट जंगल आहे कीं, रामगडला जायद्याचें तर हत्तीवरून जावें लागतें. झाडी इतकी गर्द आहे कीं, मैलामैलांत सूर्याचा कवडसा खाली पडत नाहीं! गर्द झाडीचाच विचार करावचा झाला तर रामटेक रामगडच्या पासंगालाहि पुरणार नाहीं छायातरांचें संख्याधिक्य व गर्दपणाच पहावयाचा झाला तर निकाल रामगडच्या बाजूनें द्यावा लागेल!

५ वर क्र. ३ मध्यें याचा विचार आलेला आहे.

रामगिरीचें रहस्य

६. रामगिरीचें सर्वांत मोठें, महत्वाचें, वैशिष्ट्यदर्शक निर्णायक व विनचूक असें लक्षण म्हणजे रामपदचिन्हांकितता. ती वर्णन करणारा श्लोक खाटी समज दिला आहे. त्यांत दिलेली स्तूप म्हणजे रामगिरीचा रस्ता व पत्ता बरोबर लागावा एवढ्याकरितां कालिदासानें लावलेला अगज्ञगीत दिवा किंवा पाटीच होय.

१ येथें सांगितलेले वृक्ष मात्र रामटेकवर नाहींत. फक्त कांहीं सीतारुखींचीं व अश्वत्थांचीं सामान्य इतें आहेत, बरीं माहिती नागपूर-रामटेककडील स्वतः पाहिलेले लोक सांगतात.

रामगिरीचें हें रहस्य उलगडून दाखविणारा मेघदूतांतील बारावा श्लोक असा—

आवृच्छस्व प्रियसखममुं तुंगमालिङ्ग्य शैलम्
वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु ।
काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेव
स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो वाप्समुष्णम् ॥

मराठी भावार्थ : आतां तुझा प्रियसखा रामगिरि याला सोडून तुला निघालें पाहिजे. तेव्हा त्याचा निरोप घे. याची योग्यता मोठी आहे. लोकांना बंध अशा रघुपतीच्या पावलांचीं चिन्हें या उचुंग पर्वताच्या उतरणीवर उमटलेलीं आहेत. त्या दृष्टीनें हि हा पर्वत उच्च आहे! अशा या तुझ्या उच्च प्रिय मित्राला जाण्यापूर्वीं एकदां कडकडून भेटून घे आणि त्याचा निरोप घेऊन नीध. दरवर्षीं पावसाळ्यांत तुझ्या आणि याच्या भेटीचा योग बारा महिन्यांच्या ताटातुट्यनंतर येतो. त्यामुळे हा तुझा विरहस्त सखा दीर्घ काळानंतर तुमची गांठ पडतांच पाझरतो म्हणजे उष्ण अश्रु दाळतो. आणि अशा रीतीनें तुझ्याविषयीचें त्याचें समत्व व ओढ प्रकट होते.

हा श्लोक अनेक दृष्टींनीं अत्यंत बहारीचा आहे. कालिदासाच्या सर्व काव्य-गुणांनीं तो नटलेला आहे. त्यावर त्याच्या शैलीचा शिक्का आहे. शाकुंतलाप्रमाणें मेघदूतांतलें उत्कृष्ट श्लोकचतुष्टय वेंचून काढावयाचें म्हटलें तर त्यांत हा श्लोक निवडावा लागेल. वस्तुतः यांत मेघाला “तूं रामगिरि सोड म्हणजेच प्रयाणाला सुखात कर” एवढाच आशय व्यक्त करावयाचा आहे. पण त्याभोंवतीं कालिदासानें आपल्या काव्यकलेची किती नागुक वेलबुद्धी चितारून दिली आहे पहा. त्रिदूचा सिधु केला आहे. यांत तीन-चार अलंकार तर सहजतेनें साधले आहेत. पण शिवाय अचेतनांवर सचेतनत्वाचा आरोप करून चमत्कृति उत्पन्न करण्याची जी कालिदासाची नेहमींची हातोटी आहे, त्याचा रम्य आविष्कार येथें दिसतो पाहिली जलवृष्टि झाल्यामुळे तप्त डोंगरावरून पाण्याच्या धारा वाहूं लागतात, या सामान्य निर्वर्णघटनेवर उष्ण अश्रुपाताची केलेली उत्प्रेक्षा समर्पक व दृढ आहे. रामाचा संबंध तर असा खुबीनें जोडून दिला आहे की, वा रे वा! त्यामुळे पावित्र्य, ऐतिहासकत्व व रामाला पुढें झालेला विरह इत्यादि प्रकृतरसानुकूल गोष्टी सहजच वाचकाच्या मनाला प्रतीत होतात. त्यामुळे काव्याची आस्वाद्यता वाढते. शिवाय ‘रघुपतिपदैः’ हें दोन-तीन अर्थ होणारें श्लेषगर्भ पद कवीनें मोठ्या चानुर्यानें व बुद्धि-पुरस्सर वापरलें असलें पाहिजे. रामचंद्र या पर्वतावर राहिले हा पाहिला साधा अर्थ तर आहेच. त्यानंतर येथें म्हणजे रामगड पर्वतावर सीतागुफेच्या एका शिलेवर रामाचीं पावले कोरलेलीं आहेत. हीं खोदलेलीं पदचिन्हें फार प्राचीन आहेत. कालिदास-पूर्व काळापासून तीं असावीत. त्यांनाहि उद्देखून हा शब्दप्रयोग आहे. शिवाय हा पर्वतच चित्रकूट हें आम्हीं पुढे दाखविलें आहे. अर्थातच सुप्रसिद्ध

मरत-भेट येथेंच झाली. त्या वेळीं भरताच्या आग्रहावरून रामचंद्रानें आपल्या पादुका याच ठिकाणीं भरताला दिल्या व त्या शिरोधार्य मानून व बरोबर घेऊन येथूनच भरत मोठ्या कष्टानें अयोध्येला परत गेला. याच पर्वतावर रामानें दिलेल्या आणि भरतानें स्वीकारलेल्या राम-पादुकांचा वास 'रघुपतिपदैः' या पदांत असूं शकणार नाहीं काय ? मार्मिक व खुबीदार श्लेष-रचना करण्याच्या कालिदासाच्या पद्धतीचें हें उत्कृष्ट उदाहरण होय.

पण त्याहीपेक्षां कवीनें या श्लोकांत आपल्या विप्रलंभशृंगाराला पोषक वातावरण कसें उभें केले आहे पहा. या श्लोकांत प्रतिभा, कल्पनाशक्ति, निसर्गवर्णन, अलंकार या सर्वांपेक्षांहि हृदयस्पर्शी करुणरसाची 'जी 'मंदाकांत' छटा किंवा प्रवाह आहे त्यानें समरस झालेला वाचक भारून गेल्याशिवाय रहात नाहीं. तसेंच यांत विरही व एकाकी पुरुषाच्या चित्तवृत्तीचें विश्लेषण व चित्र मानसशास्त्राच्या दृष्टीनें किती मार्मिक आणि अचूक आहे पहा. गिरिशिखरावर ओथंबलेला मेघ जावयाला निघतो या साध्या घटनेंत कामुक यक्षाला निरोप घेणें, आलिंगन देणें, त्यांचा दीर्घकालीन विरह, पुन्हा नियमानें होणारा संयोग म्हणजे प्रेमभेट, स्नेहाचें प्रदर्शन, भेटीतले आनंदाश्रु इत्यादि अनेक दृश्यें दिसतात ! विरहातुराला याखेरीज दुसरें कांहीं सुचूं शकेल काय ? यक्षाला विरहकाळ संपल्यावर म्हणजेच शापान्तानंतर प्रियेशीं होणाऱ्या मीलनाचीं स्वप्नें आतांपासून जागेपणींमुद्धां पडूं लागावीं, हें किती स्यामाविक. पुढें उत्तरमेघांत (श्लो० ४७) संगमोत्सुक यक्ष हें बोलूनच दाखवितो—

पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलापम् ।

निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥

मनांत होतें तें प्रकट झालें. इतका वेळ आजूबाजूनें, अन्य वस्तूंच्या मिषानें बोलत होता तें आतां प्रत्यक्ष बोलूं लागला. दुसरें काय ? हेंच मानसशास्त्रीय रहस्य ताक घुसळून काढलेल्या लोण्याप्रमाणें तत्त्व-रूपांत कालिदासानें शाकुंतलांत पुढें मांडलें आहे—

अहो चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्तिः ।

कामुकांच्या आचार-विचारांत त्यांच्या मनोवृत्तीचेंच प्रतिबिंब असते. पुरुरवा, यक्ष व दुष्यंत यांचीं चित्रें या मानसशास्त्रीय विश्लेषणाच्या आधारावरच कवीनें रंगविलीं आहेत. मात्र तीं याच क्रमानें अधिकाधिक गूढरम्य, संयमित व परिणाम-कारक होत गेलीं आहेत. त्यामुळे बरील कालिदास-कृतींच्या रचनेचाहि तोच क्रम असावा, याचा हा अंतर्गत पुरावा होऊं शकतो.

असो. एका दगडानें अनेक पक्षी मारावे किंवा एका दिव्यानें अनेक ठिकाणीं उजेड पाडायचा त्याप्रमाणें कवीनें या एका श्लोकांत कित्येक गोष्टी साधून घेतल्या आहेत.

रामगिरि ज्याप्रमाणे रामचंद्राची पावले उमटल्यामुळे लोकांना वंद्य त्या-
प्रमाणेच या श्लोकावर कालिदासाच्या प्रतिभादेवीची पदचिन्ह उमटलेली असल्या-
मुळे तो रसिकांना आदरणीय झालेला आहे. या त्याच्या रचनेत शब्द, अर्थ, ध्वनि
च रस हे काव्यगुण चढत्या श्रेणीने उतरले आहेत. त्यांतील काव्यवैभव आणि
अलंकार-सौंदर्य यांचा रसास्वाद प्रस्तुत बादविषयावर प्रकाश पाडणारा म्हणून
आवश्यक आहे. पण आतां या श्लोकांतील रामाच्या पावलांचा किंवा संचाराचा
जो ऐतिहासिक निर्देश आहे, त्याकडे मुख्यतः लक्ष वेधले पाहिजे. रक्ष संशोधनाला
काव्यापेक्षां इतिहासाचे महत्त्व अधिक !

या श्लोकांतील राम-उल्लेखाचा एकूण सूर आणि मथितार्थ वनवासाच्या
काळाला अनुलक्षून आहे, हे कोणताहि मर्मज्ञ रसिक आनंदाने मान्य करील.
विशेषतः 'जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु' या चरणाबरोबर या रामचरणांचा विचार
केला म्हणजे तर ही गोष्ट अधिकच दृढ आणि संशयातीत होते. या श्लोकांत केवळ
रामाच्या पादुका आहेत असा अर्थ नसून येथे रामाने वास्तव्य केले, संचार केला,
असा ध्वनि आहे. (किंबहुना हे दोनहि अर्थ कालिदासाला अभिप्रेत होते आणि
ते त्याने आपल्या नेहमीच्या खुबीदार श्लिष्ट रचनेच्या पद्धतीने व्यक्त केले आहेत,
हे पुढे रामगडच्या वर्णनाच्या व चर्चेच्या वेळी दाखविलेले आहे.) स्वतः रामचंद्र
येथे रहात होते हे सांगण्यांत, महिनाय म्हणतो त्याप्रमाणे, त्या स्थळाचे पावित्र्य व
माहात्म्य वर्णावयाचे आहे. नंतरचा विरही राम पूर्वी याच ठिकाणी सीतेसह रहात
होता, हा रसोत्पादक उल्लेख येथे करण्यांत कवीने फार श्रेष्ठ प्रकारचे काव्यकौशल्य,
योजकता आणि व्यंजना उपयोगांत आणली आहे यांत शंका नाही.

आतां एक सूक्ष्म पण महत्त्वाचा मुद्दा. या श्लोकांत 'रघुपतिपदैः' असा पद
शब्दाचा बहुवचनी प्रयोग कशाकरिता ? पाय दोन असल्यामुळे 'पदम्याम्' असा
द्विवचनी प्रयोग करण्याऐवजी रामाच्या पुष्कळ पायांनी असा विचित्र अर्थ होणारा
प्रयोग कांटेकोर कालिदास कशाला करील ? येथे वाच्यार्थ बाधित होऊन लक्ष्यार्थ
किंवा व्यंग्यार्थच घ्यावा लागतो. महिनायाने दिल्याप्रमाणे 'पदैः' याचा अर्थ
'पदन्यासेः' असाच असला पाहिजे हे उघड आहे. आणि म्हणजेच त्यामुळे रामाचे
येथील वनवासांतील वास्तव्य ध्वनित होते, यांत शंका रहात नाही. जिथे पद याचा
अर्थ पाय असा अभिप्रेत असेल, त्या त्या ठिकाणी चरणयुग, चरणयुगल, पदम्याम्
किंवा अशा अर्थाचे द्विवचनी प्रयोगच कालिदास करतो. त्यामुळे येथे पदैः याचा
अर्थ पाय (feet) असा नसून पदचिन्ह किंवा पावले म्हणजे पावलांचे ठसे-खुणा
(foot-prints) असा आहे.

येथे या विषयातील अत्यंत मौलिक व मौलीभूत मुद्द्याकडे वाचकांचे लक्ष
वेधणे जरूर आहे. रामचंद्र सीतेसह राहिले, असे फक्त दोनच पर्वत इतिहासाला

माहीत आहेत. एक चित्रकूट आणि दुसरा 'ऋष्यमूक'. या दोहोंखेरीज तिसऱ्या कोणत्याहि पर्वतावर राम-सीता यांनी वास्तव्य केल्याचें वर्णन रामायणांत अगर अन्यत्र कोठेंहि नाहीं. आतां रामटेकचा डोंगर अथवा दक्षिणेंतील तुंगभद्रा-कांठचा ऋष्यमूक हा चित्रकूट होऊं शकत नाहीं, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. मग रामटेकवर राम व सीता रहात होते, असा कालिदासाचा अर्थ किंवा अभिप्राय कसा असू शकेल? कालिदास त्याच्या काळांतला प्रथितयश व जबाबदार कवि होता. तो अनीचित्याचा किंवा प्रसिद्धार्थविरुद्धत्वाचा दोष पत्करील असें वाटत नाहीं. किंवा निराधार विधान ठोकून देण्याचें अनावश्यक धाडस तो करील असेंहि म्हणवत नाहीं. मेघदूत हें बोलन-चालून 'स्वतंत्र' काव्य होतें. त्याला स्थळ-काळाचें किंवा पूर्वकथेचें बंधन किंवा जखडबंदी कांहींच नव्हती. रामगिरीचें वर्णन करतांना राम-सीतेचा त्याच्याशी संबंध जोडण्याची कवीवर कोणाची सक्ती नव्हती. रामगिरीवरचा जलप्रवाह जनक-तनयेच्या स्नानानें पुण्यपावन झालेला नसता किंवा त्याचा मेखलाभाग रामपदचिन्हांकित झालेला नसता, तरी मेघदूताच्या कर्त्याचें त्याच्यावांचून कांहीं अडत नव्हतें. हे उल्लेख अपरिहार्य होते असें सुळीच नाहीं. मग ते त्यानें कां घातले? त्यांच्याविना त्या खंडकाव्याच्या कथानकांत किंवा रस-प्रवाहांत खंड पडण्याचा संभव नव्हता. कालिदासाला हे रामविषयक उल्लेख न आणतांहि आपलें मेघदूत सजवितां आलें असतें. पण कालिदासाला चित्रकूटच अभिप्रेत होता, म्हणून त्यानें हे राम-चरित्रांतले उल्लेख हेतुपुरःसर केले आहेत. शिवाय रामगिरी हें नांवच पहाना. त्या पर्वताच्या नांवांतहि राम आहेच। राम राहिला म्हणून तर तो रामगिरि; नाहींतर त्यांत राम काय राहिला? नाहीं, मेघ-दूतांतून 'राम' कोणालाहि काढतां येणें शक्य नाहीं. रामावांचून जसें रामायण नाहीं तसेंच रामावांचून रामगिरि नाहीं. या गिरीशीं रामाचा संबंध आगंतुक किंवा कपोलकल्पित नाहीं. या रामगिरीवर म्हणजे पूर्वीच्या चित्रकूटावर राम होता म्हणून कालिदासानें राम घातला आहे.

मेघदूताच्या पाठीमागें राम उभा आहे! रामानेंच आपल्या वनवासांतल्या चरित्रानें-सीताविरहाच्या वृत्तान्तानें कालिदासाला मेघदूताची स्थूल कल्पना बीज-रूपानें सुचविली. रामानेंच-हनुमान् हा आकाशपंथानें उड्डाण करणारा आणि मेघा-प्रमाणें मासणारा दूत (रामायणांतीलच उपमा, सुंदरकांड १-३०।५२) आपल्या प्रियेला निरोप सांगण्यासाठी खुणेसकट धाडला—या स्वचरित्रांतील अद्भुत

१. कालिदास ऋष्यमूकच्या ऐवजी किंवा त्याच्या भेजारचा म्हणून माल्यवान् पर्वताचा उल्लेख करतो असें दिसते. वाली-सुग्रीवाची रीजबानी किष्किंधा या पर्वतावर होती. हा पर्वत म्हणजे दक्षिणेंत तुंगभद्रेच्या कांठचा अनेगुंदी डोंगर समजतात. या माल्यवान् पर्वतावर रामानें सीता-विरहानंतरचा पहिला पावसाळा काढला, असें रामायणांत आणि रघुवंशांतहि वर्णन आहे. (रामायण किष्किंकांड व रघु० सर्ग १३.)

घटनेच्या साहाय्याने व साहस्यानेच कालिदासाच्या कल्पनातरल डोऱ्यांत मेघाला दूत बनविण्याची अजय पण काव्यमय कल्पना भरवून दिली. त्याच रामचंद्राने आपल्या पदन्यासाने युनीत झालेला आणि आपल्या प्रिय सीतेच्या स्नानाने पुण्योदक झालेला (चित्रकूट) पर्वतहि कालिदासाला त्याच्या काव्याच्या प्रारंभाचा बिंदु किंवा स्थळ म्हणून पुरविलेले नसेल काय? रामाने यशाला आपले सौग अर्पण केले, एवढेच नव्हे तर आपले रहाण्याचे ठिकाणहि बहाल केले !

तात्पर्य, रामायणामुळे व परंपरागत ज्ञानामुळे चित्रकूटावर-दुसऱ्या कोणत्याहि पर्वतावर नव्हे-राम राहिले हे लोकांना माहीत आहे, हे कालिदासाला माहीत होते. त्यामुळेच त्याने हे उल्लेख केलेले आहेत, हे स्पष्ट आहे. महिलाप्रभृति सर्व प्राचीन संस्कृत टीकाकार रामगिरि म्हणजे चित्रकूट समजतात ते उगीच नव्हे. त्यांना पूर्णपरंपरेने चालत आलेली माहिती उपलब्ध होती. दहाव्या शतकांत झालेल्या चळुभट्टेच्या तर रामगिरीच्या पूर्वाश्रमीच्या नांवावर तर्कशुद्ध व अचूक रीतीने बोट ठेवले आहे जनकतनयास्नानाचा उल्लेख आलेल्या पहिल्या श्लोकावर व्याख्यान करतांना तो म्हणतो—

रामगिरिश्च चित्रकूटः । न तु ऋष्यमूकः तत्र सीताया वासाभावात् ।

यावरून मार्मिक व माहितगार प्राचीन टीकाकार चित्रकूट म्हणजेच रामगिरि असे मानीत होते ते किती योग्य आहे, हे लक्षांत येईल. येथे दोन तर्क संभवतात. एक तर कालिदासाच्या काली चित्रकूट पर्वत रामाच्या वास्तव्यामुळे रामगिरि या नावाने प्रख्यात असावा. किंवा राम-साहचर्य लक्षात घेऊन कालिदासाने चित्रकूटाला रामगिरि संबोधण्यास सुरुवात केली असावी व तेव्हापासून चित्रकूटाचे हे दुसरे नांवहि प्रचारांत आले असावे तसे असेल तर कालिदासाचे हे नामकरण त्याच्या काव्यप्रतिभेचे द्योतक आहे, यांत शंका नाही.

चरील विवेचनावरून एक गोष्ट निश्चित झाली. रामगिरि ठरवितांना तो चित्रकूटहि ठरला पाहिजे आणि उलटपक्षी चित्रकूट निश्चित करतांना तो रामगिरीच्या भूमिकेची जुळला पाहिजे.

रामदेव म्हणजे रामगिरि नव्हे हे ज्याप्रमाणे प्रस्तुत प्रकरणांत दाखविले आहे, त्याप्रमाणेच हल्लीचा ठरविण्यात आलेला म्हणजे बुंदेलखंडातला चित्रकूट हा खरा चित्रकूट नव्हे, हे पुढील प्रकरणांत सिद्ध केले आहे. मेघदूतांतल्या वर्णनाला जुळेल असा एकच पर्वत आणि तो म्हणजे रामगड व चित्रकूट शोभेत असाहि एकच पर्वत आणि तो म्हणजेहि रामगडच. आतांपर्यंत रामगिरि शोधायला चुकल्यामुळे किंवा भलताच धरल्यामुळे तो चित्रकूटाशी जमेना ! आणि चित्रकूट चुकल्यामुळे त्याचा रामगिरीशी मेळ वसेना ! अशी संशोधन-क्षेत्रात स्थिति होती. परंतु रामगिरि व चित्रकूट बरोबर शोधले व निश्चित केले म्हणजे आपण एकाच ठिकाणी येतो.

आणि तें ठिकाण म्हणजे उजुंग असा रामगड पर्वत होय. चित्रकूटाचा रामगिरि झाला ही गोष्ट नजरेआड झाली, त्याचप्रमाणें पुढें त्याच रामगिरीचा रामगड झाला ही गोष्टहि दुत झाली. त्यामुळें हा रामगिरीविषयक संभ्रम व वाद उत्पन्न झाला आहे. वस्तुतः रामगिरि आणि चित्रकूट हे एकाच ठिकाणीं शोधले तर सांपडणारे दोन भिन्न पर्वत आहेत ! हरि-हरांप्रमाणें नांवें दोन असलीं तरी वस्तु एकच आहे ! कांहीं जणांनीं रामगिरीला नागपूरजवळ रामटेकावर नेऊन स्थापन केला आणि कांहीं जणांनीं चित्रकूटाला बुंदेलखंडांत बसविला ! परंतु हा दुहेरी विपर्यास आपण दूर सारूं त्या वेळीं आपल्याला रामगड = रामगिरि = चित्रकूट या समीकरणाची सत्यता पटेल आणि रामचंद्र व कालिदास या विभूतींच्या वास्तव्यानें वैशिष्ट्यपूर्ण झालेला व रामायणानें आणि मेघदूतानें अमर केलेला अमरकंटकजवळचा तो ऐतिहासिक उन्नत पर्वत आपल्याला प्रतीत होऊं लागेल. पण त्याला अद्याप आवकाश आहे. अजून मधले टप्पे पुरे करावयाचे आहेत. संशोधनाच्या सफरींतला अखेरीचा मुकाम वाचकांना आधींच कळावा एवढ्याकरितां त्याचें सूत उवाच येथें करून ठेवलें आहे. पायापूर्वीं फळसाची त्याप्रमाणेंच प्रमाणांच्या आधीं सिद्धान्ताची अगाऊ कल्पना असणें सोईस्कर असतें.

रामाच्या पादुकांची ओढाताण

पुन्हा विषयाचें मुख्य सूत्र हातीं घेतलें पाहिजे. नागपूरचे प्रो. मिराशी यांनीं या बाबतींत बरेंच संशोधन करून दोन लेख^१ व 'कालिदास' नांवाचें पुस्तक लिहिलें आहे. त्यांत त्यांनीं 'रामटेक हाच रामगिरि हें मत सर्वांत सशुक्तिक' असें ठरविलें अमून रामटेकची बाजू जोरदार रीतीनें मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. रामटेकशीं रामचंद्राचा कसलाच संबंध रामायणांत अगर कोणत्याहि प्राचीन ग्रंथांत आलेला नाही, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. ही मोठी उणीव लक्षांत आणून मिराशी यांनीं रामटेकला कुठून तरी आणि कसे तरी रामाचे पाय लागावे एवढ्याकरितां शिकस्तीचा प्रयत्न केला आहे. यावरून रामचरणांकितेचा अभाव त्यांना बराच डांचत असला पाहिजे, असें दिसतें. मिराशींच्या प्रतिपादनाचा योग्य व सविस्तर परामर्श घ्यावयास हवा. कारण एक तर ते रामटेक पक्षाचे अघ्यर्यु आहेत आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे त्यांचा सुक्तिवाद व पुरावा हेत्वाभासांनीं भरलेला, ओढाताणीचा व भ्रामक आहे. प्रो. मिराशी यांनीं संशोधनाच्या क्षेत्रांत बरीच वर्षे घालविली आहेत त्यामुळें आपाततः त्यांचें म्हणणें बरोबर असेल, असें मानण्याकडे मनाचा कल झुकणें स्वाभाविक आहे. म्हणून मिराशींच्या विधानांचें खंडन सविस्तर रीतीनें

१. मेघदूतांतील रामगिरि (संशोधनमुद्रावली, सर १ ला. पृ. ५६)

रामटेक देशील रामदेवराव यादवाच्या काळचा शिलालेख (सरदेसाई-स्मारक-ग्रंथ पृ. ११५)

करावयास हवें होतें. तथापि विस्तारभयास्तव त्यांची विचारसरणी किती निर्मूल व निरुपयोगी आहे एवढेंच निश्चितपणें दाखवून पुढें जाऊं.

रामटेकचा रामाशीं संबंध जोडण्याकरिता मिराशी यांनीं खालील सिद्धान्त प्रस्थापित करण्याची खटपट केली आहे:—

(अ) रामटेक हें पुण्यक्षेत्र म्हणून फार प्राचीन आहे—निदान दीड हजार वर्षे. एवढेंच नव्हे तर त्याच्याहि पूर्वी तें प्रसिद्ध असावें.

(ब) रामटेकचेंच नांव पूर्वी शैवलगिरि होतें. हेंच शंबूकाच्या तपश्चर्येचें स्थान. या ठिकाणीं रामानें त्याचा शिरच्छेद केला.

(क) शंबूकवधानंतर त्याच्या सांगण्यावरून श्रीरामचंद्रांनीं या गिरीवर वास केला.

(ड) बऱ्हाडांत उमरावतीजवळ कदपूर येथें प्रभावतीगुतेचा एक ताम्रपट सांपडला आहे. तो तिनें रामगिरिस्वामीच्या पादुकांजवळून (रामगिरिस्वामिनः पादमूलात्) दिला, असें म्हटलें आहे. या प्रान्तांत रामगिरि या नांवाचें दुसरें कोणतेंहि प्राचीन ठिकाण नाहीं. तेव्हां वाकाटकांच्या कालीं (चवथें-पांचवें शतक) ही टेकडी रामगिरि या नांवानें प्रसिद्ध होती.

मिराशींचे हे चारहि ' सिद्धान्त ' बुडबुड्यांप्रमाणें पोकळ असून परीक्षणाच्या पहिल्याच हस्तस्पर्शानें फुटून जाण्यासारखे आहेत. त्यांच्या युक्तिवादाचा डोलारा म्हणजे कच्च्या पायावर उभारलेली कच्ची इमारत होय. रामटेकचें प्राचीनत्व सिद्ध होत नाहीं. सिद्ध झाले तरी तेवढ्यानें काम भागत नाहीं. रामटेक म्हणजेच शैवलगिरि हें म्हणणें टिकण्यासारखें नाहीं. त्याला कोणताहि विश्वसनीय आधार नाहीं. शंबूक-वधानंतर श्रीरामचंद्रांनीं या गिरीवर वास केला असें मानलें तरी देखील मिराशींचा हेतु साध्य होत नाहीं ! कारण प्रस्तुत प्रकरणीं रामाचा नुसता ' वास ' नव्हे; सदेह रामाचें प्रत्यक्ष वास्तव्य अभिप्रेत आहे. एरवीं ' रघुपतिपदैः अंकित ' हें कालिदासानें केलेलें वर्णन सार्थ होत नाहीं. प्रभावतीगुतेच्या ताम्रपटांत ' रामगिरिस्वामिनः पादमूलात् ' असें म्हटलें आहे त्यांतील रामगिरि म्हणजे रामटेकच याला दुसरा कोणताहि पुरावा नाहीं. या ताम्रपटांतील ' रामगिरि ' म्हणजे रामटेक हें सिद्ध करण्याऐवजीं मिराशींनीं तें गृहीत धरलें आहे ! उलटपक्षीं ताम्रपटांतील ' रामगिरि ' म्हणजे रामगड असू शकेल, हें आम्हीं पुढें दाखविलें आहे. एवंच येन केन प्रकारेण रामाशीं संबंध जोडण्याकरितां ही मिराशींची ओढाताण आहे. तथापि ती साधण्यासारखी नाहीं. आता त्याचें एकेक विधान तपशीलवार तपासून तें कितपत टिकतें तें पाहूं.

पहिली मोष्ट अशी की, मिराशींचा आधार म्हणजे काय तो शंबूकाचा वृत्तान्त. परंतु या शंबूककथेवर त्यांनीं इतकी भिस्त ठेवायला नको होती. कारण

हा कयामाग रामायणाच्या उत्तरकांडांतील आहे. बालकांड आणि उत्तरकांड हे उघड उघड प्रक्षिप्त भाग आहेत. वाल्मीकिरचित मूळ रामायणामध्ये यांतील बहुतांश भाग नव्हेता याबाबत संदेह नाही. मूळ रामायण फक्त अयोध्याकांडापासून युद्धकांडापर्यंतच होतं. अवतारवाद व अद्भुतरस यांची पेरणी ही प्रक्षेपाची खात्रीलायक खूण. आदिकवीचें रामचरित्र हें नर-काव्य होतें. मागाहून त्यांत देवत्व ओतलें. प्रक्षेपाकांच्या करणीनें नराचा नारायण झाला ! त्यांनीं प्रारंभीचें बाल व अखेरीचें उत्तर अशीं दोन कांडें दोन्ही बाजूंना जोडून दिलीं. राम + अयन म्हणजे रामपर्यटन हें नांवदेखील याचेंच गमक आहे. शंबूकाची हकीकत ही तर शुद्ध भाकडकथा असून मागाहून रामायणांत घुसडलेली आहे. त्यांत अद्भुताचा व अवतारकल्पनेचा मनसोक्त विलास आहे. शिवाय या वृत्तान्ताचा मुख्य कथावस्तूशीं कांहींच संबंध नाही !

“ रामायणके प्रायः समस्त समालोचक उत्तरकांडको प्रभिन्न मानते हैं ।

(पृष्ठ १२०). शंबूकवध एक स्वतंत्र कथा प्रतीत होती है, जो बादमें जोड़ दी गई है । (पृष्ठ ४०८). ”

— फादर बुल्के : रामकथा—उत्पत्ति और विकास.

विद्वानांनीं जीं प्रवृद्ध कारणां दाखविलीं आहेत, त्यांवरून उत्तरकांडाच्या प्रक्षेपाबद्दल शंका उरत नाही. डॉ० याकोबी यांच्या सप्रमाण प्रतिपादनानंतर तर या प्रश्नांचा पूर्णपणे निर्णय लागलेला आहे. वाल्मीकीनंतर सुमारे तीन चारशें वर्षांनीं प्रथम बालकांड व सहासातशें वर्षांनंतर उत्तरकांड रचून रामायणाला जोडलें असें समजतात. त्यांतील मजकूर विसंगत व असंबद्ध असून मापाद्यैलीहि वेगळी व कनिष्ठ दर्जाची आहे. त्यावरून ही वाल्मीकिरचना नव्हे हें स्पष्ट आहे. म्हणजे कोणीतरी केव्हांतरी रचून रामायणांत दडपलेलें हें उत्तरकांड. अशा स्थितीत त्यात आलेल्या हकीकतीवरून व स्थलवर्णनावरून काढलेल्या खरे अनुमानांना कितीसे महत्त्व असणार ?

दुसरा महत्त्वाचा मुद्दा. मिराशींना प्रारंभी एकच साधें उत्तर दिलें तरी पुरेसें आहे. मग त्यांचा युक्तिवाद खोडून काढण्याचीहि गरज रहात नाही. तें उत्तर असें कीं, मिराशींचे सिद्धान्त मान्य करूनहि त्यांचें उद्दिष्ट साध्य होत नाही ! रामटेक म्हणजे शैवलगिरी आणि तेथें येऊन रामानें शंबूकाचा वध केला, असें क्षणभर एहीत धरलें तरी एकटा राम येऊन हें निभण्यासारखें नाही. त्याला सीताहि पाहिजे ! ‘ जनकतनयात्मानपुण्योदकेषु ’ याची वाट कशी लावणार ? शंबूकाला मारण्याकरितां राम एकटाच आला होता. ओढून ताणून रामाला आणला पण जनकतनया येतच नाही ! ती कशी येणार ? त्याचे आधींच रामानें सीतेचा त्याग केलेला होता ! दुर्दैवी सीता त्या वेळीं वाल्मीकीच्या आश्रमांत दिवस कंठीत होती ! सारांश, इतकें करूनहि मिराशींचा रामटेक सीतास्नानाची अट पुरी करूं शकत नाही तो नाहीच. शिवाय शंबूक-वध हें उत्तरराम-चरित्र आहे (उत्तरकांड, सर्ग ७६). म्हणजे

ही हकीगत राज्याभिषेकानंतरची आहे, वनवासांतली नव्हे ! वनवास संपल्या-
नंतरचें कोणतेहि स्थळ 'रामगिरि' होऊं शकणार नाही, ही पहिली खूणगांठ
बांधावयास हवी. ती जमत नाही. त्यामुळे मिराशींचा शंबूक-शैवलगिरीचा
'रामबाण' बोट धरतो.

वरील दोन प्रारंभीचे मुद्दे 'मूले कुठारः' या न्यायानें रामटेक-प्रस्थापनेला
अत्यंत बाधक आहेत. तथापि ते बाजूला ठेवले तरीदेखील मिराशींचा रामटेक-
समर्थनाचा प्रयत्न व पुरावा किती निर्बल ठरतो तें पहा.

(अ) रामटेकच्या टेकडीवर अनेक देवळे आहेत. त्यांपैकीं दोन नृसिंहाचीं,
वामनावतार, गजेंद्रवेदन, मास्ती इत्यादि इत्यादि. त्यांपैकीं एक देवालय राम व
सीता यांचें आहे आणि त्यांच्याच शेजारी लक्ष्मणाचें स्वतंत्र नवीन देऊळ बांधलें
आहे. (यावरूनहि राम-लक्ष्मण-सीता यांच्या वनवासकाळांतील वास्तव्याचें हें प्रतीक
किंवा पुरावा नाही, हें दिसून येतें.)

ही देवळे किंवा त्यांतील 'मूर्ति' फारशा प्राचीन दिसत नाहीत. तज्ज्ञांचें मतहि
असेंच आहे. फक्त वामनावताराची भग्न स्थितीतील मूर्ति तेवढी प्राचीन दिसते,
म्हणून पुराणवस्तुसंशोधन खात्यानें ती व तिचें विशीर्ण देवालय आपल्या ताब्यांत
घेतलें आहे. वरीलपैकीं जें लक्ष्मणाचें स्वतंत्र देऊळ आहे, त्याच्या समामंडपांत
गर्भगृहाच्या पुढील भिंतीवर एक खंडित शिलालेख कोरलेला आढळतो तो रामदेवराव
यादवाच्या काळाचा आहे, असें मिराशींचें म्हणणें आहे. शिलालेखांत उल्लेखिलेला
रामचंद्र राजा म्हणजे श्रीज्ञानेश्वरांचा समकालीन तेराव्या शतकांतील रामदेवराव
यादव होय, असें मिराशी म्हणतात. परंतु रामटेकचें प्राचीनत्व याच्याहि मागे
नेण्याकरितां त्यांनीं रामटेकचा प्राचीन संबंध विदर्भातील वाकाटक घराण्याशीं
जोडण्याचा प्रयत्न केला आहे. सुप्रसिद्ध गुप्त-सम्राट् द्वितीय-चंद्रगुप्त-विक्रमादित्य हा
इ. स. चवथ्या शतकाच्या अखेरीस होऊन गेला. याची मुलगी प्रभावती गुप्ता ही
विदर्भनृप द्वितीय छत्रसेन यास दिली होती. वऱ्हाडांत उमरावतीजवळ ऋद्धपूर येथें
या प्रभावतीगुप्तचा एक ताम्रपत्र सांपडला आहे. तो तिनें कार्तिक शुक्ल द्वादशीस
'रामगिरिस्वामीच्या पादुकांजवळून' दिला, असें म्हटलें आहे. एवढ्यावरून लगेच
प्रो. मिराशी यांनीं तर्क रचला—

“या प्रान्तांत रामगिरि या नांवाचें दुसरे कोणतेंहि प्राचीन ठिकाण
नाहीं. तेव्हां वाकाटकांच्या काळीं ही टेकडी रामगिरि या नावानें प्रसिद्ध होती
व तेथें श्रीरामचंद्राची पादुकारूपानें पूजा होत असे, असें स्पष्ट दिसतें.”

(सं. सु. सर पहिला, पृ. ६१.)

१. छद्म मिराशी म्हणतात—“सध्याच्या भूति रामटेकास उधाश्र नामक तत्त्वात
सांपडल्या व पुर्वीच्या भूति भग्न झाल्यामुळे त्याची त्याच्या जागी स्थापना करण्यात आली
असें समजतें”

(सरदेसाई स्म. ग्रंथ, पृष्ठ ११६.)

या उतान्यांतील 'रामचंद्राची पादुकारूपानें पूजा' लेखकाच्या पदरची आहे. प्राचीन कोरीव लेखांत पादमूल या शब्दाचा प्रयोग कोरलेलीं पदाचिन्हें किंवा पादुका असा होतो. त्या ठिकाणाहून ताम्रपट किंवा त्यांतील दान दिलें असा आदरदर्शक उल्लेख करण्याची ती रीत आहे इतकेंच. तथापि मिरांशींना रामटेकवर 'रामाच्या मूर्ती-समोर पादुका असून त्यांची पूजा होत असे' याच्याशीं त्या 'पादमूला'चा संबंध आणून भिडवावयाचा आहे. पण रामटेकचें देऊळ व त्यांतील मूर्ति या सुदां इतक्या प्राचीन नाहींत, मग त्यासमोरच्या पादुका कुठून असणार ? पादुका शेंकडें ठिकाणीं दिसतात म्हणजे त्या प्राचीन असतात असें नव्हे शिवाय प्रभावती-गुप्ताच्या सदर ताम्रपटांत उल्लेखिलेला 'रामगिरि' म्हणजे रामटेकच कशावरून ? जी गोष्ट सिद्ध करावयाची आहे ती मिरांशींनीं गृहीत घरली आहे. ते म्हणतात : या प्रांतांत रामगिरि या नांवाचें दुसरें कोणतेंहि' प्राचीन ठिकाण नाहीं. परंतु हें विधान करण्यापूर्वी रामटेकलाच पूर्वी रामगिरि हें नांव होतें, हें आधीं श्रावित करावयास पाहिजे. रामगिरि या नांवाचें प्राचीन ठिकाण जर प्रसिद्ध असतें, तर मग संशोधनाची काय गरज होती ? रामगिरि हें नांव कालान्तरानें मार्गे पडलें किंवा बदललें म्हणून तर हा सगळा वाद. तात्पर्य, 'रामगिरिस्वामिनः पादमूलात्' हा उल्लेख रामगिरीची इतर वर्णनें व कसोट्या यांचें समाधान करून जो कोणी योग्य रामगिरि ठरेल त्यालाच लागू शकेल आणि आधारभूत होईल. हा कोरीव उल्लेख रामटेकसंबंधीच आहे, असा कोणताहि जोडणारा दुवा मिरांशींपाशीं नाहीं णूम्हण आम्ही म्हणतो कीं, रामगिरित्वाचा ताम्रपट कांहीं रामटेकला दिलेला नाहीं !

शिवाय, ज्या स्थळाहून ताम्रपट दिलेला असेल त्याच्या जवळपासच्या ठिकाणीं तो सांपडतो, हें तर्कशास्त्र कुठलें ? उदाहरणार्थ नंदिवर्धनास दिलेला याच प्रभावती-गुप्ताचा एक सर्वांत प्राचीन ताम्रपट पुण्यास सांपडला आहे. म्हणजे नागपूरजवळचें नंदिवर्धन पुण्याच्या परिसरांत घोषावयाचें कीं काय ? सारांश, दानाचे ताम्रपट कुठें सांपडतील याचा नेम सांगतां येणार नाहीं आणि त्यांच्या उपलब्धि-स्थळावरून तसा तर्क करणेंहि चूक होईल. दान दिलेला सत्पात्र ब्राह्मण जेयें राहील किंवा स्थलान्तर करील त्यावर तें अवलंबून राहील, हें उघड आहे. शिवाय मुहूर्तानें दान

१. आम्हीं पुढील प्रकरणांत जो सारा रामगिरि दाखविणार आहोंत तो रामगड पर्वत या प्रांताच्या म्हणजे विदर्भाच्या अगदीं लगत, समीप आहे, किंवा कादाचित् त्या काळीं तो छद् विदर्भातहि मोढत असावा. कारण विदर्भाची पूर्वसीमा ऋषपर्वता (= रामगड) पर्वत भिडलेली असावी, असें तत्काळीन व कालिदासाच्याहि उल्लेखावरून वाटतें (रघुवंश). म्हणून रामगिरि ठरण्यासारखें दुसरें कोणतेंहि प्राचीन ठिकाण या प्रांतांत नाहीं, असें म्हणणें योग्य नव्हे. रामगड-वर उल्लेख गृहेच्या बाहेरच्या पर्वतमागावर रामाच्या कोरलेल्या पादुका फार प्राचीन आहेत. त्यांचें वर्णन पुढे पहावें. अर्थात् ताम्रपटांतील उल्लेख या स्थानाला लागू पडतो हें सांगणें नकोच ; किंबहुना रामटेकवरील अलीकडच्या काळांतील पादुकांना तो लागू पडत नाहीं. असें म्हणतां येईल.

देणारे राजे विशिष्ट ठिकाणीं दानाचा फक्त संकल्प सोडीत असतील किंवा जाहीर करीत असतील आणि प्रत्यक्ष ताम्रपट धडविण्याचें-कोरण्याचें काम मागाहून राजधानीच्या किंवा शहराच्या ठिकाणीं होत असेल, अशीहि शक्यता आहे. किंबहुना तसेंच होत असले पाहिजे. एवंच ताम्रपटाचे दानस्थळ उपलब्धीच्या ठिकाणापासून जवळ असतें या चुकीच्या सिद्धान्तावर आधारलेली पुढील अनुमानें सद्ज दासळणारीं आहेत, हें वेगळें सांगण्याची आवश्यकता नाही.

शिवाय ताम्रपट-उपलब्धि-समीपतेचा सदोष युक्तिवाद देखील दुसऱ्या एका दृष्टीनें मिराशींना फारसा उपयोगी पडण्यासारखा नाही. कारण याच लेखांत ते लिहितात—

“वाकाटकांचें राज्य विदर्भावर होतें. प्राचीन विदर्भांत सध्यांचा वऱ्हाड व मध्यप्रांताचे मराठी जिल्हे यांचा समावेश होत असे. वाकाटकांचे कांहीं ताम्रपट रामटेकच्याहि पूर्वेस बालाघाट व भंडारा जिल्ह्यांच्या पूर्व सीमेपर्यंत सांपडले आहेत.”

बालाघाट व भंडारा जिल्ह्यांच्या पूर्व सीमेला लागूनच रामगड पर्वत उभा आहे. मग समीपतेचा फायदा कुणाला—रामटेकला की रामगडला? खुद्द मिराशींच्या म्हणण्याप्रमाणेंच रामगड वाकाटकांच्या राज्यांत, निदान अगदीं निकटवर्तीं असावा असे निष्पन्न होऊं लागतें. मग वाकाटकांची राणी प्रभावती गुप्ता हिच्या बरील ताम्रपटात उल्लेखिलेला रामगिरि हा रामगड नसेल कशावरून?

याप्रमाणें रामटेकची वाकाटकसंबद्धता संशयास्पद आहे. तथापि ती खात्री-लायक प्रस्थापित होण्यापूर्वी मिराशी त्याहि काळाच्या मार्गे जातात आणि म्हणतात कीं, “वाकाटकांच्या काळापूर्वीहि रामटेक प्रसिद्ध असावे.” अजून मुलगा झाला नाही तोंच नातवाचें नांव ठेवण्याची घाई. शिवाय या बरील विधानाचें कारण म्हणून त्यांनीं दिलें आहे तें तर फारच मौजेचें आहे.

“वाकाटकांच्या काळापूर्वीहि रामटेक प्रसिद्ध असावें. कारण तेथून जवळच मनसर येथें एका विशाल स्तुपाचा अवशेष अद्यापि विद्यमान असून उत्खननाची वाट पहात आहे. कधींकाळीं त्याचें उत्खनन झाल्यास या स्थानाची प्रसिद्धि यापूर्वीहि जाईल, याविषयीं आम्हांस संशय वाटत नाही.”

म्हणजे रामटेक पूर्वी प्रसिद्ध होतें याचा पुरावा पुढें मिळणार आहे !

प्रोफेसरमजकुरांचें हें तर्कशास्त्र व हा युक्तिवाद थक्क करणारा आहे, यांत संशय नाही; पण त्याला संशोधनापेक्षा फलज्योतिषाचा वास अधिक येतो ! उत्खननाची वाट पहाणाऱ्या त्या भिचाऱ्या मनसरच्या स्तूपाच्या पोटांत काय असेल तें असो. पण तें, खणण्याच्या आधींच इतकें निःसंशय रीतीनें प्रोफेसरसाहेबांना कसे काय कळलें कोणास टाऊक ! हा एखाद्याच्या आत्मविश्वासाचा प्रश्न नमून शास्त्रीय

प्रतिपादनाचा प्रश्न आहे. इंग्रजीत Wishful thinking म्हणतात त्यांतला हा प्रकार दिसतो. तथापि दीर्घकालीन संशोधकानें त्याला बळी पडून दिशाभुलीला कारण होऊं नये हें चांगलें.

सारांश, रामटेक म्हणजेच ताम्रपटांतील 'रामगिरि' असा कोणताहि आधार नाही. तथापि वादाकरितां क्षणभर तसें मानलें तरीदेखील मिराशीचा हेतु सिद्धीस जात नाही. नकटीच्या लग्नाला सतरा विघ्नें म्हणतात त्याप्रमाणें ही चुटकी व सपाट टेकडी इतक्या लटपटी करूनहि राम-संलग्न होण्याची पंचाईत आहे. प्रभावती गुतेनें तो ताम्रपट रामटेकवरील रामाच्या दगडी पादुकांजवळून दिला असें म्हटलें तरी तेवढ्यानें हा मेघदूतांतील रामगिरि होत नाही. कारण तेथें दैवत-स्वरूपी रामाच्या पादुका कालिदासाला अभिप्रेत नसून प्रत्यक्ष रामाचीं - देहधारी रामाचीं पावले म्हणजे संचार अभिप्रेत आहे. येथें तेव्हास कोटि देवांपैकीं एक देव असा अर्थ नसून अवतार धारण केलेला, दशरथाच्या पोटी मनुष्यरूपानें येऊन दंडकारण्यांत आलेला राम येथें ह्या आहे. कालिदासाचा रामगिरि तो कीं, जेथें हा वनवासी राम व सीता प्रत्यक्ष रहात होते. रामटेक तसा नाही. प्रभावतीगुतेच्या ताम्रपटानें रामगिरीचें दान मिराशीच्या पदरांत पडणार नाही. त्या संशयास्पद ताम्रपटानें रामटेकचा 'रामगिरि' झाला तरी तो कालिदासाचा रामगिरि नव्हे, हें स्पष्ट आहे.

शंबूक व शैवलगिरि यांचा वादरायण संबंध

(ब) आतां मिराशी याचें दुसरें म्हणणें असें कीं, रामटेक हाच रामायणांतला शैवलगिरि. त्याकरितां त्यांना बरीच ओढाताण करावी लागली आहे. त्यांनीं दिलेला पुरावा दुय्यम-तित्यम दर्जाचा मुद्दां म्हणतां येणार नाही. प्रथम त्यांचा युक्तिवाद त्यांच्याच शब्दांत पाहूं या :

“ रामगिरीचें नांव रामायणांत आलें नाही हें खरें; पण तें येणेंहि शक्य नव्हतें, हें सहज ध्यानांत येईल. कारण हें नांव श्रीरामचंद्र तेथें राहिल्यामुळें कांहीं काळानें प्राप्त झालें असावें. या टेकडीचें प्राचीन नांव शैवलगिरि होतें, असें रामटेकमाहात्म्यावरून दिसतें. हा शैवलगिरि शंबूकाच्या तपश्चर्येचें स्थान म्हणून रामायणाच्या उत्तरकांडांत (सर्ग ७५) उल्लेखिला आहे. रामटेकास शंबूक तपश्चर्या करीत होता, अशी आख्यायिका आहे. ज्या ठिकाणीं त्याचा शिरच्छेद झाला, त्या ठिकाणीं शिवलिंग स्थापित करण्यांत आलें व तें अद्यापि धुम्रेधर या नांवानें रामटेकवर प्रसिद्ध आहे. त्या प्रसंगीं शंबूकानें प्रार्थना केल्यावरून श्रीरामचंद्रांनीं या गिरीवर वास केला व तेव्हांपासून या टेकडीस रामटेक म्हणूं लागले असें म्हणतात. रामायणांतील शंबूकाच्या तपश्चर्येच्या स्थानाचें वर्णन रामटेकास जुळेल

असेंच आहे. तेव्हां रामवनवासाच्या वर्णनांत रामगिरीचा उल्लेख नाही, या आक्षेपांत तथ्य रहात नाही.

[' संशोधनमुक्तावलि ', पान ६२।६३]

या उतान्यांतील शेवटच्या वाक्यांतील म्हणजे सिद्धान्तांतील हातचलाखी अत्यंत अनपेक्षित आहे। रामटेक हें शंबूक-वधाचें स्थान असें क्षणभर मानलें तरी ही हकीगत रामवनवासाच्या वर्णनांत कशी जमा होणार? शंबूक-वध राम लंकेहून परत अयोध्येला आल्यावर कित्येक वर्षांनंतरचा आहे. खुद्द मिराशींनीं शंबूक-वृत्तान्त रामायणांतील उत्तरकांडांत (सर्ग ७५) वर्णिलेला आहे ही गोष्ट बरील उतान्याच्या ६ व्या ओळींत लिहिली असून, त्याच टाकानें शाई वाळण्यापूर्वी शेवटच्या १४ व्या ओळींत हा वृत्तान्त रामवनवासांतला आहे असा निष्पात्तक शेर ते ठोकून देतात, याला काय म्हणावें हेंच समजत नाही! रामटेक राम-वन-वासाच्या वर्णनांत आलेलें नाही. येऊं शकत नाही. याची मिराशींना पूर्ण जाणीव असून हा अभाव त्यांना डांचतो आहे, हें यावरून स्पष्ट दिसतें. एवढेंच नव्हे तर शंबूक-वधार्थ राम नंतर त्या ठिकाणीं येऊनहि आपलें रामटेक-समर्थनाचें काम भागत नाही, ही गोष्टहि त्यांना मनांतून खटकत आहे। त्यासाठीं त्यांनीं ही बरील-प्रमाणें ओढाताण चालविली आहे. खरा रामगिरि शोधण्याच्या जिज्ञासेपेक्षां आपल्या रामटेकलाच माहून मुटूकून रामगिरि म्हणून प्रस्थापित करण्याचा प्रो. मिराशी यांचा हट्ट यांत दिसतो. तथापि त्याकरितां असा उघड उघड विपर्यास व चापत्य कोणाहि संशोधकाला न शोभण्यासारखें आहे. नुसतें कुंकू लावून सवाण होत नाही!

असो. रामायण रामाला तसें सरळ रामटेकवर येऊं देत नाही तर मग आडरस्त्यानें रामटेकला शैबलगिरि 'बनवून' त्याच्यातर्फे विचाऱ्या रामाला रामटेक-वर आणावयाचें, असा मिराशींचा व्यूह आहे. तथापि वनवासांत असतांनाहि त्याला रामटेकवर आणणें जसें मिराशींना साधलें नाही, तसेंच नंतरच्या काळातहि त्यांना तें जमेल, असें वाटत नाही.

रामटेक हाच शैबलगिरि व येथेंच शंबूक-वध झाला, हें दाखविण्याकरितां मिराशींनीं तीन आधार दिले आहेत. एक वर उल्लेखिलेला कोरीव शिलालेख. दुसरें ' सिंदूरगिरिमाहात्म्य ' नांवाची पोथी (यालाच मिराशींनीं कांहीं वेळेला रामटेकमाहात्म्य असें संशोधलें आहे.) या पोथीत रामटेकचें नांव प्रत्यक्ष आलें आहे कीं नाही याचेंहि स्पष्टीकरण मिराशी यांनीं केलेलें नाही. याखेरीज एक अप्रसिद्ध दिनछापलेली ४५ अध्यायाची पोथी मिराशी यांना पहावयास मिळाली. यालाच ते वृद्धसिंदूरगिरिमाहात्म्य असें म्हणतात. खरें नांव काय तें दिलेलें नाही.

या दोनही माहात्म्यांची किंमत कितपत आहे, हे स्वतः मिराशींनीच पृष्ठ ११६ वरील तळटीपेत दिले आहे.

“लघु व बृहत् सिंदूरगिरिमाहात्म्यांत लक्ष्मणाच्या देवळाचा उल्लेख आहे. पण ती माहात्म्ये फार प्राचीन दिसत नाहीत.”

—सरदेसाई स्मा. ग्रंथ, रामटेक येथील शिलालेख.

आतां या जोडीपैकी धाकट्या पोथीची विश्वसनीयता कितपत ते मिराशींच्याच शब्दांत पहा—

“सिंदूरगिरिमाहात्म्य नांवाची पोथी कांहीं वर्षांपूर्वी नागपूर येथे श्री. जोशी यांनी छापून प्रसिद्ध केली, तीतहि रामटेकच्या व आजूबाजूच्या पंचक्रोशीतील तीर्थोचा उल्लेख व वर्णन आहे. हे माहात्म्य पद्मपुराणांतून घेतले आहे असा शेवटी उल्लेख आहे. तथापि सध्यां प्रसिद्ध असलेल्या आनंदाश्रमग्रंथावलीतील किंवा वैकटेश्वर प्रेसच्या ग्रंथावलीतील पद्मपुराणांत ते आढळत नाही.”

—‘सरदेसाई स्मा. ग्रंथ’, पान ११६-११७

तीच गत योरल्या भावंडाची :

“वर उल्लेखिलेल्या सोळा अध्यायांच्या सिंदूरगिरिमाहात्म्याशिवाय आणखी एक ४५ अध्यायांची प्रत नागपूर येथील अँडव्होकेट श्री. दा. तु. मंगलमूर्ति यांच्या वडिलांजवळ आम्हांस पहाययास मिळाली. तीत (अ २, श्लोक १०-११) तपोगिरि व सिंदूराद्रि या दोन नांवांशिवाय महाशैवल नांवाचाहि उल्लेख आहे व या गिरीवर श्रीशंकर शैवास आणतात (अस्मिन् गिरिवरे शम्भो शैवं लाति यतो भवान्) म्हणून यास शैवल म्हणतात अशी व्युत्पत्ति दिली आहे. हे बृहत् सिंदूरमाहात्म्य पद्मपुराणाच्या कौमारखंडांतून घेऊन रामानंदाने लिहिले असे त्यांत म्हटले आहे. पण यांतील शंबूकवधा-विषयीचा भाग वाल्मीकिरामायणांतून जशाचा तसा घेतलेला दिसतो. पद्मपुराणाच्या छापील प्रतीत कौमारखंड आढळत नाही. तथापि या माहात्म्यांतील वर्णनावरून रामटेकला शैवलगिरि म्हणत असावे, या आपल्या अनुमानाला पुष्टि मिळते.”

[स. स्मा. ग्रं.-१२३]

सारांश, या दोन पोथ्यांनी वर्णन केलेल्या हकीगती कोटून घेतल्या याचा पत्ता नाही. हवाला दिला पद्मपुराणाचा तो खोटा. पहिल्या ‘लघु’ पोथीत शैवल-गिरि असे नांवच नाही ! उलट या टेकडीला सिंदूरगिरि व तपंगिरि किंवा तपो-गिरि अशी नावे दिली आहेत. शंबूक तपश्चर्या करीत होता म्हणून तपोगिरि म्हटले आहे, तर मग मूळ ऐतिहासिक नांव शैवलगिरि कां दिले नाही ?

दुसऱ्या 'बृहत्' पोथीतहि सिंदूरगिरि व तपोगिरि अशींच नांवें आहेत. व शिवाय महाशैवल असेंहि नांव आहे म्हणे. एकांत शैवल असा साधा उल्लेखहि नाही, तर दुसऱ्यांत शैवलाच्या मार्गे महा जोडलें आहे। मौज ही की, ही दुसरी पोथी केवळ हस्तलिखित व अप्रकाशित असूनहि दोन लेखांत व एका पुस्तकांत मिराशी यांनीं त्यांतील एक ओळ अगर शब्दहि उद्धृत केलेला नाही। सिंदूरगिरि या नांवाला प्राधान्य दिलेलें आहे, हें दोनहि पोथ्यांच्या नांवावरूनच स्पष्ट कळून येतें. शंका अशी येते की, इतर नांवांबरोबर या पोथ्यांमध्ये रामगिरि नांवाचा उल्लेख कां नाही ?

या दोनहि पोथ्या अलीकडील काळांतील असून उघड उघड भाकडकथा आहेत. स्थानमाहात्म्य वादविषयाचा त्यांचा हेतु स्पष्ट आहे. पहिल्या पोथीच्या कर्त्याच्या नांवाचा पत्ता नाही। दुसरा कोणी रामानंद आहे, पण त्यानें त्यांतली हकीगत पद्मपुराणांतून घेतली अशी जी खोणकटी ठेवून दिली आहे, त्यावरून त्याचीहि विश्वसनीयता संशयास्पद झाली आहे. पहिलीच्या १६ अध्यायांत व दुसरीच्या ४५ अध्यायांत बाकी मजकूर काय आहे, याबद्दल मिराशी यांनीं चकारशब्दानें देखील वाच्यता केलेली नाही। त्यांच्या नांवावरून त्यांत नृसिंह-अवतार-चरित्राचें पाल्हाळिक वर्णन असावें असा तर्क घेतात. नृसिंहाच्या भव्य मूर्ति असलेली दोन देवळें रामटेकवर आहेत व 'येथें नरसिंहानें आपल्या तीक्ष्ण नखाप्रांनीं हिरण्यकशिपूचें वधःस्थळ फाडलें. त्यांतून वहाणाऱ्या रक्तानें हा सर्व प्रदेश माखला गेला. तेव्हांपासून त्याला 'सिंदूरगिरि म्हणूं लागले' ही कथा वरील शिलालेखाच्या पहिल्या भागांतहि वर्णिलेली आहे, यावरून हें स्थळ प्राधान्येकरून नरसिंहाचें समजलें जात असावें, हें उघड आहे. खुद्द शिलालेखांतहि सिंदूरगिरि हें नांव ४।५ वेळां आलेलें आहे. नंतर शिलालेखांतील शंबूकाचा उल्लेख पाहून अगर अन्य कारणानें ही समजूत लोकांत पसरल्यावर अगर पसरविण्यासाठीं दुसऱ्या पोथीनें डोकें लढवून महाशैवल हें नांव दडपून दिले आहे, हें स्पष्ट दिसतें. पहिल्या पोथीत हें नांव नाहीच !

आतां शिलालेख. रामटेकच्या टेकडीचीं सिंदूरगिरि व तपंगिरि अशीं नांवें प्रस्तुत लेखात आलीं आहेत. सिंदूरगिरि पांच वेळा व तपंगिरि दोनदां. ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की, शैवलगिरि किंवा रामगिरि हें नांव याहि शिलालेखांत अजिबात नाही ! हा लेख १२-१३ व्या शतकांतला आहे, असा कयास आहे. हा लेख संस्कृत कवितावद्ध असल्या तरी त्याची एकंदर रचना अगदीच

१. रायबटार डॉ. हिताशाल यांनीं अनुमान केलाप्रमाणें सिंदूरगिरि हें नांव प्रारंभी या टेकडीवरच्या तांदूळ रंगाच्या दगडावरून पडलें असावें. या टेकडीवरचे दगड तांदूळ रंगाचे असून ताजे फोडलेले असल्यास विशेषतः उन्हात रक्तासारखे लालभडक दिसतात.

सामान्य, शिथिल, अशुद्ध व हरदासी थाटाची आहे. वरील नांवांपैकी पहिल्याची म्हणजे नृसिंहासंबंधीची कथा आधी म्हणजे २३ व्या ओळीत आली आहे. त्यानंतर आणखी कांहीं देवतांचे व तीर्थांचे वर्णन उरकून मग ४५ व्या ओळीत शंबूकाचा उल्लेख आला आहे. तो असा:--

श्रीरामचंद्रस्य करेण चंद्रहासात् हतः प्राप्य पदं मुरारेः ।

स शंबुकः शुद्धमुनिर्महीधराजेऽत्र धूम्राक्ष इति प्रसिद्धः ॥

—स. स्मा. ग्रंथ, पृ. १२६.

प्रस्तुत शिलालेखांतील सुमारे सवाशे श्लोकांपैकी एकाच श्लोकांत शंबूकाचा उल्लेख आहे. परंतु त्याबाबत खालील तीन गोष्टी विशेष उल्लेखनीय आहेत—

१ यांत शंबूकाने रामचंद्राला तुम्हीं या गिरीवर वास करावा, अशी प्रार्थना केलेली नाही.

२ वधामुळे मुक्त झालेला शंबूक या डोंगरावर धूम्राक्ष म्हणून प्रसिद्ध असला तरी येथे त्याला मारला असा उल्लेख नाही.

३ या श्लोकांत शंबूक तप करीत होता आणि ते येथे करीत होता असेंहि नाही.

याहूनहि महत्त्वाची गोष्ट ही की, शंबूकाने येथे तप केलें म्हणून याला तपंगिरि असे नांव पडलें, अशी जी भाकडकथा सिंदूरमाहात्म्याने रचली आहे त्याच्याशी पूर्ण विसंगत असा हा शिलालेख आहे. बाविसावी ओळ पहा. खंडित झालेली आहे; पण त्यावरून कल्पना बरोबर येईल—

... वायुपुत्रयुक्तो वसत्युत्तमयोगिचित्तः ।

महीधरस्यास्य तपंगिरेस्तं प्रभावमग्र्यं किमुदाहरामि ॥

म्हणजे तपंगिरि (वास्तविक शुद्ध रूप तपोगिरि असे पाहिजे) हें या टेकडीचे नांव शंबूकाच्या तपाचरणावरून पडलें असें नसून जिये वायुपुत्र हनुमानासह असलेला म्हणजे राम (वरच्याच २१ व्या ओळीत रामाचा उल्लेख आलेला आहे तोच येथे पुढे चानू आहे.) येथे वास करतो तो हा तपंगिरि किंवा म्हणून हा तपंगिरि, असें म्हटलें आहे.

एकंदरीत सदरच्या शिलालेखाचा मजकूर व मगदूर आणि विश्वसनीयता अगदीच सामान्य व यथातथा आहे. तो वर सांगितलेल्या ' माहात्म्या ' च्याच मासल्याचा आहे. तेथे असलेल्या देवतांची व तीर्थांची वर्णने व उपासनेचे फल पाश्चात्तिकपणाने रचानमाहात्म्य वाढविण्याच्या हेतूने सांगितलेले आहे. त्यांत रामगिरीचे तर नाहीच, पण शैवलगिरि हें नांव मुद्दां आलेले नाही, हें वर सांगितलेच आहे. या शिलालेखावरून शंबूक येथे तपश्चर्या करीत होता अथवा त्याला रामाने

येथे ठार मारलें अगर त्यामुळे याचें नांव 'तपंगिरि' पडलें, असें दिसत नाही व सिद्ध होत नाही. उलट असे उल्लेख नसल्यामुळे या गोष्टी तिथें घडल्या नाहीत, याचा मात्र तो पुरावा होऊ शकतो.

याप्रमाणे मिराशीचे तीन आधार परस्परविसंगत, विश्वसनीयतेच्या दृष्टीने हीन दर्जाचे व म्हणून निर्बल व निराधार आहेत. शिवाय, त्यांनी आपली भिन्न खुद्द रामायणाच्या उत्तर कांडावरच ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. "तेव्हां तेथील वर्णन रामटेकास कितपत जुळतें तें पाहूं." पहिली गोष्ट अशी की, उत्तरकांडांत शंबूक हा शैवल पर्वताच्या उत्तरेस एका विस्तीर्ण तळ्यांत (किंवा त्याच्या कांठीं म्हणा) तपश्चर्या करीत होता, असें वर्णन आहे. पर्वतावर नव्हे ! पहा—

दक्षिणां दिशमाक्रामत् ततो राजर्षिनंदनः

शैवलस्योत्तरे पार्श्वे ददर्श सुमहत्सरः

तस्मिन् सरसि तप्यन्तं तापसं सुमहत्तपः

ददर्श राघवः श्रीमालम्बमानमधोमुखम्

(अध्याय ७५.१३-१४)

यावरून 'शैवलगिरि शंबूकाच्या तपश्चर्येचें स्थान म्हणून रामायणाच्या उत्तरकांडांत उल्लेखिला आहे' हें मिराशीचें वरील उतान्यांतलें विधान कसें अशास्त्रीय व विपर्यस्त आहे, हें दिसून येईल. दुसरा महत्त्वाचा मुद्दा दिशेसंबंधी. वरील श्लोकांत राम दक्षिण दिशेला आला असा जो उल्लेख आहे, त्याचेच आधीं राम शोध करीत विमानांतून प्रथम पश्चिमेला, मग उत्तरेला व नंतर पूर्व दिशेकडे गेला होता, असें वर्णन आलें आहे (श्लोक १०।११). म्हणजे पूर्व दिशेकडून रामटेकला यावयाचें म्हटलें तर ती दक्षिण दिशा खासच होणार नाही. 'हा रामाचा प्रवास चक्र पूर्वेकडून पश्चिमेला असा होईल. म्हणजे रामायणांत उल्लेखिलेला शैवलगिरि रामटेकनजीक नसून हल्लीच्या ओरिसा व आंध्र यांच्यामध्ये गोदावरीच्या आसपास कोठेंतरी असला पाहिजे, असें निष्पन्न होतें. शंबूकाची हकीकत दंडकारण्यांत झाली असें सांगतांना रामायणकारांनीं दंडकारण्याचा स्थलनिश्चय विध्यशैवलयोर्मध्ये (उत्तरकांड सर्ग ७५.१६) असा केला आहे. विस्तीर्ण दंडकारण्याची उत्तरसीमा जशी विंध्याची लांबलचक राग सांगितली, त्याचप्रमाणें दक्षिणसीमा जी शैवल तीदेखील एक लांब पर्वतरांग किंवा निदान एखादा मोठा आडवा म्हणजे पूर्व-पश्चिम पसरलेला-थोडा तरी लांबट आकारमानाचा पर्वत असावा, अशी अपेक्षा करणें चुकीचें होणार नाही. रामटेक तर मोकळ्या मैदानांत मध्येंच वर आलेली एकच ठेंगणी टेकडी आहे ("an isolated small hill"). शिवाय दंडकारण्य, त्यांतलें जनस्थान व पंचवटी-नाशिकच्या आसपास म्हणजे पश्चिम किनाऱ्याकडचा प्रांत असें सर्वसाधारण-पणें समजण्याची आतांपर्यंतची बहिष्वाट पडली आहे. परंतु या ठिकाणांना दिलेली

ही जागा जुळत नाही. ही स्थळें पूर्व गोदावरीच्या जवळपास असावीत, हें आम्हीं पुढें दाखविलें आहे. प्रसिद्ध 'दण्डकारण्य' उत्तरेला विंध्यापासून छोट्या नागपूर प्रांत, छत्तीसगड, गोंडवन म्हणतात तो भाग व्यापून ठोकळ मानानें पूर्व-गोदावरी-पर्यंत किंवा जरा पुढें निम्म्या आंघ्रभर पसरलेलें असावें, असें दिसतें. या दृष्टीनें हि दण्डकारण्याची दक्षिण सीमा म्हणून रामटेक जमूं शकत नाही. विंध्यापासून रामटेक एवढेंच दंडकारण्य मानल्यास त्यावर अव्याप्तीची आपत्ति ओढवेल.

शंबूक दंडकारण्यांत पण विदर्भांतच तपश्चर्या करीत होता, असा आग्रह मिराशींनीं घरला आहे. विदर्भ या संपन्न देशाचें वर्णन रामायणांत व रघुवंशांतहि आलें आहे. असा हा विदर्भ दंडकारण्यांत कसा मोडेल, हें समजत नाही. शंबूक शैवलगिरीच्या उत्तरेस असलेल्या तऱ्यांत तपश्चर्या करीत होता, तेथें येऊन रामानें त्याचा शिरच्छेद केला, असें रामायणांत म्हटलें आहे. तेथूनच श्रीरामचंद्र देवांसह आपापल्या विमानांत बसून लगेच अगस्त्याश्रमीं गेले. (उ. कांड ७६-१६-२०) म्हणजे रामचंद्र त्या तऱ्यापासून तपश्चर्येच्या व शंबूकवधाच्या स्थानापासून दक्षिणेकडे असलेल्या शैवलगिरीपर्यंत गेलेच नाहीत आणि त्याच्यावर चढलेहि नाहीत. तिथें लगोलग आलेल्या देवांच्या प्रार्थनेनुसार राम तडक व परस्पर विमानानें अगस्त्याश्रमांत गेले, असा स्पष्ट वृत्तान्त वर्णन केला आहे. म्हणजे इतकें करून शैवलगिरीला रामाचे पाय लागत नाहीतच !

शंबूकानें मी शैवलगिरीवर धूम्राक्ष या नांवानें शिवलिंगांत राहीन व तुम्हींहि या गिरीवर सदोदित वास करावा; अशी रामाला प्रार्थना केली व रामानें त्यास मान्यता दिली; इत्यादि भाकडकथांचा रामायणांत गंध सुद्धां नाही. शंबूकाचाच शैवलगिरीशी संबंध येत नाही, मग रामाचा कुठून वेणार ?

येणेंप्रमाणें कथाचा कथाला मेळ नाही, अशी परिस्थिति असतां हि लेखाच्या शेवटीं मिराशी निष्कर्ष काढतात—

“तथापि उत्तरकांड लिहिलें गेलें त्या काळीं विंध्य पर्वताच्या दक्षिणेस व गोदावरीच्या उत्तरेस विदर्भांत कोठें तरी शंबूकाच्या तपश्चर्येचें स्थान होतें यांत संशय नाही. रामायणांतील या स्थानाचें वर्णन रामटेकास जुळेल असें

पंचवटी, जनस्थान व दंडकारण्य हीं स्थळें एकमेकांत किंवा निदान निकटवर्ती असलीं पाहिजेत यांत शंका नाही त्याच्या व्याप्तीबाबत व नवी ठिकाणाबाबत विद्वानांच्या वाद आहेत. तथापि कालिदासाच्या समजुतीप्रमाणें जनस्थान स्थूलमानानें भारताच्या दक्षिण टोकापर्यंत पसरलेलें असावें; पंचवटी पूर्व गोदावरीनजीक भद्राचंडमच्या जवळपास; आणि दंडकारण्याची उत्तर सीमा विंध्य किंवा विंध्याच्या किंचित उत्तरेला. हा विषय पुढील प्रकरणांत आला आहे. कालिदासाचें स्थळवर्णन प्राचीन परंपरेला घरून असणार हें उघड आहे. त्या दृष्टीनें कालिदास स्थळ-निश्चय कोणता करतो, याला फार महत्त्व आहे. यावरून बरीच स्थळें पश्चिम किनाऱ्याकडे नव्हत पूर्वेकडील किनाऱ्याकडे होती असें दिसते.

आहे. कारण रामटेकास टेकडीच्या पायथ्याशी अंबाळे नांवाचा तलाव अद्यापि विद्यमान आहे. ”

[सरदेसाई स्मारक ग्रंथ, पान १२३]

मिराशींचीं इतर सर्व प्रमाणें तर घसरलींच पण शेवटीं अंबाला तलावानेंहि त्यांना दगा दिला आहे! कारण अद्यापिहि ‘विद्यमान असणारा हा तलाव’ रामटेकच्या पूर्वेकडून दक्षिणबाजूकडे पसरलेला आहे. उत्तरेस नाही!

(क) आणि (ड) या मुद्द्यांचा विचार घरील विवेचनांत आलेलाच आहे.

आतांपर्यंत मिराशींच्या मुख्य मुद्द्यांचें निरसन झालें. आतां त्यांच्या रामटेक-प्रस्थापनेंत आणखी किती अडचणी आहेत, त्यांचा फक्त निर्देश करून पुढें जाऊं. मिराशींचें एक वाक्य पुन्हां पाहूं :

“ त्या प्रसंगीं शंभूकानें प्रार्थना केल्यावरून श्रीरामचंद्रांनीं या गिरीवर वास केला व तेव्हांपासून या टेकडीस रामटेक म्हणूं लागले, असें म्हणतात. ”

म्हणजे रामायणकालापासून आजपावेतो रामटेक नांवच चालत आलें ना? मग मधेंच याचें नांव रामगिरि होतें, असें कसें म्हणतां? रामगिरि नांव केव्हां पडलें? कोणत्या कारणांमुळे पडलें? त्याला प्रमाणें काय? हें नांव केव्हां बंद झालें किंवा बदललें? तें बदलण्याला कारण काय झालें? तुमच्या या डोंगराचें प्राचीन नांव सिंदूरगिरि व ‘तपंगिरी’ होतें तर त्याचा उल्लेख किंवा त्याला दुजोरा कोणत्याच प्राचीन ग्रंथांत किंवा पुराणांत कां संपडूं नये? बाकाटकांच्या काळांत (५ वें शतक) हा रामगिरि नांवानें ओळखला जात होता, तर मग १३ व्या शतकांत याचा सिंदूरगिरि अगर तपंगिरी कसा झाला? एकदां रामगिरी झाल्यावर पुन्हा तपंगिरी कसा होईल? दोन्ही रामटेक-माहात्म्यांत रामगिरीचा उल्लेख कां नाही? शैबलगिरि हें अगदीं जुनें पाळण्यातलें नांव मुद्यां आठवतें मग रामगिरि या अलीकडील नांवाची विस्मृति कशी काय? इतकीं नांवां बदलणाऱ्या या डोंगराचा नक्की भरंवसा कसा धरावा?

या टेकडीवर रामाचें देवालय आहे म्हणून पायथ्याशीं असलेल्या गांवाला रामटेक नांव पडलें, असें मिराशी लिहितात. पुढें प्रांताभिमानानें अथवा स्थानमाहात्म्य वाढविण्याकरितां या स्थळाशीं रामचंद्राचा प्रत्यक्ष संबंध जोडण्याची ‘कल्पकता’ मध्यंतरीं मुचलेली असावी. ती आतां संशोधनक्षेत्रांत दिसते. तोच प्रयोग मागील अंकावरून पुढें चालू आहे !

याप्रमाणें रामटेकची कुंडली एकाहि बाबतींत शैबलगिरीशीं जमत नाही. छत्तीस गुण तर नव्हेतच पण त्यांचा छत्तीसाचा आंकडा मात्र आहे! असें असतां ‘ रामायणांतील वर्णन रामटेकास जुळेल असें आहे ’ अशी लगट कोणी केली तरी ती सिंदीस जाण्यासारखी नाही.

अस्माकं बदरीचक्रं युष्माकं बदरीतरुः ।

असा अजब दादरायसंबंध चिकटविणाऱ्या माणसाची गोष्ट या ठिकाणी आटवल्या-
शिवाय रहात नाही. कसे तरी रामटेकला रामाचे पाय लागावे, अशी मिराशीची
इच्छा आहे खरी. पण तरी रामाची अगर रामायणाची इच्छा नाही, त्याला काय
करणार ? इतर प्रमाणानीं रामटेक हा रामगिरि ठरायचा असेल तर ठरो. पण
त्याचा रामाशी संबंध येऊं शकत नाही हे निश्चित. आणि त्याचें शैवलगिरीचेंहि
सोंग साधत नाही हे निश्चित. म्हणून रामटेक रामगिरि होऊं शकत नाही.

एवढ्या एका प्रबल कारणानुळेहि रामटेकला रद्द ठरावितो येईल. त्यापि
अजून उरलेलीं लक्षणे (७ ते २४) रामटेकशीं जमत नाहीत हे पहावयाचें आहे.
त्यानंतर पुढील प्रकरणांत हीच चोवीस वैशिष्ट्ये रामगड पर्वताला किती उत्कृष्टपणे
व औचित्यपूर्णतेनें जुळतात ते दाखवावयाचें आहे.

७ नियमानें दरवर्षी जलवृष्टि होणे हे लक्षण अर्थात् उभय ठिकाणांना लागू
शकेल. तथापि प्रस्तुतच्या १२ व्या श्लोकांतलें एकंदर वर्णन व सूर लक्षांत घेतां हे
विषय पर्वतराजीतल्या डोंगराचें वर्णन असलें पाहिजे असा मनोमन प्रत्यय येतो.
विष्यांतले पर्वत, त्यांचे उंच माथे, त्यांना टकरा देणारे किंवा विलगणारे मेघ
आणि त्या पर्वतशिखरांवर पडणाऱ्या पर्जन्यधारा-हा देखावा कालिदासाच्या पूर्ण
परिचयाचा व आवडीचा असून हे दृश्य त्याच्या मनांत पूर्ण विवलेलें आहे, हे लक्षांत
ठेवलें पाहिजे (क्र. सं. २०८।१६।१९।२७ व रघु. १४८ शिवाय पूर्वमेघ १७.) विशेषत
मार्मिकांनीं कनुसंहारांतील पावसाऱ्याच्या वर्णनाचा २०२७ हा श्लोक पहावा—
त्यांतील वर्णन व कल्पना मेघदूतांतील आन्रकूटाला दिनचूक लागू पडतें. ते पुढें १४
व्या लक्षणांत स्पष्ट केलें आहे. आन्रकूट म्हणजेच नर्मदेचें उगमस्थान असलेला प्रासेद
अमरकंटक, हे आम्हीं पुढें दाखविलें आहे. अमरकंटक विष्यांतलाच. अमरकंटक
नक्की ठरला कीं, तिथे पोंचायला मेघाला रामगड पर्वतावरूनच निघालें पाहिजे, हे
आपोआप सिद्ध होतें. विष्याच्याच नव्हे तर सातपुड्याच्याहि पलीकडे दक्षिणेला
असलेलें रामटेकचें टेकाड प्रस्तुत श्लोकांत विवक्षित असणें शक्य नाही.

चुकीचीं स्थळे व चुकीचे अर्थ

८ याची चर्चा पूर्वी केलेली आहे. त्यावरून पर्वताप्रीत्यार्थ विलगलेला मेघ पुढें
झटकला कीं स्तब्ध पहाणाऱ्यांना (उन्मुखीभिः) सोसाऱ्याचा वारा पर्वतशिखरच
उडवून टाकतो आहे कीं काय, असा मास होतो, हे दृश्य दिनशिखराच्या व बुटक्या
रामटेकला लागू पडत नाही, हे सहज लक्षांत येईल. प्रस्तुत श्लोकाची (१४ वा)
घडण व त्यांतील शब्दप्रयोगांची ठेवणच अशीं कांहीं आहे कीं, कवि पाहिलेली—
अनुभविलेली गोष्ट सांगतो आहे याचा प्रत्यय येतो. विष्यांतील अनेक वेधक दृष्ट्यांपैकी

हैं एक मनोहर दृश्य कधीनें अनेक घेळां पाहिलेले असावे आणि त्यांतली निसर्गाची भव्यता व सौंदर्य यांचा अनुभव प्रत्यक्ष घेतलेला असला पाहिजे. इतकें हें रेखीव शब्दचित्र आहे. हें वर्णन अथवा लक्षण पुढें रामगड पर्वताला अत्यंत अद्वितीयत्वानें व खात्रीलायक रीतीनें जुळतें, हें येथें अगारुच सुचवून ठेवतों.

९ हें ११ वें व १७ वें अशीं तीनहि लक्षणें एकदम घेऊं. कारण या सर्वांत जवळपास रहाणाऱ्या जंगली व शेतीवर जगणाऱ्या लोकांचा अथवा त्यांच्या स्त्रियांचा उल्लेख आहे. वर ८ मध्ये वर्णन केलेलें अद्भुत दृश्य येथील मुग्ध सिद्धांच्या अंगना पहातात, असें वर्णन आहे. येथें सिद्ध या शब्दाचा अर्थ महिनाय-प्रभृतींनीं 'सिद्धानाम् देवयोनिविशेषाणाम्' असा दिला आहे व अनेक भाषांतरकारांनीं आणि टिपणीकारांनीं तोच स्वीकारला आहे. पुष्कळांनीं कटकट नको म्हणून तोच शब्द जसाच्या तसा भाषांतरांत उतरविला आहे. तथापि हा अर्थ जुळण्यासारखा नाही. देव-यक्ष-गंधर्व यांच्या मालिकेतले जे सिद्ध व त्यांच्या अंगना या जोडप्यांचा संचार अंतरिक्षांत असतो. वारा पर्वतशिखर उडवून देतो आहे कीं काय, असा भास त्यांना वरून देखील कदाचित् होण्याचा संभव आहे. तथापि उन्मुखीभिः या पदामुळे सिद्धांगना शिखरस्थ मेघाच्या पातळीच्या खाली - पायथ्याशीं असणें जरूर आहे. शिवाय हें दृश्य पाहून विशेष चकित (चकितचकितम्) होण्याइतक्या या देवयोनींतल्या सिद्धांगना मुग्ध म्हणजे गांवढळ असत नाहीत. आणि एकत्र फिरणाऱ्या या जोडप्यांपैकीं अंगना तेवढ्या चकित होतील आणि सिद्ध मात्र होणार नाहीत, असें म्हणण्यांतहि कांहीं स्वारस्य नाही. सारांश, सिद्ध म्हणजे देवयोनीपैकीं अथवा ऋषिमुनि हे दोनहि अर्थ येथें संभवत नाहीत. 'गांवढळ, असंस्कृत, रानांत-जंगलांत राहणाऱ्या स्त्रिया एवढाच अर्थ येथें अभिप्रेत आहे, हें उघड आहे. लगेच पुढच्या १६ व्या श्लोकातल्या जनपदवधू या शब्दावरूनहि हाच अर्थ दृढ होतो.

आता रामटेकजवळ जंगली किंवा रानवट लोकांची वस्ती हल्लीं नाही आणि पूर्वीहि असण्याचा संभव दिसत नाही. जंगली लोकांची वस्ती असण्याला अनुकूल अशी जंगलें गर्द रान अथवा डोंगराळ मुळूख रामटेकपाशीं नाही. उलट रामटेक हें संपन्न विदर्भातलें एक महत्त्वाचें व रहदारीचें ठिकाण होतें, असें प्रो. मिराशी यांचें प्रतिपादन आहे. रामटेकजवळच असलेलें नंदर्धन किंवा नगरधन म्हणजेच पूर्वीचें नंदिवर्धन. ती पूर्वी वाकाटकनृपतींची राजधानी असावी, असेंहि त्याचें म्हणणें आहे. तेथून वाकाटकाचे ताम्रपट दिलेले आहेत. तात्पर्य, रामटेकची छोटेखानी टेकडी, मोठ्ठी विदर्भाचा भरभराटलेला व सुपीक प्रदेश, शेजारीं राजधानी व रहदारी,

१. सिद्धः—सिद्ध म्हणजे मूळ स्वरूपांतले, अ-साधित किंवा संस्कार न झालेले. म्हणजे लक्षणें रानटी, गांवढळ असा अर्थ आहे. या अर्थानें हा शब्द प्राचीन वाङ्मयातहि वापरलेला आढळतो. शकरीला सिद्धा म्हटले आहे. (रामा. अरण्यकांड ७४.९।१०)

राजवेशीयांची ये-जा इत्यादि गोष्टी लक्षांत घेतां हा परिसर वनौकसांची वस्त होण्यालायक नाही असें दिसतें. तसेंच हा भूभाग तपोवन किंवा आश्रम-भूमि (मे. श्लोक १) होण्यासहि योग्य नाही. कारण त्याला जो एकान्त, शांतता, कांहींशी दुर्गमता व निसर्गरम्यता लागते ती येथें नाही.

उलट रामगड पर्वताचा परिसर म्हणजे पूर्वीचा छोटा नागपूर किंवा छत्तीसगडचा प्रान्त डोंगराळ मुळख आहे हें प्रसिद्ध आहे. तिथें अजून रानटी आदिवासी लोकांची वस्ती आहे एवढेंच नव्हे तर त्यांपैकीं एक जमात सिद्धम (Siddham) या नांवाची आहे. हा शब्द सिद्ध-सिद्धम् यावरून झालेला असावा, पण त्याची चर्चा पुढें.

आतां ११ वें लक्षण. तें ज्या १६ व्या 'श्लोकांत आहे, त्याचा आशय असा शेतीचें किंवा पिकाचें भवितव्य तुझ्या हातांत म्हणून या गांवढळ झिया (रामगिरि आणि मालक्षेत्र यांच्या दरम्यानच्या टापूतल्या) उत्कंठित होऊन तुझ्याकडे आशाळ-भूत नजरेनें व अपेक्षेनें पहात आहेत. त्यांनीं नुकत्याच मोठ्या कष्टानें व आशेनें त्यांच्या जमिनी नांगरून उखळून ठेवल्या आहेत पहा. तेव्हां तूं त्यांच्यावर आरोहण करून वृष्टि कर. म्हणजे त्या तृप्त भूमीचा सुगंधहि मजेदार सुटेल इ. मालक्षेत्र रामगिरीला लागूनच. त्यामुळें वर रानटी लोकांच्या वस्तीसंबंधी मांडलेली विचार सरणीच या समीपवर्ती गांवढळ झियांनाहि (जनपदवधू) लागू पडेल.

लक्षण १६ वें आम्रकूट पर्वतासंबंधीचें आहे (श्लोक १९) आम्रकूटावर जंगलांत रहाणाऱ्या लोकांच्या झियांनीं उपभोग घेतलेले लताकुंज आहेत असें वर्णन आहे. आम्रकूट म्हणजे अमरकंटक. त्या ठिकाणीं अजूनहि जंगली आदिवासी लोकांची वस्ती आहे.

मिराशींना नक्की आम्रकूट कोणता, हें सांगतां येत नाही. ते लिहितात : " आम्रकूट हेंहि अमरवाड्याजवळचें सातपुड्याचें त्या कालीं प्रसिद्ध असलेलें एक शिखर असावें, असें मानण्यास हरकत नाही. " मिराशींचा आम्रकूट असा मोघम आहे. तो नाशा बीत कसा ठरवितां येणार ?

१० सरस-निचुलात् उत्पत्त (श्लोक) :—या शब्दसमूहापैकी उत्पत्त शब्दावरून मेघाला आहे त्यापेक्षांहि वर उड्डाण करावयाला सांगितलें आहे, असा ध्वनि

१. दुःखितालाच दुःखिताचे दुःख समजू शकत किंवा समानशैली व्यसनेषु सख्यम् हें तत्त्व कवीनें या श्लोकात सहजपणें व कलात्मकतेनें चित्रित केलें आहे. आपद्ग्रस्ताचे अंतःकरण हळवें व कोमल बनतें. त्याला इतरांवद्दल सहाय्यकपा निर्माण होते. संदेश सादून मेघ-झाला अलंकेकडे पाठविण्याच्या घाईतहि कालिदास मेघाकडे आतुरतेनें झोळे लावून बसलेल्या मुग्ध जनपद-वधूंना विसरत नाही ! लहरी पावसावर अवलंबून असलेल्या कृषिप्रधान जनतेच्या दुःखाची जाणीव कवीला होती, हें दाखरून दिसतें.

निघतो. रामगिरीवरून निघाल्यानंतर प्रथम भालक्षेत्र व नंतर आम्रकूट लागतो. माल ही शेत-जमीन असल्यामुळे पारशी म्हणजे पर्वतप्राय उंच असणें संभवत नाही. अर्थात् उत्पत यांतील रोख पुढच्या आम्रकूटावर आहे. म्हणजे आम्रकूट रामगिरीपेक्षां उंच मानावा लागतो. परंतु मिराशीचा आम्रकूट कोणता, हें नकी नसल्यामुळे प्रस्तुतचे लक्षण लागू पडतें कीं न पडतें हें ठरवितां येत नाही!

उलटपक्षीं आमच्या आंखणीप्रमाणें आम्रकूट म्हणजे अमरकंटक. तो रामगिरीपेक्षांहि उंच आहे. रामगड पर्वत ३२०० फूट तर अमरकंटक ३४६८ फूट उंच आहे. रामगड पर्वतावर उभें राहिलें असतां पश्चिमेकडचा भव्य व उंच अमरकंटक दिसतो असें म्हणतात. (बेगलर A. S. of India, Vol. XIII)

निचुल—सरस-निचुल म्हणजे या ठिकाणीं रसाळ वेत होते असा करतात. निचुल नामक स्थलवेतस होते. (मिराशी) निचुल म्हणजे चानीर किंवा वेतस असा अर्थ मल्लिनाथ शब्दार्णवाच्या आधारें देतो. निचुल याचा दुसरा एक अर्थ समुद्रफळ असाहि आहे. समुद्रफळाचाच हिज्जल वृक्ष म्हणतात. पण तोहि अर्थ समाधानकारक नाही. तृर्त हा अर्थ घेतला तरी रामटेकवर वेत उगवतात, असें दिसत नाही. [कारण रामगिरीचें हें एक लक्षण म्हणून मिराशींनीं नमूद केलें आहे. तथापि रामटेकवर वेत आहेत कीं नाहीत याचा कांहींच उल्लेख त्यांनीं केलेला नाही.]

तथापि एकंदरीत निचुल म्हणजे वेत हा अर्थ पटण्यासारखा नाही. रामगिरीचा निरोप घेतांना नव्हे, प्रत्यक्ष तेथून प्रयाण करतांना कवि त्या स्थळाचें जें एकच विशेषण घालीत आहे, त्यांत त्याचें नेमकें वैशिष्ट्य हेरूनच तें ग्रथित करणार हें स्पष्ट आहे. त्या स्थानीं सरस अशीं वेताचीं झाडें होतीं, असें म्हणण्यांत काव्यामध्ये कोणती सरसता उत्पन्न होण्यासारखी होती? चांगल्या कवींच्या हातून मुद्दां कधीं कधीं सामान्य रचना होत नाहीं असें नाही. तथापि हें स्थळ त्यांतलें नव्हे. आणि औचित्याला जपणारा कालिदासहि अशा कवींपैकी नाही. यावरून निचुल शब्दाचा कांहींतिरी खास अर्थ अभिप्रेत असावा आणि त्यांत या स्थळाचें वैशिष्ट्य वर्णन केलेलें असावें असें वाटतें. पुढें रामगड पर्वताची माहिती द्यावयाची आहे, त्यांत त्या पर्वतावर असलेल्या भव्य व आरपार नैसर्गिक गुहेचें वर्णन येईल. त्या गुहेंत निर्मल पाण्याचा एक निर्झर अद्यापीहि बहात आहे. ही सुमारे ४५० फूट लांबीची व २० पासून ४० फूट उंचीची आरपार गुहा किंवा बोगदा हें या रामगड पर्वताचें अद्वितीय वैशिष्ट्य आहे, हें सांगणें नकोच. आणि याच वैशिष्ट्याचा कालिदासानें निचुल शब्दांत उल्लेख केला आहे, असा आमचा तर्क आहे. त्याचें विवेचन पुढें ओघानें येईलच.

११ याचें विवरण पूर्वी ९ व १८ या सुद्ध्यांशीं संलग्न म्हणून एकत्रित केले आहे.

प्रस्तुत विषयाच्या दृष्टीने विशेष महत्त्व नाही. मालक्षेत्र उत्तरेला असो की पश्चिमेला असो. त्यानंतर मेघाची दिशा व मार्ग कोणता, हा खरा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. त्यावरून इतर संबंधित स्थळांचा शोध लागणार आहे. त्याकरिता माल पठार आक्रमून झाल्यानंतर (मालमरुड) —

किंचित् पश्चात् प्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ।

असे सांगण्यांत यक्ष मेघाला कोणती दिशा दाखवीत आहे, याची मीमांसा करावी लागेल.

तूर्त आपल्याला मिराशींनी मुचविलेलें मालाचें स्थान बरोबर जमतें कीं नाहीं एवढेंच पहावयाचें आहे. आतां मिराशींची स्थिति कशी झाली आहे पहा. नर्मदा नदी रामटेकच्या थेट डोंग्यावर म्हणजे उत्तरेला आहे. नर्मदा तर गांठलीच पाहिजे. (श्लोक १९) म्हणून मिराशींच्या मेघाला रामटेकहून निघालें कीं तडक व नीट बाणासारखें उत्तरेला जावें लागतें. पण त्यामुळें पश्चिमेकडे जा (श्लोक १६), या स्पष्ट व अर्थपूर्ण आदेशाला जोराचा धक्का बसतो. या मिराशींच्या मार्गांमुळें कालिदासाच्या पश्चिम दिशेचा चेंदामेंदा होतो आहे ! या अडचणींतून मुक्तता करून घेण्यासाठीं मिराशींनीं खालील युक्तिवाद लढविला आहे. रामटेकहून नर्मदेला (नरसिंगपूर ते जबलपूरच्या दरम्यान) म्हणजे दक्षिणेकडून थेट उत्तरेला जातांना वाटेंत अमरवाडा गांव जरा पश्चिमेला रहातें. तिकडे मेघ झुकला असें मानावे म्हणजे झालें ! इतकी अर्थाची ओढाताण कां करावयाची ? तर अमरवाडा या शब्दाचें आम्रकूटाशीं साम्य दिसलें आहे म्हणून ! पण दुर्दैवानें अमरवाडा पडलें गांवाचें नांव, तो पर्वत (सानुमान) नाहीं ! मग आतां ? आतां “आम्रकूट हेंहि अमरवाड्याजवळचे सातपुड्याचें एक शिखर असावें असें मानण्यास हरकत नाहीं.” (सं. मु. सर १ ला पृष्ठ ६०) प्रारंभ चुकला कीं, पुढली बाटहि कशी चुकते, याचें हें उदाहरण होय. इतकें करून पश्चिम दिशा गुंडाळून ठेवून घाईघाईनें थेट उत्तरेकडे आपलें घोडें दापटून मिराशींचा मेघ जबलपुराजवळ नर्मदेच्या तीरावर येऊन थडकला तरी त्याचा उपयोग काय ? तेथें नर्मदेचें जें हत्तीच्या पाठीवर काढलेल्या बेलबुडी-सारखें दृश्य (श्लोक १९) त्याला दिसावयाला पाहिजे, तें तेथें त्याला दिसणारच नाहीं ! कारण जबलपूर-नरसिंगपुराजवळ नर्मदा नदीचा प्रवाह एकवेणीप्रमाणें एकेरीच आहे. त्याच्या आधीं म्हणजे उगमाच्या आसपास मात्र नर्मदा स्फुटित-प्रवाहा आहे. तेथें आसपासच्या डोंगरातून तिला शेंकडो ओहोळ, प्रवाह-उपप्रवाह येऊन मिळतात. नकाशात मुद्दां या प्रवाहांचें जाळें किती मजेदार व स्पष्ट दिसतें तें पहावें. म्हणजे वाचकाना कालिदासाच्या उपमंतील सौंदर्य व समर्पकता यांची प्रचीति घेईल. हें विशिष्ट, मनोवेधक व सुंदर उपमेनें स्पष्ट केलेलें दृश्य फक्त रामगड-हून निघून अमरकंटकावरून भिलशाकडे जाणाऱ्या मेघालाच दिसू शकेल.

असो. मिराशींना माल पठार हें रामटेक आणि अमरवाडा गांव यांच्या दरम्यान कोठें तरी ठेवणें भाग आहे. म्हणून ते म्हणतात :

“ रामटेकच्या जवळच सातपुड्याचें पठार सुरू होतें. या पठाराला पूर्वी मालदेश म्हणत असावे. ”

या विधानाला बळकटी येण्याकरितां त्यांनीं आधार दोधून काढला आहे तो असा-

“ किंबहुना या बाबतीत अनुमान करण्याचीहि जरूरी नाही, कारण उत्तर चालुक्यांच्या द्वितीय आचुगि नामक मांडलिकानें मालदेश जिंकून डाहलाधिपतीचा म्हणजे जवळपूरजवळच्या त्रिपुरीच्या हैहयांचा परामव केला, असा एका कोरीव लेखांत उल्लेख आहे. तेव्हां या पठाराला माल हें नांव होतें हें उघड आहे. ”

[प्रो. मिराशीकृत सं. मु. ‘ मेघदूतांतील रामगिरि ’ हा लेख, पृष्ठ ५९]

पहिली गोष्ट अशी की, सदर कोरीव लेखांत (एपिग्राफिका इंडिका, पु. १९ पृ. २२७ पहा.) माल किंवा मालदेश असे शब्द नसून मालेयम् असा मोघम शब्द आलेला आहे. मालक्षेत्र व हें मालेय भिन्न असण्याचा संभव दिसतो. शिवाय हें ‘ मालेय ’ नक्की कोठें होतें, याचाहि निर्देश नाही. मालेय हें जवळपुराजवळच होतें असें समजण्याला त्या कोरीव लेखांत आधार नाही. द्वितीय आचुगि नामक मांडलिकानें डाहलाधिपतीचा परामव केला असेल. पण जवळपुराजवळचा कोण- डाहलाधिपति की मालेय ? तें संदिग्धच आहे. शिवाय जवळपूर कुठें आणि रामटेक कुठें ! मालक्षेत्र रामटेकला चिकटून तरी हवें निदानपक्षीं तें आम्रकूटाच्या आधीं तरी पाहिजे. त्यामुळे मिराशींचा अमरवाडा (= आम्रकूट) अलीकडे अन् माल पठार पलीकडे (जवळपुराजवळ) असा विपरीत प्रकार होत आहे ! आपलीच नव्हे आपल्याला लागली, त्याप्रमाणें त्यांनींच प्रथम ठरविलेला आम्रकूट (अमर- वाड्याजवळचा) आतां त्यांना बाधक ठरतो. तेव्हां असा ओढून ताणून आणलेला ‘ माल ’ वाचकांच्या पदरांत बांधून कोणाचेंच समाधान होणार नाही ! माल चोख हवा !

१४ मालक्षेत्रावर आरोहण व सिंचन केल्यानंतर मेघानें कोणीकडे म्हणजे कोणत्या दिशेनं वळावयाचें, हा महत्त्वाचा व मूलगामी प्रश्न आहे. कारण मालानंतर १ आम्रकूट २ रेवा म्हणजे नर्मदा नदीचें एक विशिष्ट दृश्य आणि ३ दशार्ण देश व ४ विदिशा राजधानी हीं स्थळें लागतात. यांपैकीं शेवटचें विदिशा म्हणजे भिलसा हें ठिकाण सर्वसंमत व सुनिश्चित आहे. म्हणजे विदिशेपासून पुढें अलक- पर्यन्तच्या रस्त्याबाबत दुमत नाही. वाद आहे तो रामगिरीपासून विदिशेपर्यंतच्या

मार्गाचा आहे. तेव्हा प्रथम हा मेघाचा मार्ग निश्चित केला पाहिजे. त्याकरिता खालील गोष्टी आवश्यक आहेत :

१ मेघदूतांतील दिशांचे म्हणजे मार्ग-निर्देशांचे उल्लेख घेऊन त्यांचा अर्थ व संगति लावणे,

२ रामगिरि व विदिशा यांच्या दरम्यान (मालक्षेत्राखेरीज) आम्रकूट पर्वत, नर्मदेचे मुदितप्रवाहाचे दृश्य, आणि दशार्ण देश ही जी तीन स्थळे लागतात, ती कोणती हे ठरविणे.

या दोन गोष्टी पृथक् दिसल्या तरी त्या परस्परांशी संलग्न व अवलंबून आहेत, हे वाचकांच्या ध्यानांत येईल. अर्थात् या दोन्ही गोष्टींचा एकमेकांशी मेळ बसला पाहिजे. म्हणजेच मेघाची दिशा किंवा मार्ग असा हवा की, ज्याच्यावर ती स्थळे बरोबर बसतील आणि स्थळे अशा रीतीने निश्चित केले पाहिजेत की ती दिशांच्या उल्लेखाशी जमतील. दोन्हीशी जुळेल असा उभयान्वयी अर्थच बरोबर ठरेल.

आधी एकेकाचा स्वतंत्रपणे विचार करू आणि मागाहून एकमेकांशी ताडून पाहू.

मेघाचा मार्ग कोणता ?

रामगिरि तो की, जेथून (जवळच मालक्षेत्र आक्रमित्यानंतर) पश्चिमेला गेलं व नंतर उत्तरेला गेलं की कैलासावरची अलका लागली पाहिजे.

सद्यः सीरोत्कपणसुरभि क्षेत्रमारुह्य माधम्
किञ्चित् पश्चात् मग्न लघुगतिर्भूय पृथोत्तरेण ॥

एवढा एकच दिशेसंबंधीचा पहिला व प्रमुख आदेश मेघदूतात आहे. या-खेरीज दुसरा एक उल्लेख आहे (वरः पंथा यदपि भवत. प्रस्थितस्योत्तराशाम् । पण तो विदिशेपासून पुढच्या म्हणजे उज्जयिनीपर्यंतच्या रस्त्यासंबंधी असल्यामुळे रामगिरि ठरविण्याला त्याचा प्रत्यक्ष उपयोग नाही. आतां मेघाला उज्जयिनीनंतर उत्तरेकडे वळूनच सरळ कैलासाकडे जावे लागते म्हणजे उज्जयिनीपर्यंतचा मार्ग (रामगिरीपासून) पश्चिमेकडचा असला पाहिजे, हे ओघानेच येते. आधी पश्चिम आणि मग उत्तर हा कालिदासाचा आदेश म्हणजे रामगिरीहून विदिशा व उज्जयिनीपर्यंत पश्चिम आणि उज्जयिनीहून अलकेपर्यंत उत्तर असा

१ येथे किञ्चित् पश्चात् म्हणजे काहीसे पश्चिमेकडे (somewhat towards the West) असा अर्थ आहे शिवाय पश्चात् हे पद जरा पश्चिमेला आणि मार्ग अशा द्वयर्थी अभिप्रायाने मोठ्या खुर्बाने वापरले आहे. पुढे दिलेल्या नकाशावरून व चर्चेवरून हा अर्थ स्पष्ट होईल.

सरळ स्पष्ट व संगतवार अर्थ होतो. आतां निराश्यांनी नांडलेला मार्ग याच्याशी जुळतो की नाही ते पाहू. पृष्ठ ५६ व ५७ वरील दोन नकाशे पहावे.

आकृति नं. १ : निराश्यांचा मार्ग

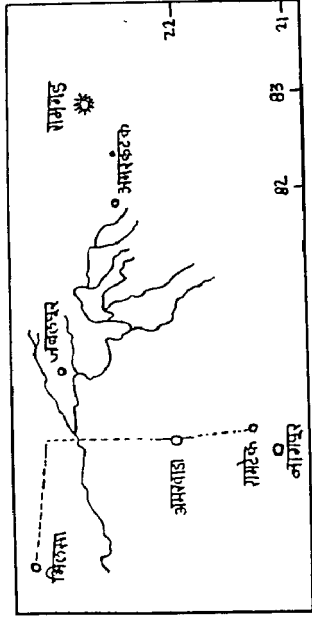
पहिल्या आकृतीत पाहिले म्हणजे दिसेल की, मेघाचा प्रवास उत्तर मग पश्चिम व पुन्हा उत्तर असा आहे. कालिदासाने सांगितले की, प्रथम पश्चिमेकडे जा तर निराश्यांचा मेघ प्रथम उत्तरेला जातो. पश्चिमेनंतर कालिदास सांगतो, उत्तरेकडे जा, तर निराश्यांचा मेघ उत्तर संपवून पश्चिमेकडे वळतो आहे. अशी नेनकी उलट्यापालट निराश्यांच्या मार्गात होते. अशी दिशा चुकविणारा मेघ रामगिरीवरचा नव्हे ! रामटेकवरचा मेघ कालिदासाला अभिप्रेत असलेला मेघ नाही आणि तो यज्ञाने रामगिरीवर पाहिलेला नाही !

आकृति नं. २ : यज्ञाचा मार्ग

रामगड ते विदिशा (मिलसा) हा मार्ग नेवदूतांतील वर्गनाशी सहजतेनेच नव्हे तर समनंक्रतेने कसा जुळतो ते पहा. यज्ञाचा मेघाला स्पष्ट आदेश असा की प्रारंभी पश्चिमेला जा. किंचित् पश्चात् ऋज. येथे किंचित् याचा अर्थ थोडेसे पश्चिमेला असा नसून कांहींसे पश्चिमेला असा आहे. याचे कारण स्पष्ट आहे. ते हें की पुढे मार्गावर लागणारा अमरकंटक अगदी सरळ पश्चिमेला नसून किंचित् खाली आहे. म्हणजे अत्तेर उत्तर दिशेला जान्याच्या दृष्टीने पहातां किंचित् मार्ग याचे लागते. म्हणून किंचित् म्हणजे कांहींसे व थोडेसे आणि पश्चात् म्हणजे पश्चिमेला व मार्ग असा दुहेरी अर्थाने हे दोन शब्द कवीने मोठ्या चातुषाने योजले आहेत. त्यांचा अर्थ यथासंभव व्याख्याचा आहे. या ओळीचे इंग्रजी मागांतर Travel somewhat towards the west, i. e. to say, a little backwards and then again to the North. असे करावे लागेल.

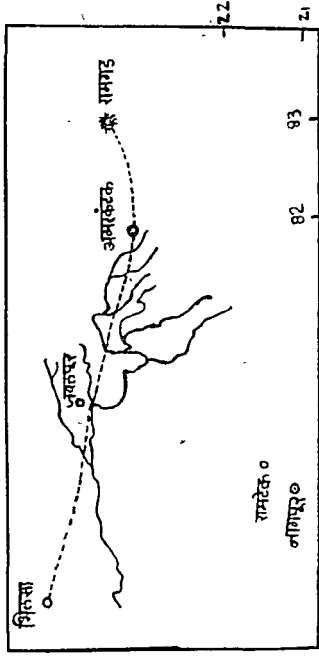
आतां याचा पडताळा पहा. रामगडहून ' कांहींसे पश्चिमेला ' जाऊ लागले म्हणजे त्याच वाटेवर अमरकंटक, ननंदेचे नशीदार दृश्य व विदिशा ही यज्ञोक्त स्थळे लागतात. विदिशेनंतर उज्जयिनीनगराचा छोट्या वांकडा वळवा घेऊन मेघाचा सरळ उत्तरेकडचा मार्ग सुरू होतो (नूप एवोत्तरेण.) उलटनक्षी ही स्थळ भेटल्या-करितां रामगडनासून निघून याच दिशेने हाच मार्ग आक्रमावा लागतो !

हे चित्र पहा—

आकृति १ : बुंदेलीचा मेघमार्ग : रामदेव ते मिलसा

आणि हें चित्र पहा—

भाकृति २ : तस्य मेघमार्गः रामगड ते भिलसा
रामगडहून भिलसा मृणजे विदिशेला जातांनाच फक्त नर्मदाप्रवाहांचें नक्षीदार दृश्य (मे० १९) दिसूं शकतें
हें वरील आकृतीवरून कळून येईल. शिवाय कवीनें आधीं पश्चिम मग उत्तर अशी वाट सांगितली आहे. (मे. १६)

रामगड हा अमरकंटक व नर्मदा यांच्या पूर्वेला-पण जरा वर १८ अंशांवर आहे. तेव्हां रामगडहून निघणाऱ्या मेघाला अमरकंटकवरून नर्मदेच्या स्फुटितप्रवाहांवरून जावयाचें म्हणजे पश्चिमेलाच पण किंचित् मार्गे यावें लागतें. येथें किंचित् पश्चात् व्रज हा शब्दप्रयोग वापरून कांहींस पश्चिमेला व थोडेंस मार्गे असे दोनहि अर्थ दाखविणारा खुबीदार व बहारीचा श्लेष कालिदासानें बुद्धिपुरःसर योजला आहे, तो लक्षात आणला पाहिजे. हा अर्थ प्रतीत झाल्यावरच मार्ग लुळून आनंद होतो कवीच्या शब्दयोजनेंतली मार्मिकता ध्यानांत येते. किती थोड्या शब्दांत तो आपलें काम साधतो ! हे अल्पाक्षररमणीयत्व (Economy of Words) तर त्याच्या महाकवित्वाच्या मुकुटांतील तुरा आहे. कालिदासाचा बारकाव ! व सफाई त्याच्या काव्याच्या रोमारोमांत भरलेली पाहून आश्चर्य व कौतुकानें मन थक झाल्याशिवाय रहात नाही.

या बाबतींत एक गोष्ट विसरतां कामा नये. दिशांचे उल्लेख विनचूक ह्येत हें खरें; पण ते स्थूलमानानें घेतले पाहिजेत. मेघाच्या संकल्पित प्रवासाची लांबी सुमारे १२०० मैलांच्या वर भरेल ! भारताच्या भव्य पटावरील मेघ-दूताचा भव्य प्रवास म्हणजे बारीकसारीक कंटाळवाणे तपशील देणारें भूगोलाचें पुस्तक नव्हे. तो काहीं लढाईचा आराखडा नाही. ही मेघ-राजाची स्वारी काव्यप्रातांतली आहे. तथापि त्यांतहि कालिदासानें भूगोलाला धोका दिलेला नाही. तसेंच त्यानें भूगोलाचें स्तोमहि माजवले नाही हें त्याचें वैशिष्ट्य. आपण भूगोल रचीत नसून काव्यगोल रचीत आहोत, याची त्याला जाणीव होती. कवीच्या दरबारांत भूगोलालाच काव्य इतिहासाला देखील मागच्या रांगेत उभें रहावें लागतें. तिथें खाशांच्या पंगतीला बसणारे मानकरी वेगळे. सारांश, मेघदूत-काव्यांतील दिशेकडे स्थूल दृष्टीनें पहावयास हवें. एवढ्या प्रचंड लांबीह्दीच्या प्रवासांत मैल, फूट, इंच आणण्याची आवश्यकता नाही. मिराशीप्रमाणें गाजरभर इकडे अथवा मुळाभर तिकडे होतांच त्यावरून प्रवासाची दिशा ठरविण्यांत इंडील नाही. कवीला, भूगोलाच्या जाळ्यात स्वतःला न अडकवून घेतां काव्य-भरारी मारण्याकरितां मोकळे रहावयाचें होतें. म्हणूनच कालिदासानें एकाच ओळींत ' दिग्दर्शन ' केलें आहे. जिथें सामान्य कवि घोटाळला असता तिथें दोन शब्दांत दिशा दाखवून तो मोकळा झाला. तें दिग्दर्शन स्थूल असूनहि सूक्ष्म आहे ! किती विनचूक, स्पष्ट व समर्पक ! तें वाचून जणु मेघाची सर्वंध वाट डोळ्यांपुढें उभी रहाते. म्हणूनच रस्ता कळण्याकरितां मार्गदर्शक बाण काढलेली पाटी असावी तशी ती कालिदासाची ओळ काव्यदृष्ट्या साधी असूनहि पक्की लक्षांत रहाते—

किंचित् पश्चात् व्रज लघुगतिर्भूय ण्योत्तरेण

१५. येथें १५, १६ व १७ हीं लक्षणें आम्रकूट पर्वताशीं संलग्न आहेत परंतु त्यांचा पारखा विचार करण्याचें कारण नाही. कारण त्यात आपला आम्रकूट

नक्की कोणता, हें मिराशींना निश्चितपणें सांगतां येत नाही याचा निर्देश पूर्वी केलाच आहे. त्यामुळे या तीन कसोठ्या लावून पहाण्याचा प्रश्नच उरत नाही ! अर्थात् हा न्यूनाचा दोष त्यांच्या माथी जातो.

तथापि या बाबतीत आपल्याला कांहीं अधिक प्रकाश पाडतां येतो कीं काय तें पाहूं. आम्रकूट पर्वत हा उंच व सानुमान् (शिखर असलेला) आहे. (श्लोक १७) बहुधा उत्पत या शब्दावरून हा रामगिरीपेशांदि उंच असावा असें दिसतें. आम्ही ज्याला आम्रकूट म्हणतो तो अमरकंटक ३४६८ फूट उंचीचा आणि विस्तीर्ण व मव्य आहे. इतका उंच पर्वत मिराशी म्हणतात त्या रामटेक-जवळपूर वाटेवर जे सातपुड्यापैकी डोंगर आहेत त्यांत नाही. म्हणजे उंचीला अमरकंटक जमतो. शिवाय १६ व्या लक्षणांत आम्रकूटावर रान-वणवे लागतात असें वर्णन आहे. अमरकंटकाच्या दाट जंगलांत नेहमी मोठमोठे वणवे लागतात हें प्रसिद्ध आहे. पण त्याहीपेक्षां हे रान-वणवे किंवा दावामि विझविणारी जलवृष्टि येथें हमखास होते, असें कालिदासानें याच १७ व्या श्लोकांत वर्णिलें आहे. त्याबाबत एक फार मनोरंजक व सूक्ष्म प्रमाण आम्हांस सांपडलें आहे. हुबेहूब याच सृष्टिचमत्काराचें वर्णन कालिदासानें आपल्या प्रथमरचित ऋतुसंहारनामक काव्यांत (सर्ग २.२७) केलें आहे. या दोन काव्यांच्या एकवर्तत्वाचा हा आणखी एक पुरावा होय. पर्वतानें श्रान्त मेघाला टेकण्याकरितां जागा देणें किंवा आश्रय देणें आणि उलट मेघानें त्या तापून निघणाऱ्या सन्तत पर्वताला आपल्या जलवृष्टीनें शांत करणें ही परस्परपकारित्याची अथवा पूर्वोपकारस्मरणाची ऋतुसंहारांतील कल्पना^१ कवीनें मेघदूतांत आम्रकूटाला उद्देशून किंचित् अधिक खुलवून मांडली आहे. स्थलांप्रमाणें कव्याच्याहि कांहीं न बुजणाऱ्या खुणा असतात त्या अशा. शिवाय मौज ही कीं, ऋतुसंहारांतील तें वर्णन पावसाऱ्यांतलें व विच्याचेंच आहे !

जलधराविनतानामाश्रयोऽस्माकमुद्यैः

अयमिति जलनेत्रैस्तोयदास्तोयनम्राः

अनिशयपरपानिर्गम्यवन्देः शिखाभिः

समुपजनितनापं न्दादयन्तीव विध्यम्

(ऋतु. २:२७)

या ऋतुसंहारांतील २७ व्या श्लोकांतूनच मेघदूताचा १७ वा श्लोक बाहेर आला आहे, हें सहज समजण्यासारखें आहे. कवि तोच, वर्णन तसेंच, कल्पना तीच, मग त्यांतील वर्ण-विषय पर्वतादि तोच नवेल काय ! होय, आम्रकूट सातपुड्यांतल्या

१. कालिदासानें दोन स्थळीं दाटतेव्हा वा कल्पनेचें शब्द सामान्यतःच सामील श्लोक भेदातः हजे या प्रसिद्धतेचें पण धर्मः सनातनः (सं. १.१०६)

नसून कालिदासाच्या आवडत्या विंध्याचलांतलाच असला पाहिजे. आम्रकूट म्हणजे अमरकंटकच होय.

आतां १७ वें लक्षण म्हणजे असे. रान-आंब्यांनीं व त्यांच्या विकलेल्या फळांनीं हा आम्रकूट पिबळा रसरशीत व फुगीर दिसतो. त्यांत त्याच्या शिखराप्रावर कृष्णमेघ आरुढ झाला म्हणजे तो पर्वत वरून भूदेवीच्या स्तनासारखा शोमतो. या बहारीच्या कविकल्पनेला जुळेल असा मध्य, उंच व घाटदार पर्वत रामटेक-जबलपूर या रस्त्यावर आहे कीं नाहीं कोणास ठाऊक. अमरकंटक मात्र तसा आहे.

१८ याचा विचार पूर्वी केला आहे.

१९ यांतील नर्मदा-दृश्याचें वर्णन व वैशिष्ट्य मार्गे सांगितलें आहे. हें दृश्य-स्फुटितप्रवाहांचें दृश्य केवळ अमरकंटकावरून पश्चिमेकडे जातांनाच दिसू शकेल. (पुस्तकातील नकाशा पहावा.) हत्तीच्या अंगावर काढलेल्या चित्रविचित्र पट्ट्यांप्रमाणें दिसणारें नर्मदा-प्रवाहांचें जाळें मिराशीच्या नरसिंगपूर-जबलपूर या दरम्यानच्या मागांत खासच दिसणार नाहीं. कारण तिथला नर्मदेचा प्रवाह अगदीं एकेरी आहे. कालिदासाच्या या सुंदर उपमेमुळें नर्मदेचें एक विशिष्ट ठिकाण निश्चित करण्याची सोय झालेली आहे. त्यामुळें दक्षिणेकडून जबलपुराजवळ नर्मदेशीं भिडणारा मेघ या मोहक दृश्याला व त्याबरोबरच रामगिरित्यालाहि मुक्तो ! हें नर्मदेचें दृश्य वैशिष्ट्यपूर्ण व अद्वितीय असल्यामुळें मिराशीची वाट-म्हणजेच रामटेक ठिकाण चुकतें आहे, याबद्दल शंका रहात नाहीं.

२० हें विसावें लक्षण २० व्या श्लोकांतलेंच आहे. त्यात नर्मदेचें पाणी शोषून किंवा पिऊन पुढें जा (तोयमादाय गच्छेः) असें कवि मेघाला सांगत आहे. यांतला गच्छेः शब्द महत्वाचा आहे. कारण कवि या ठिकाणीं नर्मदा ओलांड किंवा उलंडून जा अशा अर्थाचा शब्दप्रयोग करीत नाहीं. चर्मण्वती किंवा चंचला नदी वाटेंत लागली असतांना ज्याप्रमाणें ती ओलांडून जा (ताम् उत्तीर्य १-४७) असे शब्द कवीनें वापरले आहेत तसे या ठिकाणीं नाहींत. म्हणूनच नर्मदेच्या प्रवाहाप्रमाणें पूर्वेकडून पश्चिमेला मेघाचा प्रवास आहे, असा तर्क करण्यास जागा आहे. (The journey of the Cloud-Messenger is meant to be along the course of Narmada and along the Vindhya range and not across them.) नर्मदा किंवा विंध्यपर्वतराजी ही भारताचे दक्षिण व उत्तर हिंदुस्थान असे मोटाले तुकडे करणारी महत्वाची मध्यरेषा होय. भास-काळांत तर विंध्य हीच भारताची दक्षिणसीमा सामान्यतः समजली जात असावी. (हिमवद-विंध्यकुंडलां मदीं) असा हा विंध्य (त्यांदून कालिदासाचा प्रिय व परिचित) अथवा नर्मदा ओलांडायची झाली असती तर कालिदास त्याचा उल्लेख केल्या

शिवाय राहिला नसता असें वाटते, नर्मदा ओलांडावयाची आवश्यकता नसलेला प्रस्तुत पुस्तकांतील मार्गच या लक्षणाशी जुळणारा आहे.

शिवाय या श्लोकांत 'जांमळीच्या वृक्षांच्या राईनें ज्याचा वेग अडविला आहे' असा नर्मदेचा प्रवाह कवीला अभिप्रेत आहे. जवळपुरापाशी नर्मदेचे पात्र विस्तृत झाले असून प्रवाह रुंद व मोठा झाला आहे. यावरून वरील वर्णन नर्मदेच्या पुढील मोठा होत गेलेल्या प्रवाहाचे नसून उगमाजवळच्या लहान अरुंद प्रवाहालाच अधिक लागू पडणारे आहे. यावरूनहि अमरकंटकाच्या जरा पुढे-म्हणजे उगमापासून फारसे दूर नाही असे ठिकाण व तयला नर्मदेचा प्रवाहच कवीला अभिप्रेत आहे, हे उघड आहे. म्हणजेच हे वर्णनही रामगड-विदिशा मार्गाला उपोद्बलक असे आहे.

२१ नर्मदेचे पाणी शोषून पुढे गेल्यानंतर मेघाला बरेचसे पर्वत (पर्वते पर्वते) मग दशार्णदेश, त्याची राजधानी विदिशा व वेन्नवती नदी (हल्लीची वेढ्या) हीं स्थळे लागतील, असे वर्णन २१ ते २४ या चार श्लोकांत आहे. आतां नर्मदेकडे पूर्वेकडून आले किंवा खालून दक्षिणेकडून आले तरी वरील स्थळे लागणारच. तथापि मेघ पूर्वेकडून रामगड-अमरकंटकाकडून नर्मदेकडे येत आहे, हे पूर्वी दाखविलेच आहे. त्याला वास्तविक अधिक पुराव्याची गरज नाही. तरीदेखील त्याच्या दृढीकरणार्थ अधिक आधार मिळतो की काय पाहू. प्रत्यक्ष नसली तरी अप्रत्यक्ष व सूक्ष्म एकदोन प्रमाणे मिळतात. श्लोक २१ मध्ये अनुकच्छम् असा शब्द आहे. कच्छ म्हणजे नदीकांडची पाणयळ जमीन असा अर्थ देतात. श्री. रा. ग. बोर-वणकर आपल्या मेघदूताच्या आवृत्तीत (पृष्ठ ३६) या श्लोकावरील टीपेत लिहितात-

“अनुकच्छम् या शब्दाचा मार्गम् शब्दाशी संबंध जोडून त्याचा अर्थ 'तुं नर्मदेच्या कांडाकांडाने या मार्गाने गेलास' असा केलेला एके ठिकाणी पद्याप्यांत आला. अनुकच्छम् मार्गम् म्हणजे 'कांडा-कांडाने गेलेला मार्ग' हा अर्थ चांगलाच दिसेल ह्यांत संशय नाही.”

हा अर्थ नुसताच चांगला नव्हे तर दिशेच्या दृष्टीनेहि योग्य ठरतो. कुणाच्या कांडाकांडाने जायचें? अर्थात् नर्मदेच्या. कोणत्या कांडाने? अर्थात् पलीकडच्या म्हणजे उत्तरेच्या. पण पलीकडचा कांड गांढायचा तर दक्षिणेकडून (=रामटेक-कडून) येणाऱ्या मेघाला नर्मदा ओलांडावी लागते, त्याचा तर उल्लेख नाही. बरे ते एक सोडले तरी आतांपर्यंतची दक्षिणोत्तर दिशा संपून मेघाला पश्चिमेकडे वळावयास हवे. तसा दिशा बदलण्याचाहि मेघाला आदेश नाही! म्हणजे मेघाला अगदीच याच्यावर सोडल्यासारखे झाले! उल्लुख यक्ष आणि त्याच्या मार्गे असलेला सूक्ष्मबुद्धीचा कालिदास तसें करणार नाही. शिवाय 'पश्चिम' गुंडाळून ठेवून उत्तरदिशा पकडलेल्या मिराशीच्या मेघाला आतां मर्चेच नर्मदेच्या कांडाकांडाने

पश्चिमेकडे वळण्याचा काय अधिकार ? पण विदिशेकडे म्हणजे मिलशाला पोंचायचें तर पश्चिमेला गेलेंच पाहिजे. अशी मिराशीच्या मेघाची धरसोड होऊं लागते !

रामगडहून म्हणजे पूर्वेकडून येणारा मेघ मात्र कालिदासाच्या शब्दावाहेर जात नाही. तो रामगड-अमरकंटक-नर्मदाप्रवाहांचें नक्षीबजा दृश्य इत्यादि कालिदासाच्या टाईम-ट्रेलांतील सर्व स्टेशनें यथास्थित घेऊन नर्मदेवरून (*along the river*) तिच्या पलीकडच्या कांठाकांठानें (कारण त्याला नर्मदा ओलांडण्याची जरूरच नाही) दक्षार्ण देशाला प्रफुल्लित व हंसांकित करीत आणि वेन्नवतीचें मधुर जल भृकुटिबद्ध मुखाप्रमाणें चुंबीत विदिशेला मजेंत पोचणार, यांत शंकाच नाही. कवीचें ऐकणारा मर्यादाशील मेघच आपल्याला हवा आहे !

याखेरीज २२ व्या श्लोकांतल्या 'पर्वते पर्वते' या प्रयोगावरून मेघाला पुष्कळ पर्वत वाटेंत लागणार असें दिसतें, परंतु मिराशीच्या अर्थानुसार म्हटलें म्हणजे विंध्य पर्वताची आडवी रांग भेदून अथवा ओलांडून पुढें जावयाचें. तसें केलें असतां पुष्कळ पर्वत लागण्याचा संभव नाही. उलट नर्मदेच्या कांठाकांठानें गेलें म्हणजे विंध्याचलाची पर्वतरांग भेदून असें न होतां रांगवेरून अर्थात् पूर्वेकडून पश्चिमेकडे-नर्मदेशीं समांतर दिशेनें असा अर्थ बसतो. तोच समर्पक.

एकंदरीत या दोन-तीन श्लोकांतील सूर 'पूर्व-पश्चिम' बहातो आहे, हें मार्मिकांना प्रतीत होईल.

२२ हरिणी व मोर (उत्तर मेघ ४१) असावयाला गर्द रान किंवा जंगल लागतें. रामटेकावर तसें अरण्य नाही किंवा पूर्वीहि असण्याची शक्यता नाही. त्याप्रमाणें नदी किंवा जलप्रवाह (नदीवीचिधु) हेहि रामटेकावर नाहीत. शिवाय जलसानिध्याशिवाय हरिणी कुठल्या ?

हें सर्व वर्णन रामगडला मात्र पूर्णतया लागू पडतें. आजहि तेथें हरिण-हरिणींचे विविध जातींचे मोठाले कळप व मोर एवढेच नव्हे तर रानहत्तींचे कळप, रान-बैल इत्यादि अनेक जातींचे पशु व पक्षीहि आहेत, जलप्रवाह तर भरपूर आहेत.

२३ येथें हिमालयावरून म्हणजे उत्तरेकडून दक्षिणेकडे वारे (उ. मे ४४) वाहत असतात. (अर्थात् पावसाळी. म्हणजे मॉन्सून वारे सोडून. कारण वर्षाकालाच्या चार महिन्यांत ही वाऱ्याची गति नेमकी उलट असते.) वर्षातून आठ महिने सामान्यतः वाऱ्याची दिशा उत्तरेकडून दक्षिणेकडे किंवा कांटेकोरपणानें बोलावयाचें शाल्यास वायव्येकडून नैऋत्येकडे असते म्हणून हें लक्षण उभय ठिकाणांना लागू पडण्यासारखें आहे. तथापि हिमालयावरून खालीं तिरकस रामगडच्या दिशेनें बहात येणाऱ्या वाऱ्यांना भयें आडकाठी नाही. उलट हिमालय आणि रामटेक यांच्या दरम्यान विंध्य आणि सातपुडा याची दुहेरी उंच तटबंदी आहे. रामटेकची टेकडी ठेंगणी

असल्यामुळे हिमालयावरच्या देवदारुमांच्या संयोगामुळे सुगंधित झालेले वारे तिथे कितपत पोचू शकतील याची शंकाच आहे.

धातुराग म्हणजे रंगीत दगड नव्हे !

२४ हें शेवटलें लक्षण मीजेचें व स्थलनिश्चयाच्या दृष्टीने फार महत्वाचें आहे. उत्तर मेघ ४४ व्या श्लोकांत यक्ष शिलाखंडावर धातुरागांनी आपल्या प्रियेचें चित्र काढतो, असें शब्दचित्र कालिदासानें रंगविलें आहे. हें लक्षण आपल्या रामटेकला लागू करून दाखवावें या हेतूने मिराशी लिहितात—

“या पर्वतावर (रामटेकवर) सर्वत्र तांबूस रंगाचे दगड दिसत असल्याने यक्षाला आपल्या प्रियेचें चित्र शिलेवर काढण्याकरितां धातुराग मिळविण्यास मुळीच प्रयास पडले नसतील.”—सं. मु. ६२

कधीतरी ओढाताण करून येन केन प्रकारेण आमास उत्पन्न करण्यानें चुकीचा सिद्धान्त फार काळ टिकणार नाही. धातुराग म्हणजे दगड नव्हे. धातु म्हणजे खनिज पदार्थ, गैरिक किंवा डोंगराच्या पोटांत सांपडणाऱ्या खनिज वस्तु (minerals) आणि राग म्हणजे रंजकद्रव्ये अर्थात् ज्यानें रंगवितां येईल असे पदार्थ. दगड कितीही तांबडे—अगदी लालमढक असले तरी त्यांनीं काढलेल्या रेखा तांबड्या उठायच्या नाहीत ! मग ते चित्र बघायचें कसें आणि दिसायचें कसें ?

सारांश, या ठिकाणीं खनिज नैसर्गिक द्रवीभूत किंवा पातळ करतां येण्यासारखे नैसर्गिक रंग कालिदासाला हवे आहेत. चित्रे काढण्याला रंग हवा, तिथे दगडाचें काम नाही. म्हणून मिराशीचें विधान भ्रमोत्पादक आहे. अशा उद्धतपगड्या

१. धातुराग :—धातवः गैरिकादयः । त एव रागाः रंजकद्रव्याणि । -मद्भिनाथ. कालिदासाने असाच धातुरागांचा निर्देश कुमारसंभात (सर्ग १-४) केला आहे. हिमालयावर असणाऱ्या धातुरागांचा उपयोग आरव्या सौन्दर्य-प्रसाधनाकरितां-हस्तपादादि अवयव रंगविण्याकरितां करतात. या ठिकाणी विशेषतः तांबडा रंग अभिप्रेत आहे.

धातुमत्ता-धातुमय i. e. plenty of minerals used for decoration purposes. The celestial nymphs used the minerals for decorating their hands, feet etc. The Himalayas thus provided materials for the toilet of the Apsarases. (Notes by Prof. R. D. Karmarkar p.6) यावरून अंग रंगवितां येईल किंवा चित्र बघवितां येईल असे खनिज पदार्थ अथवा नैसर्गिक द्रवीभूत रंग कालिदासाला देणे अभिप्रेत आहेत, हें उद्भूत आहे.

धातुराग म्हणजे तांबडा ओलसर रंग याचें आणखी एक प्रबळ प्रमाण कुमारसंभात सांगिते. कालिदासानें तेंच चङ्ग धातुराग असा शब्द वापरला आहे. (सर्ग १-७) विष्णु-सूक्ता भूर्भुवः स्व हाउ रंगाच्या धातुरागनें आरती प्रेमचत्रे लिहिले असें तेंच वर्णन आहे.

संशोधनी प्रवृत्तीने इतरांचा कसा गौरसमज निर्माण होतो ते पहा. बहुधा मिराशीच्या या 'शोधा'वर विसंबून बनारसचे प्रो. भगवत्शरण उपाध्याय यांना रामटेकची खात्री पटली! India in Kalidasa या ग्रंथांत (पृष्ठ ७२) ते विधासानें लिहितात—

There is another name Sinduragiri i. e. the 'Vermilion Point' given to Ramtek ... because of the red stone, which when newly broken, looks blood-red, especially when the Sun shines on it. It is significant that while staying here the Yaksha portrays the figure of his wife on the stone with red-stone, which is geru.;

असो, रामटेकवर आढळणारा तांबडा दगड गेरू किंवा 'रंजकद्रव्य' नव्हे. या दगडाचा लाल रंग शोमेचा असून उपयोगाचा नाही. त्यानें यक्षाला किंवा कोणालाहि शिलेवर चित्र काढतां किंवा रंगवितां येणें शक्य नाही. या रक्ष तांबड्या दगडाखेरीज दुसरे कोणतेहि नैसर्गिक खनिज रंजकद्रव्य रामटेकवर सांपडत नसल्यामुळे मिराशीचें लक्षण लटकें पडतें.

याच्या उलट रामगड पर्वत पहा. तेथें पांढरा व तांबडा नैसर्गिक ओला रंग (मलमासारखा) सांपडतो. आजहि आसपास राहणारे लोक या रंगांनीं आपल्या झोपड्या व अंगणें रंगवितात. एवढेंच नव्हे तर तेथील गुहेत जीं प्राचीन चित्रें दिसतात तीं याच रंगांनीं रंगविलेलीं आहेत. असें तज्ज्ञांचें मत आहे. यासंबंधींची अधिक माहिती पुढच्या प्रकरणांत.

रामटेकमध्ये राम नाही

आतांपर्यंत केलेल्या चौवीस लक्षणांच्या विवेचनावरून नागपूरजवळचें रामटेक हें मेघदूतातील 'रामगिरि' होण्याला योग्य नाही, असे दिसून येईल. प्रस्तुत प्रकरणाचे शेवटीं परिशिष्टांत सदर वैशिष्ट्यें रामटेकला जुळत नाहीत त्याचें एक तौलनिक कोष्टक तयार करून दिलें आहे. त्यांत हीं वैशिष्ट्यें रामगड पर्वताला कशीं लागू पडतात हेंहि नमूद केलें आहे. म्हणून पहिलीं दोन प्रकरणें वाचल्यानंतर या कोष्टकावरून दोहोचा तुलनात्मक बोध होईल. एकाच दृष्टिपातांत त्याचा एकूण निष्कर्ष असा : चौवीसापैकी एक लक्षण जुळणारें आहे. दोन कांहींशीं जुळणारीं आहेत. सात जुळतात कीं नाहीत हें नकी सांगतां येत नाही कारण त्यांचा आम्रकूटच मुळीं पक्का नाही! अर्थात् हा दोष त्यांच्या माथीं. तीन लक्षणे

१ हें जुळणारें एकुलतें एक लक्षण (=कुड्याचीं कुळे) इतकें सामान्य आहे कीं, तें रामटेकलाच काय पण भारतातील शेंकडों डोंगरांना लागू पडेल. त्यामुळे रयांत वैशिष्ट्य किंवा निर्णायकत्व नाही.

न जुळणारी, पांच मुळीच न जुळल्यासारखी आणि उरलेली सहा जुळणें सर्वथैव अशक्य. त्यांतहि मौज अशी की, नेमकी महत्वाची व अवश्य जुळावयाला पाहिजेत अशी जी वैशिष्ट्ये तीं तर रामटेकशीं हमखास जनत नाहीत. संख्याबलानें हा प्रश्न सोडवावयाचा म्हटला तर रामटेकविरुद्ध सहजच निकाल लागेल. तथापि हा सक्ष-प्रश्न गणितशास्त्रांतील नमून काव्यशास्त्रांतील आहे. लक्षणांच्या संख्येला महत्त्व असलें तरी त्यांच्या स्वरूपालाहि किंमत आहे. पण त्याहि दृष्टीनें रामटेक लटक्या पडतो. चोविसांपैकीं एकहि विश्वास पटविणारें वैशिष्ट्य रामटेकजवळ नाही !

व्यक्तीच्या, वस्तूच्या अगर स्थळाच्या तत्पणाचा वाद (Question of Identity) उपस्थित झाला म्हणजे शाब्दिकीकरितां सर्वच्या सर्व लक्षणे जमावीं लागतात असें शास्त्र आहे. न्यायालयीन कामकाजांत हीच कसोटी पाळली जाते. बहुतेक खुणा जनूनहि एक खूण विरुद्ध गेली तरी ती तत्पणाला बाधक ठरते. प्रस्तुत विषय काव्यांतील वर्णनाचा व प्राचीन इतिहासाशीं संबद्ध असल्यामुळे ही कडक कसोटी साम्य करून रामटेकच्या सिद्धान्तकारांना थोडीशी सवलत देण्यास हरकत नाही. तथापि काव्यदृष्ट्या व ऐतिहासिक दृष्ट्या ज्या असामान्य, वैशिष्ट्यपूर्ण व व्यवच्छेदक खुणा (Distinguishing features) आहेत, त्या न जनून घकावयाचे नाही. रामगिरीच्या म्हणून वर्णिलेल्या अशा मोठाल्या खुणांपैकीं एकहि रामटेकशीं जुळत नाही ! एवढेंच नव्हे तर त्या खुणांचा अभाव प्रत्येकाला येतो. कुंडलींतील एकहि गुण न जनतां दोघांचें लग्न लागायचे फसे ! शब्दार्थाची ओढा-ताण व वादरायण संबंध लावल्याला मुद्रां सीना आहे. उदाहरणार्थ, उजुंग, भव्य, उंच शिखर असलेला, राम-संबंधित, धातुराग-समन्वित, सीतेनें स्नान केलेला, जलप्रवाहयुक्त, गर्द झाडीनें आच्छादित हीं महत्वाचीं लक्षणे मनपसंत व विश्वासोत्सादक रीतीनें जुळल्याशिवाय रसिकांचें समाधान होणार नाही. अगदींच मास्न मुटून बैद्यबुया किंवा कुंकू लावा आणि पाटलीण म्हणा असा प्रकार कसा चालेल ! कांहीं काळ संभ्रम झाला तरी परीक्षेच्या वेळीं काच ती काच आणि नणि तो नणि !

वालेरीज आगती एक भौगोलिक प्रमाण रामटेकच्या विरुद्ध आहे. मेघ आणि वारे केसे वहातात, त्यांची दिशा ठरलेली आहे. कवीप्रमाणेंच वारे देखील स्वैर व निरंकुश भासले तरी दोघांनाहि निघणांच्या दिशेच्या उलट जाण्याचें स्वातंत्र्य नाही. मेघदूतांत ही गोष्ट प्रत्येकाला येते. मिराशीचा मेघ तिन्ध्वन्वर्त भेडून अथवा उलंघून जाऊं पहातो. परंतु वाऱ्यांची ती दिशा नाही. त्यावरून मिराशीचा मार्ग निघाविरोधी अतएव असंभवनीय आणि म्हणून काळिदासाला अभिप्रेत असणें शक्य नाही, हें दिग्गज वेईल.

मेघदूताच्या श्लोक ८ मधील 'त्वामारुढं पवनपदवीम्' यांतील पवनपदवी या शब्दप्रयोगातील मर्म टीकाकारांच्या नजरेंतून सुटलें आहे असें दिसतें. पदवी याचा अर्थ अमरकोशांत

अयनं वतर्म मार्गाध्वपंथानः पदवी सृतिः ।

असा दिला आहे. पावसाळी वाऱ्याची वहाण्याची एक ठराविक दिशा, चाकोरी अथवा 'मार्ग' असतो, हें कालिदासाला माहीत होतें, हे यावरून उघड दिसते. वारे विन्ध्यराजीची दुहेरी रांग भेदून जात नाहींत—जाऊं शकत नाहींत. अडतात. मग रामटेकचा मेघ नर्मदा ओलांडून सरळ उत्तरेकडे जाणार कसा ? जड मेघांचा सूत्रधार जो वारा, त्याची वहाण्याची दिशा ती नव्हेच मुळी. निसर्ग रामटेकच्या विरुद्ध आहे ! अर्थातच ज्या दिशेने वारे वहात नाहींत व मेघ जात नाहींत; तिकडून कालिदास आपला मेघ नेण्याचा अनावश्यक अट्टाहास करणार नाहीं, हें सांगणें नकोच.

मेघदूतांतील वर्णनाशीं रामटेक जुळत नाही. रामगिरि म्हणजे नागपूरजवळचें रामटेक नव्हे. आतां मध्यप्रदेशांतील रामगड पाहूं. तो पुढच्या प्रकरणांत दिसेल.

★ ★ ★

परिशिष्ट : १

रामगिरीच्या लक्षणांचें तौलनिक कोष्टक

हें तौलनिक कोष्टक मुद्दाम पहिल्या व दुसऱ्या प्रकरणांच्या दरम्यान दिलें आहे. रामगिरीचीं चौवीस लक्षणे रामटेकला कशी लागू पडत नाहींत आणि रामगडचीं कशी जुळतात, हें तुलनेनें एकाच दृष्टिपातांत समजून येईल. रामटेकच्या बाबतींत लक्षण जुळत नसेल तेथें नकारार्थी एक फुली दिली आहे. जें लक्षण मुळींच जुळत नाहीं, तेथें दोन फुल्या व जें लक्षण जमणें सर्वथैव अशक्य, तेथें तीन फुल्या मांडल्या आहेत. रामटेक पक्षाचा आम्रकूटच निश्चित नाहीं ! म्हणून त्या त्या जागीं प्रश्नचिन्हें घालावीं लागलीं !

रामगिरीचीं चौवीस लक्षणे	रामगड	रामटेक
१ सीतास्नान	पूर्ण जुळतें	×××
२ ऋषींचे आश्रम	„	××
३ उंच, शिखर असलेला	„	×××
४ येथें कुडपाचीं फुलें आहेत	जुळतें	जुळतें
५ उंच व भव्य	पूर्ण जुळतें	×××
६ रामपदचिन्हांकित ; येथें राम सीतेश्च वनवासांत राहिले	„	×××
७ येथें प्रतिवर्षी नियमानें जलवृष्टि	„	?
८ उंच शिखर व सोसाट्याचा वारा	„	××
९ पावण्याचीं गांवदळ ब्रिया (मुग्धसिद्धांगना)	„	?
१० निचुल नामक स्थळ किंवा सरस अशीं घेताचीं झाडे	„	××
११ आसपास खेडवळ असंस्कृत ब्रिया	„	?
१२ घनदाट छायेच्या वृक्षांची गर्द झाडी	„	×
१३ याच्यालगत नांगरप्यालायक ' माल ' क्षेत्र	„	×
१४ येथून पश्चिमेला जाऊन पुढें उत्तरेला गेलें कीं अलका लागते.	„	××
१५ याच्या कांदीला पश्चिमेला आम्रकूट पर्यंत	„	?
१६ आम्रकूट तो की ज्याच्यावरील रान-वणवे प्रतिवार्षिक मेघवृष्टीनें विल्लतात.	„	?
१७ आम्रकूटाची स्तनसदृशता	„	?
१८ आम्रकूटाच्या आसपास जंगली दोंडांची वस्ती	„	?
१९ पायेंत नर्मदा हत्तीच्या अंगावरील वेलवुडी-सारसी दिसेल.	पूर्ण जुळतें	×××
२० नर्मदेचें पाणी शोषून पुढें जा-ओलांड असें नाहीं.	जुळतें	×
२१ नंतर दशार्ण, विदिशा व वेणवती नदी	पूर्ण जुळतें	कांदीसं जु.
२२ येथें हरिणी, मोर, नदी किंवा जलप्रवाह	„	××
२३ येथें वारे उत्तरेकडून दक्षिणेकडे	जुळतें	कांदीसं जु.
२४ धापुराग अथवा रंजक-द्रव्य.	पूर्ण जुळतें	×××

परिशिष्ट : २

मेघदूतांतील क्रमवार स्थळे

येथे मेघदूतात प्रथमपासून अखेरपर्यंत लागणाऱ्या स्थळांची क्रमवार यादी दिली आहे. रामगिरि ते विदिशा या स्थळांबद्दल व मार्गाबद्दल अनिश्चितता असून पुढचीं स्थळे बहुतांशी निश्चित आहेत.

स्थळे	श्लोक	स्थळे	श्लोक
१ रामगिरि	१	१७ गंभीरा	४३
२ माल	१६	१८ देवगिरि	४५
३ आम्रकूट	१७	१९ चर्मण्वती	४८
४ विंध्य	१९	२० दशपूर	५०
५ रेवा	१९	२१ ब्रह्मावर्त	५१
६ दशार्ण	२४	२२ कुरुक्षेत्र	५१
७ विदिशा	२५	२३ सरस्वती	५२
८ वैत्रवती	२५	२४ कनखल	५३
९ नीचैर्गिरि	२६	२५ गंगानदी	५३
१० वननदी	२७	२६ हिमालय	५५
११ उज्जयिनी	२८	२७ श्रीचरणन्यास	५८
१२ निर्विन्ध्या	२९	२८ कौंचरंघ्र	६०
१३ सिंधु	३०	२९ कैलास	६१
१४ अवन्ती	३१	३० मानससरोवर	६५
१५ सिप्रा	३२	३१ अलका	६६
१६ गंधवती	३६		

परिशिष्ट : ३

मेघाच्या प्रवासाची दिशा

रामगड ते विदिशा : पश्चिम
 विदिशा ते उज्जयिनी : आणखी पश्चिम (वक्रः पंथाः)
 उज्जयिनी ते अलका : उत्तर

श्लोक २ रा

रामगड हाच रामगिरि

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुंगमालिङ्ग्य दौलम् ।

वधैः पुंसां रघुपतिपदैः अंकितं मेखलासु ॥

— मेघदूत, श्लोक १२ वा.

मध्यप्रवेशाच्या ईशान्य टोकाला उंच शिखरांनीं मंडित असा एक मध्य व उचुंग पर्वत आहे. तो घनदाट वृक्षांनीं आच्छादिलेला तसाच वन्य पशूंनीं गजवजलेला आहे. त्याच्या कडेपठारांवरून आणि गर्द रानांतून हत्तींचे व हरणांचे कळप हिंडत असतात. गवा, रानचैल आणि वाघांच्या डरकाळ्यांनीं हा पर्वत निनादित होतो. नानाविध पक्षी आणि त्यांचे आवाज यांचा किलबिलाट येथें चाललेला असतो. हल्लीं येथील उदात्ततेचा, एकांताचा व निसर्गरम्यतेचा उपभोग फक्त पशुपक्षीच घेतात. याच्या गगनजुंबी शिखर-माथ्यावर राम-लक्ष्मण-सीता यांच्या प्राचीन मूर्ति आहेत. पण त्यांचें दर्शन कोणी घेत नाही. जणू अजूनहि ते पुराणपुरुष वनवासांतच आहेत ! तेथील शिळेवर रामचंद्राचीं कोरलेलीं पावलें आहेत. पण तिकडे कोणाचें पाऊल बळत नाही. हा पर्वत उपेक्षित आहे. विचान्याचें नांव पार थोड्या स्मरणशील नकाशांलेरीज कोणाला माहीत नाही. त्याच्याकडे जाण्याला रस्ता नाही. हत्तीवरून जावें लागतें. हा पर्वत दाट अरण्यानें वेढलेला आहे. इतका की, कांहीं ठिकाणीं उन्हाचा कवडसाहि पडत नाही. सूर्यकिरणांनाहि दाद न देणाऱ्या आसमंतातच्या जंगलांतून हत्ती सोडेंनें वाटेंतील वृक्षांच्या पांदा मोडीत मार्ग काढीत पुढें जातो. याची एकूण उंची ३२०२ फूट आहे. जमिनीपासूनची त्याची तळची बैठक ऐरणीच्या आकाराची असून ती अंदाजे २५०० फुटांपर्यंत आहे. त्यावर पठार असून त्याच्या उत्तर मार्गीं उंच शिखर किंवा टोळे फिरविणारा मुळका आकाशांत घुसला आहे. पर्वतशिखरावरील या गिरिशृंगाची उंची सातआठशें फूट असेल. माथ्यावर या पर्वताच्या पोटांत एक विस्तीर्ण आणि लांबच लांब (अदमासे ४५० फूट) 'आरपार गुहा' किंवा

१. ही हाथिकोड नावाची नैसर्गिक आरपार गुहा, त्यातील निर्झर आणि त्याचा पर्वत दगदागून सोडणारा निनाद हीं तीन वैशिष्ट्ये पार मंडिताचीं आहेत. त्याच्या रचनेत संयोग क्षम्यत्र कोठेहि आढळत नाही. या तिहेरी वैशिष्ट्यपूर्णतेमुळेच आपल्याला सरा रामगिरि व चित्रकूट ओळखून काढण्या येतार आहे. रामगड = रामगिरि = चित्रकूट या विद्वान्तांचा तो कणा आहे म्हटलें तरी वाटेउ.

बोगदा आहे. त्याला विवर किंवा विल (मराठी बीळ) म्हटले तर अधिक बरोबर होईल. किंबहुना याच शब्दांनी त्याचे वर्णन प्राचीन वाङ्मयांत आलेले आहे. ही गुहा एखाद्या अजस्र प्राण्याच्या उघडलेल्या तोंडासारखी दिसते. त्याच्या मांत स्वच्छ व सुंदर पाण्याचा एक झरा डोंगरांतून पाझरून वहात आहे. त्याच्या पडणाऱ्या पाण्याच्या ध्वनि-प्रतिध्वनीने हा पर्वत सदैव निनादित होत असतो. या विवराच्या मागील बाजूस डोंगरांत राम, लक्ष्मण व सीता यांच्या नांवाच्या नैसर्गिक गुहा आहेत. त्यांच्याभोंवतीं रामचरित्राच्या अनेक दंतकथा चिकटलेल्या असून त्या अजूनहि तेथे घुमत आहेत. तिथे गेले म्हणजे त्या ऐकू येतात. रामाचे वृत्तान्त आणि त्याच्या जागा तिथले लोक आजहि दाखवितात. आसमंतातची अनेक स्थळेहि रामलक्ष्मणाच्या नांवांशी निगडित अशी आहेत. त्यांनीहि अद्यापि राम-नाम सोडलेले नाही ! प्राचीन परंपरेने जपलेला हा डोंगर फार प्राचीन काळापासून-सुमारे ४९०० वर्षांपासून प्रसिद्ध आहे. हाच हल्लीचा 'रामगड' पर्वत.

वाचकहो, पुन्हा एकदा 'चित्रकूट' म्हणून याच पर्वताची भेट करून आपल्याला ध्यावयाची आहे. यास्तव त्या दृष्टीने आतांपासूनच त्याला नीट निरखून ठेवला पाहिजे. तूर्त रामगड हाच कालिदासाच्या मेघदूतातील रामगिरि हे या प्रकरणांत पाहू. कालिदासाने रामसंचारित चित्रकूटाचाच आपल्या काव्यमय भाषेत रामगिरि केला. आणि त्यानंतर बदलत्या काळाने राम कायम ठेवून गिरीचा गड केला. नावे बदलली पण वस्तु तीच आहे; तिघांशीहि रामाचा घरोव्याचा संबंध आहे. रामाशी एकरूप झाल्यामुळेच त्याचीही 'एकरूपत्व' सिद्ध होण्याला मदत होणार आहे. हा रामगड रामाच्या केवळ कोरलेल्याच नव्हे तर सत्या पायलांनी कसा अंकित झालेला आहे, हे उत्तरोत्तर स्पष्ट होत जाईल.

वस्तुतः कालिदासाने वर्णन केलेला रामगिरि म्हणजेच प्रसिद्ध चित्रकूट असावा, ही कल्पना मेघदूताच्या प्राचीन संस्कृत टीकाकारांना होती. म्हणून त्यांनी 'रामगिरिः अत्र-चित्रकूटः' असे भाष्य केले आहे. पण मध्यतरी म्हणजे अलीकडे अव्वल इंग्रजीपासूनच्या संशोधक विद्वानांनी कामतानाथजयळचा सुंदेलखंडांतील एक डोंगर चित्रकूट म्हणून कायम केला. सदरचा हल्लीचा 'चित्रकूट' रामटेकप्रमाणेच ठेंगू आणि सामान्य आहे. नांव 'सोनूवाई आणि हाती कथलाचा वाळा' या म्हणीप्रमाणे त्या चित्रकूटात चित्रविचित्रपणा नाही आणि कूट म्हणजे शिखरहि नाही ! याच्या आधारें मिराशींनी चित्रकूट हा सरा रामगिरि होऊ शकत नाही असे सिद्ध केले ! आणि शेरा मारला, की " या टीकाकारांच्या ठिकाणी चौकसुद्धि नसल्याने त्यांनी या प्रभाचा रोग विचार

१ रामगड पर्वत व त्याच्या माथ्यावरील अद्भुत दृष्टिकोड गुहा यांचे दिसिच्छट मंतेडियर-मरीन वि. कॉलेज रोम I. C. S. यांनी केलें वर्णन (१९०५) पुढे पाचव्या व सहाव्या क्रमांकां विस्तृत दिले आहे ते पहावे.

केला नसावा." चुकीचा रामगिरि चुकीच्या चित्रकूटाशी ताडून पाहतांना विचान्या महिनायप्रभृतींच्या चौकसबुद्धीची चूक निशाली! असो. हे प्राचीन टीकाकार विदग्ध, बहुश्रुत आणि मार्मिक होते. विशेषतः महिनाय आणि पूर्णसरस्वती यांची टीका तर फारच मूळगामी व रसोद्गाही आहे. वस्तुतः या पंडितांनी प्राचीन काव्यादिकांवर स्वतःची बुद्धि घासून ज्या 'दीपिका' प्रज्वलित करून ठेवल्या आहेत, त्यांच्याच उजेडामुळे आपण अधिक घोषाघोष करू शकतो. शिवाय परंपरेने ते प्राचीन काळाच्या अधिक जवळ होते. त्यांच्या काळी, 'रामायणावरून कल्पना मुचून कालिदासाने आपले मेघदूत रचले अशी पितापुत्रपरंपरेने चालत आलेली समजूत प्रचलित होती. लोक तसे बोलत होते. आमची तर खात्री आहे की, आपले प्राचीन ग्रंथकार अधिक चौकस व अधिक सूक्ष्मबुद्धीचे होते. पूर्वीच्या परंपरेने आणि मेघदूतांतील वर्णनावरून महिनायप्रभृति चौकस टीकाकारांनी रामगिरि बरोबर हेरला होता. रामगिरि म्हणजेच चित्रकूट हे समीकरण आपल्याला इतर प्रमाणानींहि उद्भासित होणार आहे. पण मध्यंतरी संशोधनाच्या घालमेनेच रामगिरि गेल्या नागपूरजवळ, आणि चित्रकूट नेला बुंदेलखंडांत. रामगड राहिला जागच्या जाग्यावर - अंधारांत! एका वत्सूची अशी त्रित्यळी यात्रा झाली. रामगिरि चित्रकूटाशी जमेना आणि रामटेक रामगिरीशी जुळेना! 'वस्तुनि अवस्थाऽरोनः' हे या घोटाळ्याचे कारण होते. त्यामुळे या वावर्तीत संशोधनाच्या क्षेत्रांत गोघळाची परिस्थिति उत्पन्न झाली आहे. 'तुझे आहे तुजपाशी परि तूं जागा चुकलाशी' या तुकारामाच्या उक्तीप्रमाणे या प्रसिद्ध पयेंताच्या वावर्तीत स्थिति होत होती. परंतु उराशी बाळगलेला चुकीचा रामगिरि आणि चुकीचा चित्रकूट सोडून दिले आणि नजरेआड झालेल्या रामगडला त्या जागेवर बसविले, म्हणजे या चित्रकूटाच्या एकत्वाचे दुवे एकमेकींत घड दसून ती सांखळी किती नुसंगत व अमेध होते हे दिसून येईल. पण त्यासाठी पायरीपायरीने गेले पाहिजे. प्रथम रामगडचा परिचय.

रामगड पर्वत प्राचीन-अतिप्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे यांत शंका नाही. हा पर्वत विंध्याच्या रांगेतलाच एक भाग. याचे नक्की स्थान म्हणजे छत्तीसगड प्रांतांत सिरगुजा संस्थानांत (२२.५३ उत्तर X ८२.५५ पूर्व) या अक्षांश-

१ रामगिरी: चित्रकूटस्य आश्रमेषु वनतिम् चक्रे कृतशान्...

महिनाय, मे. पहिल्या फोकासाठी टीका.

२. नमोद्वया दोन्ही वज्रंनी पसरलेल्या पर्वतरांगेला दूरी दिव्य हे नांव होते. आरंभी कल्पकडून अरुणागिरिस्थानातून येणाऱ्या अर्नाब्या पहाटीची व राव्याची विष्णुपर्वतमांडा ही दक्षिणार्कमांडा होती. इडे अगम्य, रामप्रभृति आर्ष-पुतिनीची ही सोमा ओठाहून आर्ष सस्कृति व वचस्व साठी दक्षिण टोकापर्यंत रेडीत नेते. विष्णु हा भरतभूमीचा विषगास, दक्षिणाय व

[पुढील पानावर चालू

रेखांशांवर आहे. यालाच पूर्वी कक्ष किंवा कक्षवान् असें नांव होतें. कक्षवान् पर्वताच्या एका बाजूला नर्मदा व दुसऱ्या बाजूला महानदी असा उल्लेख महाभारतांत (शांतिपर्व अ० ५२-३२) आढळतो. टॉलेमी या पर्वताला Ouxenton आणि विंध्याला Quindon अशीं नांवे देतो. यावरून टॉलेमी नर्मदेच्या उत्तरेला असलेल्या विंध्यारांगेच्या मध्यभांगाला कक्षवान् समजत होता, असें दिसतें. रामायणांत व कालिदासाला हा नर्मदेजवळचा कक्षवान् म्हणून अभिप्रेत होता. सर्व संशोधक हाच प्राचीन कक्षवान् पर्वत असें मानतात.

हा रामगड पर्वत प्रयागच्या खाली म्हणजे आग्नेयेस सुमारे दीडशें मैलांवर आहे. (अक्षांश रेखांश २२°५३ उत्तर X ८२°५५ पूर्व) हाच प्राचीन कक्ष पर्वत किंवा त्याचा भाग. रामायणांत (किष्किंधा कांड अ. ५० ते ५३) या कक्षपर्वताचे विस्तृत व सूक्ष्म वर्णन आहे त्यांत असलेल्या नैसर्गिक आरपार गुहेला 'कक्षविल' म्हणजे कक्ष पर्वतांतलें बीळ अथवा विवर असें संबोधलें आहे.

मागील पानावरून चालू]

उत्तरापथ असे दोन विभाग पाडणारा होता. गुजराथपासून बिहारपर्यंत पसरलेल्या या विस्तीर्ण पर्वताच्या डुहेरी सांसळीला प्रथम विंध्य हीच सामान्य स्थूल व समावेशक सहा होती. मागाहून सोयीप्रमाणें व व्यवहारानुसार त्याच्या निरानिराळ्या भागांना निराळीं नांवे देण्यांत आलीं असे दिसते पारियात्र, वेदूर्य, प्रस्रवण, कक्षवान्, मेखल इ. इ. मेखल पर्वत म्हणजे मध्यप्रदेशांतल्या गोंडवनातील मेकल होंगराची राग होय. या रांगेचें पूर्वे टोक म्हणजेच प्रसिद्ध अमरकंटक—नर्मदेचें उगमस्थान. म्हणूनच नर्मदानदीला मेखल-सुता असे प्राचीन नांव आहे. पारियात्र पर्वताचा जुन्यांत जुना उल्लेख बोधायनाच्या धर्मसूत्रात सांपडतो.

२. कक्षवन्तं गिरिधौष्ठं अध्यास्ते नर्मदां पिवन् (रामायण).

वप्रक्रियां कक्षवतस्तटेपु (रघु. ५-४४)

शिवाय 'भारतभूमि ओर उसके निवासी' पृ. ६३ पहा.

३. हे कक्षविल असलेलें विंध्यांतलें उच्च शिखर म्हणजेच चित्रकूट पर्वत होय. हे पुढें लुई कालिदासाच्या वर्णनावरून स्पष्ट होईल. ही आरपार गुहा म्हणजे रामगडला चित्रकूटाशी 'जोडणारा' महाम बोंगदाच आहे. दोघाचें हें अद्वितीय वैशिष्ट्य लक्षात आणल्यावर रामगड हाच चित्रकूट यावरून संका रडण्याचें कारण नाही इतर प्रमाणे पुढीं दाखल आहेतच. तथापि ही महाम सांसळी अर्धोप कळवून घेण्याची जगता जिज्ञासा असेल त्यानीं चित्रकूट-वर्णनाचा कालिदासाचा हा श्लोक (रघु १३.४७) काढून पहावा.

धारास्वनोद्गारि दरीमुखोऽसौ ।

दृग्गामलसांबुद्वप्रपंकः ॥

कालिदासानें आरव्या शैलिसार चित्रकूटाच्या नेमक्या वैशिष्ट्यावर बोट ठेवलें आहे वर्णन-कौशल्य तें हें. कालिदास हा शब्दानें चित्र काढणारा व रंग भरणारा कुशल विवारी होता रामायणांनं चित्रकूटाच्या वर्णनांत ईश्वर श्लोक सची घातले आहेत. कालिदासाच्या एका श्लोनावरून चित्रकूट ओळखून काढावा! अगो. या श्लोकावरून कालिदास रामगडालाच चित्रकूट समजत होता, हें उघड आहे आणि चित्रकूटाचा स्थान मेघदूतांतील 'रामगिरि' वगैरेला दांत काप संपात !

दुर्गं कक्षबिलं नाम दानवेनाऽभिरक्षितम्
अवकीर्णं लतावृक्षैः द्रुतगुप्ते महाबिलम्
तत्र क्रौंचाश्च हंसाश्च सारसाश्चापि निष्क्रमन्

(कि. ५०. ८/९ इ.)

याच गुहेंत हनुमान् वगैरे वानरवीर सीताशोधार्थ आले होते, असें वपन आहे. यावरून या स्थळीं किंवा याचे आसपास राम व सीता पूर्वी रहात असावेत. पूर्वीच्या वास्तव्यस्थळीं शोध करणें ही गोष्ट स्वाभाविक व अनुभवसिद्ध आहे.

रामगड' हें नांवच मुळीं रामगिरीपासून झालेलें आहे. राम कायम राहून 'गिरी'चा गड झाला. शब्दाच्या अपभ्रंशाचें अगदीं हुबेहूब असेंच दुसरें उदाहरण खुद्द मेघदूतांतच सांपडतें. कालिदासानें उल्लेखिलेल्या उज्जयिनीजवळच्या देवागिरीलाच (मे. श्लोक ४५) हल्लीं देवगड म्हणतात. मराठीत रायगिरी-रायरी-रायगड असें रूप झालें आहे. रामगड डोंगरावर एकच प्राचीन देवालय आहे आणि तें रामाचें असून सर्वोच्च शिखरावर बसलेलें आहे. त्याच्या अतिप्राचीनत्वाची एक खूण म्हणजे त्या देवळाच्या बांधकामांत घडीव दगड किंवा जुना वापरलेला नाहीं. दगडावर दगड ठेवून देऊळ उभारलें आहे. हे चौकोनी दगड एवढे मोठे आहेत कीं, ते पर्वत माथ्यावर कसे चढविले, याचें संशोधकांना कोडें आहे. त्यांत राम, लक्ष्मण, सीता यांच्या मूर्ति असून शिवाय हनुमान्, भरत, विष्णु यांच्याहि प्रतिमा आहेत. इतक्या उंचावर रामादिकांच्या मूर्ति तेथील रानवास्तव्याच्या स्मरणार्थ स्थापिल्या आहेत, हें उघड आहे. रामगड हें जसें रामाचें नानरूपानें स्मारक आहे तसें हें मूर्तिरूपानें स्मारक. सीतेच्या दोन्ही हातांत कमंडलू आहेत. (फोटो पहा) यावरून या प्रतिमा वनवासकाळांतील आहेत, हें स्पष्ट आहे. रामगडावर दरवर्षी चित्रांत फार मोठी यात्रा मरते, ही गोष्ट सूचक व महत्वाची आहे.

रामगड डोंगर, त्यांतील गुहा, तेथील कोरीव शिलालेख व अजिंठाप्रमाणें रंगविलेलीं चित्रें यांचें प्राचीनत्व-अतिप्राचीनत्व सिद्ध करणाऱ्या साहील गोष्टी महत्वाच्या आहेत. पहिली महत्वाची गोष्ट म्हणजे येथें अशोकाच्या काळचा प्राचीन कोरलेला शिलालेख आहे. सन १९१४ मध्ये भारतीय पुराणवस्तुसंशोधन खात्यानें बोलाविल्यावन्न कलकत्त्याचे सुप्रसिद्ध चित्रकार श्री. असित हलदार रामगड-संशोधन सफरीत तेथें गेले होते. त्यांनीं मॉर्टन रिव्यूच्या १९१५ सालच्या ऑक्टोबर-

१ र्गन या संस्कृत शब्दाचा अर्थ विवर किंवा आरमार गुहा, पोखरी असा आहे. (A hollow, hole, Cave आदिकांचा कोस) र्गन या शब्दाचा अपभ्रंश घड्यात गड असा होतो अनें दाखविले म्हणजे आहे. रामानें येथे अगर आगरास वास्तव्य केले त्वा रामगडच्या नैसर्गिक आरमार गुहेच्या रामगट असें नांव प्राचीन काळी पडले असें तें त्वाचा अपभ्रंश रामगड असाच होईल.

२ रामगडवरील मूर्तीचें आनर्ता एक वैशिष्ट्य म्हणजे सीता, रामाच्या हास्या हाताक नवून उजव्या हाताडा आहे !

अंकांत त्यासमंधी एक वितृस्त लेख स्वतः काढलेल्या चित्रांसह दिला आहे. त्यांतील महत्त्वाचे भाग आम्ही विषयानुसंधानाने खाली नमूद करित आहो. रामगडवरील गुहांतील चित्रे ४९०० वर्षांपूर्वीची आहेत असे मानतात.

श्री. हलदार लिहितात—

We were Commissioned to copy out the ancient fresco paintings on the ceilings of certain caves (on the Ramgarh Hills) supposed to be 4900 years old. (p. 379)

जोगिमारा नांवाने प्रसिद्ध असलेल्या गुहेच्या छतावर रंगीत चित्रे आहेत. त्या चित्रांच्या प्रतिकृति काढून घेण्याकरितां ती न्याहाळीत असतांना एक नवी मौजेची गोष्ट श्री. हलदार यांच्या निदर्शनास आली. या दर्शनी चित्रांच्या खाली त्याहीपेक्षा पूर्वीच्या काळांत काढलेल्या चित्रांच्या रेषा त्यांना उमगल्या !

While engaged in copying these paintings we came across some clever lines of earlier drawings which had been evidently covered up by the later paintings. Thus we found that the cave very probably possessed drawings of a superior class at some unknown period in the past. On later times (undoubtedly far remote from the present day) some people appear to have covered up the former paintings with a thick coating of white colouring matter and left behind these clumsy daubs of their own. (p. 385).

सदरील चित्र-रेखनांत तांबडा, पांढरा व काळा असे तीन रंग वापरलेले आहेत. चित्रे व त्यांतील प्रसंग ह्यांचे वर्णन श्री. हलदार यांनीं केलें आहे. चित्रांचा विषय, प्रसंग व पार्श्वभूमी लक्षांत येत नाहीत इतकीं तीं प्राचीन आहेत. पण त्याचा अधिक विस्तार नको. हा चित्र-समूह सदैव एक न उकललेलें गूढ म्हणून राहील असे कांहीसे निराशेचे उद्गार हलदार यांनीं काढले आहेत. त्याचप्रमाणें जोगिमारा आणि सीताबेंगरा या गुहांच्या दगडी भिंतीवर कोरलेले लेख आहेत. त्यांतील लिपि अशोकाच्याहि पूर्वीच्या काळांतील आहे, असें तज्ज्ञांचें मत आहे.

There are inscriptions deeply engraved on the stone-walls of the Jogimara and the Sita-Bengra Caves. They record a love affair between a dancing girl and a sculptor. Dr. Bloch and others have attempted to prove that the characters are older even than those of Ashok's time.

असाच अभिप्राय बेगलर व डि. गॅलेटियर यांनीं व्यक्त केला आहे.

रामगडभोंवतीं दंतकथांनीं आपलें दाट जालें विणलें आहे. त्यांचा सगळा ओढा रामाकडे आहे.

अर्थात् दंतकथांचें महत्त्व दुष्मन दर्जाचें. दंतकथा अर्धवट झोंपून उठविलेल्या मागतासारखें विचूक झोळत असते. घड ना खरें ना खोटे दंतकथा म्हणजे सत्य व असत्य यांची एक संमिश्र कथा आहे - गोपडो आहे. या दंतकथांचा अर्धबोवडा वृत्तान्त संपूर्ण भरंवसा देवण्यालायक नसला तरी उपोद्बलक पुरावा म्हणून त्यांचा पार उपयोग आहे. दंतकथेची वेडी वेळनुद्धां मुळाखेरीज किंवा आधारा-शिवाय वाटत नाही. स्वतंत्र विध्वंसनीय प्रमाणे आणि त्यांच्या जोडीला पुष्टि देणाऱ्या प्राचीन दंतकथा असा सजोड दुहेरी पुरावा मात्र अधिक संशय ठरतो. खिंदुना स्वतंत्र पुरावाचा तत्ता इतिहासाच्या पानावर दंतकथांच्या 'नुद्धां'नी पक्का ठोकला जातो, असाहि म्हणण्यास हरकत नाही, म्हणून दोन्ही वाढून पहात पुढे जाऊ.

मेघदूतांतील वर्णन रामगडचें आहे

आतां रामगिरीची कालिदासोळ, चोवीस लक्ष्मण रामगडशी ठाडून पाहू या. तीं कशीं जुळतात हें पूर्वीच्याच प्रकरणंत थोड्योटे दिग्दर्शित केलेलें आहे. त्याखेरीज त्यांची अधिक नाहिती व चिकित्सा येथें क्रमवार दाखल करतो. अर्थात् त्यांतील महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्यांचें विवेचन वित्तारानें व वाक्यांच्याचें संश्लेषण - असें थोडेंसें दृढ-विश्लेषित होईल. पण त्याला इलाज नाही. हल्लींचा रामगड म्हणजेच प्राचीन चित्रकूट या प्रजेच्या प्रतिनादनाकरितां जाणा आतांसागून राखून ठेवली पाहिजे. रामगड तोच चित्रकूट हा सिद्धान्त एकदां प्रस्थापित झाल्यावर ओघानें रामगडच मेघदूतांतील रामगिरि याचाहि तो मकन पुरावा होऊं शकतो हें नुस वाचकांच्या लक्षांत येईलच.

१ सीतास्नानः—‘जनकवनयास्नानपुष्पोदकेषु’ या लहेलावस्थे व ‘आश्रमेषु’ या अनेकवचनी प्रयोगानुळे हें राम-वनवासांतील वर्णन आहे, हें स्पष्ट आहे. जनकवनयेनें तेथें एकदां स्नान केलें असा अर्थ नसून राम व सीता दीर्घकाळपर्यंत तेथेंच पण आलटून पालटून जाणा म्हणजे आश्रम बदलत रहात होते असा अर्थ अभिप्रेत आहे. आतां याविषयीची रामगड-परंपरा पहा.

रामगडच्या उंच नाण्यावर तीन मोठाल्या राहण्यासारख्या गुहा राम, लक्ष्मण व सीता यांच्या नांवाच्या आहेत. यांच्या बाळ्याच्या कथा अजून वेगळी लोक मांगतात. उंच शिखरावर चढण्यापूर्वी डोंगरनाण्यावर एक रमणीय पठार आहे. त्यांन एका झरा वहात आहे. तोच पुढें वहात असलेल्या नदीचा उगम. या झऱ्यात राम, लक्ष्मण व सीता यांनी वनवासांत असताना स्नान केलें, अशी आम्हापिमा आहे. हिंदु मात्रेकरू प्रत्यक्ष मनेरेखांहि या झऱ्याला पवित्र व पुण्यप्रद मानतात.

At last we reached an elevated table land which we had to cross in order to get to the top of the peak. We saw on the table land a spring which runs down a steep incline and forms the source of a river. Tradition has it that in the past age Sita, Ram and Lakshman once bathed at this very spot during the period of their banishment. Hindu pilgrims regard this spring as even more sacred than the Ganges itself.

सीताबॅंगरा हें गुहेचें नांव तेथील प्रादेशिक बोलीतलें आहे. बॅंगरा म्हणजे बंगला किंवा निवासस्थान असा अर्थ आहे. श्री. हलदार यांनी लिहिले आहे की, प्रथमदर्शनी सीता-गुहा नैसर्गिक असावी असें वाटतें. परंतु आंत जाऊन निरीक्षित्या-नंतर नीट कल्पना येते. प्राचीन काळीं तिच्यांत रहाणाऱ्यांकरितां सोपीस्कर व्हावी अशा रीतीनें ही गुहा मोठ्या योजकतेनें कोरलेली आहे. या गुहेत एक कोरलेली खोवण (drain) असून ती भिंतीतून पलीकडे म्हणजे लक्ष्मणबॅंगरा या गुहेत जाते. वनवासाच्या काळांत लक्ष्मण उपोषित असतांना त्याची तहान भागविण्याकरतां बेलफळापासून तयार केलेलें पेय सीतादेवी आपल्या गुहेतून या कोरलेल्या दगडी खोवणीच्या द्वारा लक्ष्मणाकडे पोचतें करित असे, अशी कथा येथें प्रचलित आहे. (हलदार पृष्ठ ३८५). लक्ष्मणाच्या गुहेत रामलक्ष्मणांच्या धनुर्धारी भग्नवस्थेत असलेल्या प्रतिमा दृष्टीस पडतात.

२ 'रामगिर्याश्रमे' या अनेकवचनी प्रयोगाचा अर्थ यक्ष विरहोन्मादामुळे आपली निवासस्थानें सारखी बदलत होता असा महिनाथानें केला आहे. परंतु कवीनें हा अर्थ मनांत वागवून अनेकवचनी प्रयोग केला असेल असें वाटत नाहीं. ही 'महिनाथी' मागाहूनची आहे. यांतली खरी मखली अशी आहे की, रामचंद्र वनवासाला निघून चित्रकूट वनांत आले तेव्हां तलेंच्या खालीं अनेक ठिकाणी आश्रमांत रहात रहात अखेर चित्रकूटाच्या म्हणजे रामगिरीच्या माथ्यावर येऊन पोचले. अर्थात् सीता बरोबर होतीच. त्यामुळे त्या त्या स्थळांचे उदकप्रवाह तिच्या स्नानामुळे पावन झाले, असा ह्यातील गर्भितार्थ आहे. नुसत्या, 'आश्रमे' या पदाच्या बहुवचनावर महिनाथी करून भागणार नाहीं. त्याच्याशीं जनकतनया-स्नानपुण्योदकेषु या विशेषणाचें लग्न लागलेलें आहे, हें लक्षांत आणलें पाहिजे. यास्तव सीतेसह रामाचा संचार या ठिकाणीं अभिप्रेत आहे. चित्रकूट व त्यावरील राम-सीतेचे अनेक स्थळां मुकाम हा रामायणांतली वृत्तान्त कालिदासाच्या डोक्यात असल्यामुळे त्यानें हें बहुवचन वापरलें, असें स्पष्ट दिसतें. कालिदास रामगडावर निःसंशय आला असला पाहिजे, हें मागे एकदा सूचित केलें आहे. त्या काळीं राम कुठे कुठे राहिले याबद्दलच्या कथा व आख्यायिका परंपरेनें खासच प्रचलित असतील. तीं ठिकाणेंहि लोक एकमेकांना अर्धेनें व कौतुकानें दाखवीत असतील.

मेघ आला असतांना होणें शक्य आहे हे सांगणें नकोच. तथापि सुदैवानें या बाबतीत वाचकांना आपल्या कल्पनेला इतका त्राण देण्याचीहि जरूरी नाही. श्री० असित हलदार यांना या श्लोकांत वर्णिलेल्या दृश्याचा प्रत्यक्ष अनुभव आला व ते सिद्धांगनांप्रमाणेंच मुग्ध व चकित झाले ! रामगडच्या पायथ्याशी असलेल्या उदीपूर गांवांत त्यांचा तळ असतांना--

While we were in camp at Udipur we had a pleasant view one day of a fleecy cloud overhanging two peaks and the scene reminded us of the following lines in the 'Cloud Messenger' of Kalidas:—

अद्रेः दृष्टं हरति पवनः किंस्विदित्यनुमुखीभि-

दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धांगनाभिः

स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोद्द्भुतः स्रं

दिङ्नागानां पथि परिहरन्स्थूलहस्तावलेपान् ॥ १४ ॥

The sight of thee will drive to plainsurprise,
The Siddha wives in wonder, face up turned,
They will ask, if winds are tearing off the peak,
As leavest thou this Asram cool and wet,
With Nichula woods, do thou avoid
The moving Ding-Naga's trunks and shoot up high

The picture drawn by the poet seemed to stand before our eyes in all its reality.

ज्या ठिकाणीं हुबेहूब तसेंच दृश्य दृष्टीला पडून तोच कालिदासाचा श्लोक आठवतो व डोळ्यासमोर उभा रहातो, त्या स्थळाची वेगळी तरफदारी करण्याचें कारण नाही. कवीला त्याच्या वर्णनचातुर्याची पावती आणि लेखकाला आपल्या सिद्धांतसत्यतेचा पडताळा याहून अधिक तो काय मिळावयाचा ?

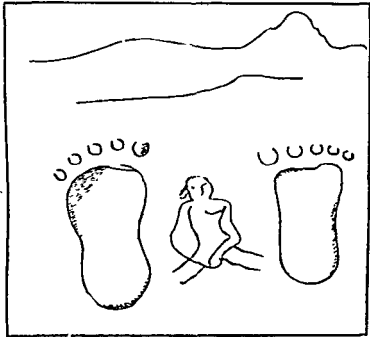
४. कुटज कुसुमैः--कुड्याचीं फुलें येथें सुगंधक आढळतात. परंतु सामान्यतः तीं कोणत्याहि डोंगरावर मिळत असल्यामुळें हें शमक निर्णायक म्हणतां येणार नाही. तथापि या ठिकाणीं कुटज या शब्दानें कुड्याचीं फुलें अभिप्रेत नसावीत. यासंबंधीं मागील प्रकरणांत चर्चा केली आहे ती पहावी.

५. लक्षण ३ मध्यें याचा उल्लेख केलेला आहे.

रामाचीं पावलें

६. रघुपतिपदैः अंकितं--हें सर्वांत महत्त्वाचें व व्यवच्छेदक (distinguishing) लक्षण आहे. तथापि याची चर्चा पुरेशी झाली आहे. हाच चित्रकूट हें दाखविल्यावर हा डोंगर रामपदचिन्हांकित आहे हें सिद्ध करण्याची

रामाच्रीं पावलें, रामगड

“रघुपतिपदैः अंकितं मेखलामु”

गरज नाही. त्यांतून पदैः या बहुवचनानें पादुकांपेशां रामचंद्राचा प्रत्यक्ष वास निःसंदिग्धपणें सूचित होतो. म्हणूनच रामगिरि हाच चित्रकूट याचें हें बळकट प्रमाण होय. शिवाय रामगड पर्वतावर लक्ष्मणगुहेच्या बाहेरच्या बाजूस उजव्या शिलेवर पादुका कोरलेल्या आहेत. ओल्या मातीवर पावले पडल्याप्रमाणें हा ठसा मोठा विस्मयजनक दिसतो. प्रभु रामचंद्रांची पवित्र पदचिन्हें येथें उमटलेली आहेत, असें येथील लोक मानतात (चित्र पहा—पृष्ठ ७९)

On the outside on the right wall looking towards the cave there is a strong impression of a footprint with the portrait of a warrior chiselled on it. We could not understand what it was but it looked very much like the impression of a man's foot on clay. The people here regard it as an impression of the sacred foot of the great Rama.

तथापि कालिदासाच्या सहजरमणीय शैलीप्रमाणें 'रघुपतिपदैः' या अर्थपूर्ण शब्दप्रयोगात दुहेरी किंवा तिहेरी श्लेष असावा, हें पूर्वी सूचित केलेलेंच आहे. ही कोरलेली पदचिन्हें, या पर्वताला रामाचे प्रत्यक्ष लागलेले पाय, याखेरीज भरताला रामचंद्रानें दिलेल्या पादुका हा तिसरा अर्थहि या खोल कवीच्या मनांत नसेल असें म्हणवत नाही.

७ येथें प्रतिवर्षी नियमानें जलवृष्टि होते, असें मे० १२ व्या श्लोकावरून दिसतें. वर्षाकृत्या आरंभी मॉन्सून म्हणजे पाऊस आणणाऱ्या वाऱ्याची व मेघाची दिशा हीच आहे. हे वारे नैर्ऋत्येकडून खालून वहात येऊन विंध्याला बळसा घालून पश्चिम-उत्तरेकडे वहात जातात. ही गोष्ट सहाव्या प्रकरणांतील भौगोलिक विवेचनावरून व वात-दर्शक नकाशावरून लक्षांत येईल. शिवाय रामगड हा विंध्याचलाचाच भाग. कालिदासानें ऋतुसंहाराच्या दुसऱ्या सर्गांत पावसाळ्याच्या वर्णनाच्या निमित्तानें आपल्या आवडत्या विंध्यपर्वतावरच्या पर्जन्यवृष्टीचेंच वर्णन करून घेतलें आहे. तोच देखावा-तेच पर्वत मेघदूतांतहि त्याच्या नजरेसमोर असले पाहिजेत. विशेषतः आम्रकूटाच्या बाबतींत तर हें कल्पनासाम्य व वर्णनसादृश्य तंतोतंत छुळणारें आहे. तें पुढें पाहू. म्हणूनच रामगड व अमरकंटक हे विंध्यराजींतले पर्वतच कालिदासाचे रामगिरि व आम्रकूट असावेत, याचें हें आणखी एक बलवत्तर प्रमाण होय.

८ या लक्षणाचें विवेचन पूर्वी झालें आहे.

१ मुग्ध सिद्धांगना (मे० श्लोक १४).—येथें सिद्ध या शब्दाचा अर्थ देवयोनि असा नवून असंस्कृत, रानटी, मागासलेले लोक असा होतो, हें आम्हीं मागे दाखविलें आहे. रामगड व त्याच्या भोंवतालच्या अरण्यांत अद्यापिहि आदिवासी लोकांची वस्ती आहे. एवढेंच नव्हे तर हे लोक हल्लीं एक वेगळा प्रात करून मागत आहेत, ही गोष्टहि प्रसिद्ध आहे. त्यांच्यांत के. आणि खोराकू

अद्या दोन जाती आहेत. पैकीं खोराकु लोकांमध्ये Saddam नांवाची एक जमात आहे. (इंपीरियल गॅझेटियर पृष्ठ २३४ व पुढें) हा शब्द मूळ सिद्ध शब्दाचा अपभ्रंश असावा. हे रानटी लोक मेघदूताच्या काळाइतकेच हल्लीहि मागासलेले आहेत. त्याची कल्पना येण्याकरितां हलदारांचा एक छोटासा कारणापुरता उतारा देतो.

Generally speaking the villagers were so timid that our arrival at the outskirts of a village was the signal for a general stampede and it was most amusing to find men, women and children attempting to hide themselves from our view in all sorts of odd nooks and corners. Most of the people are aborigines. They look very much like the Mundas and Oraons of Chota Nagapur. They go by the name of Korwa.

रामगड व भोंवतालचा प्रदेश गोंडवनांत मोडतो. तेथें आजहि गोंड लोकांची पुष्कळ वस्ती आहे. तथापि त्यांच्याहि आधीं प्राचीन काळीं तेथें कोळ लोकांचें राज्य होतें. तेथें आर्य लोकांनीं येऊन जेव्हां आपल्या वसाहती स्थापल्या त्या वेळीं त्यांच्या संस्कृतीचा तद्देशीयांवर बराच परिणाम झाला. त्यांचा धर्म, रहाणी व माया यांवर आर्यांची छाप पडली. त्यामुळे तेव्हांपासून बरेच लोक हिंदुधर्मांत आले व हिंदीचीच एक पोद्दोळी (dialect) बोलू लागले. दानंतरच्या काळांत गोंड या प्रदेशांत आले व त्यांनीं तेथील रहिवासी कोळ लोकांना जिंकले व कांहीना हांकून दिले. (Hunter : Statistical Account of Bengal Vol. XVII p. 231).

सुप्रसिद्ध रामायणसंशोधक श्री. आचार्य चांदोरकर यांनीं गोंडवन भागांत जाऊन हिंदून बरीच माहिती गोळा केली आहे. ते सांगतात कीं, गोंड लोक स्वतःला रावणाचे वंशज म्हणवितात आणि रामचंद्रानें आम्हांला आर्य किंवा हिंदुधर्मांत आपलें असें सांगतात. आपल्याकडे ज्याप्रमाणें हनुमानाचें देऊळ असतें त्याप्रमाणें त्या भागांत प्रत्येक गांवांत दशगुप्ती रावणाची मूर्ति असते. या मूर्ति दोन फुटांपासून २५ फुटांपर्यंतच्या असतात. या रावणमूर्तीची दस्तन्याला पूजा करतात. यावरून या भागांत राम व रावणाच्याहि आख्यायिका किती प्राचीन काळापासून चालत आल्या आहेत, हें कळून येतें.

१०. सरसनिचुलात् (मे. श्लोक १४):—

निचुल याचा अर्थ सर्व टीकाकारांनीं वेतस किंवा वेत असा दिला आहे. समुद्रफळ असाहि एक अर्थ आहे, पण तोहि तितकासा जमव नाही. सरस म्हणजे फार तर ही वेताची झाडे एखाद्या तट्याच्या किंवा ओढ्याच्या कांठीं असतील.

तथापि एकंदरीत हा अर्थ समाधानकारक नाही. वेताच्या झाडांखेरीज रामगिरीची पुष्कळ वैशिष्ट्ये असल्यामुळे एखादा प्रख्यात व जातिवंत कवि महत्वाच्या ठिकाणी-रामगिरीचा निरोप घेण्याच्या प्रसंगी-वेतांचे वर्णन करीत बसेल असे वाटत नाही. सरस व निचुल या दोन्ही शब्दांचा अधिक सरस, समर्पक व खास अर्थ असला पाहिजे. आमचे एक अनुमान आहे. पण चित्रकूटावरचे प्रकरण झाल्याशिवाय त्याचे औचित्य लक्षात घेण्यासारखे नाही. म्हणून ते नंतर सादर करे.

११ लक्षण ९ संबंधीचे जंगली वस्तीसंबंधीचे विवेचन याहि मुद्द्याला लागू पडते.

१२. रामगडवर घनदाट वृक्षांची गर्द झाडी आहे. हे लक्षण वर्णन करणाऱ्या पहिल्याच श्लोकांतले स्निग्ध व छायातट हे दोन शब्द कालिदासाने काही खास अर्थाने व कारणाने योजले आहेत. त्यांचा उलगाडा पुढे होईल. तूत रामगडभोंवतीं अरण्य किती घनदाट आहे याची कल्पना देण्याकरितां श्री. हलदार यांचे दोन उतारे नमूद करतो. रामगड व त्याच्याभोवतालचा भाग हा रानहत्तींचे वसतिस्थान आहे. अरण्य इतके दाट आहे की, काही ठिकाणी सूर्यकिरणांना सुद्धा प्रवेश मिळत नाही! मधून मधून कमलांनीं फुललेलीं सुंदर सरोवरे असून हे जंगल विविध पक्षिगणांच्या संमिश्र आवाजांनीं गजबजलेले असते.

The forest was so thick that in some places the sun's rays could hardly penetrate through the foliage. ...the journey was enlivened by the sight of beautiful lakes full of lilies and by the sweet blended notes of various kinds of birds as we marched through the jungles. (p. 380-2.)

प्रचंड रामगड पर्वतावर दोनदोनशे फूट उंचीचे प्रचंड सालवृक्ष आहेत. साल वृक्षालाच यक्षधूप असे दुसरे नांव आहे. यांत राळ असते. रामगडवर व या भागांत प्रचंड साल वृक्षांचे वैपुल्य आहे. यावरून या परिसरांत यक्षांची वस्ती होती असे दिसते. यक्षधूप हे नांव त्याचे गमक होय.

१३. मालक्षेत्र (मे० श्लोक १६).—रामगिरीच्या नजीक असलेले व कालिदासाने उल्लेख केलेले मालक्षेत्र कोणते, हे अजूनपर्यंत सशोधकांना समाधानकारकपणे सापडलेले नाही. त्याचा शोध 'उदङ्मुख' या १४ व्या श्लोकांतील शब्दावरून रामगिरीच्या उत्तरेला करतात. पण ते योग्य नसून मालक्षेत्र पश्चिमेच्या बाजूलाच असले पाहिजे हे पुढे दाखविले आहे.

रामगड डोंगर म्हणजे भोंवतालच्या मैदानातून मध्येच वर निघालेला सुळका आहे. या प्रदेशालादेखील 'रामपूर टप्पा' म्हणतात, हे ध्यानात घेण्याजोगे आहे. रामगड पर्वताशी विंध्य पर्वतराजीची सांखळी मध्येच तुटलेली असून त्याच्या

पश्चिमेला विस्तीर्ण पठार आहे. त्यालाच नकाशांनुन छोटा नागपूरचें पठार असें नांव आहे. हें पठार संपतांच अमरकंटक पर्वत म्हणजे नर्मदेचें उगमस्थान लागतें व तेथपासून पुन्हा विंध्याची रांग येत पश्चिमकिनाऱ्यापर्यंत जाऊन मिळते. म्हणजे रामगडहून पश्चिमेला अमरकंटकाकडे (आम्रकूट) जातांना मध्येंच जें मोठें पठार लागतें तेंच किंवा त्यांत हें मालशेज असलें पाहिजे. या पठाराचा रामगडलगतचा प्रदेश पूर्वीच्या सिरगुजा संस्थानाचा पश्चिमभाग होय. हा भाग शेती करण्यालायक आहे व तेथें शेती करतातहि. त्यामुळे 'सद्यःसीरोत्कृष्टप्रणुरभि' हें वर्णन या भागाला जुळव्यासारखें आहे.

“The other table-land trends to the west and, opening out as it goes, forms the main area of cultivated land in the State (Sirguja).

—इंपीरियल गॅझेटियर व्हॉ. १७, पृ. १७०.

शिवाय, रामगडावर उमें राहिलें आणि नज्जर फिरविली कीं सहजच पश्चिमेकडे पसरलेल्या या मोकड्या मैदानाचा रमणीय देखावा दृष्टीस पडतो. एवढेंच नव्हे तर हवा स्वच्छ असली तर तेथून मध्य अमरकंटक (आम्रकूट पर्वत) नुदां स्पष्ट दिसतो असें म्हणतात.

“Ramgarh temple on the top of the hill—a magnificent place, whence may be seen the interminable hills of Chhuri-Mahtin teprora, and on a clear day, it is said, even the famous Amarkantak.

—Archaeological Survey of India. vol. XIII p. 31 onwards.

मेवाच्या प्रवासांतील रामगड हें पहिलें स्थान आणि अमरकंटक हें नंतरचें स्थान ठरलें म्हणजे मघलें मालशेज हें या दोहोंच्या दरम्यान कुठेंतरी असलें पाहिजे हें उघड आहे. विलसनसाहेब आम्रकूटलाच अमरकंटक मानीत असल्यामुळे मालशेज येथेंच म्हणजे छर्तसगड प्रांताच्या उत्तर भागांत रतनपूरच्या उत्तरेस असावें असें नत त्यांनीं व्यक्त केलें आहे.

“The place here mentioned ('Mal') must be somewhere in the vicinity of रतनपूर, the chief town of the northern half of the province of छर्तसगड The only modern traces that can be found of it are in a place called माल्हा, a little to the north of रतनपूर.

हल्लीं रतनपूरच्या उत्तरेला म्हणजे रामगडच्या पश्चिमेला जें माल्हा नांवाचें ठिकाण आहे त्यालाच पूर्वी माळ नांव असावें. माल्हा हें नांव 'माळ'चें अपभ्रंश रूप दिसतें. पण या बाबतींत तर्क करण्याचीहि जरूर नाही. कारण या भागांत पूर्वीच्या

सिरगुजा संस्थानांत राहणारे खोराकु हे आदिवासी लोक माल-धनी व महादेव यांना दैवत मानून त्यांची पूजा करतात. (डिस्ट्रिक्ट गॅझेट, छत्तीसगड पृ. २३४।५) यावरून या भागाला पूर्वी माल हें नांव असावें, याबद्दल संशय रहात नाही.

शकुन म्हणून उत्तरेला तोंड

उदह्मुखः याचा अर्थ कित्येक टीकाकार 'उत्तरेच्या दिशेने जा' असा करतात, पण तो बरोबर बसत नाही. येथपासूनच उत्तर दिशेने प्रत्यक्ष गमन करावयाचें असा अर्थ नाही-असणें शक्य नाही. कारण पुढच्याच १५ व्या श्लोकांत 'कांहीसा पश्चिमेला जा आणि मग पुन्हा उत्तरेला जा' असा स्पष्ट दिशा-निर्देश केलेला आहे. (= किंचित् पश्चात् मग इ०) कांहीसा पश्चिमेला जर जावयाचें आहे, तर त्याच्याच आधी उत्तरेला जायला कोण सांगेल ? तेव्हां या दिशेच्या प्रभाचें हें 'उत्तर' चूक आहे. येऊन-जाऊन उदह्मुख आणि पश्चात् मग यांच्या दरम्यान फक्त एक मालक्षेत्र लागतें. पण या मालक्षेत्रांत (माळरान किंवा पठारी प्रदेश) असें काय विशेष आहे की, ज्याकरितां पश्चिमेला जावयाचें असून कालिदास उत्तरेला जायला मेघाला सांगेल ? आधी उत्तर, लगेच बदलून पुन्हा पश्चिम आणि नंतर पुन्हा उत्तर-इतका द्राविडी प्राणायाम आणि आदवळशाचा मार्ग कशाकरितां ? कालिदास कांहीं कारणावांचून वाकड्या वाटेला जाणारा मंद बुद्धीचा किंवा मधाळा कवि नाही. सारांश, मालक्षेत्राचा शोध रामगिरीच्या उत्तरेला न करतां पश्चिमेला केला पाहिजे. उदह्मुख या शब्दप्रयोगानें पसून जातां कामा नये. उदह्मुख म्हणजे उत्तरेकडे तोंड वळवून म्हणजे रोख ठेवून म्हणजे अखेर उत्तरेला जावयाचें आहे हें प्यानी घेऊन उड्डाण कर, एवढाच अर्थ आहे. उदह् म्हणजे उत्तर या शब्दाची व्याप्ति अखेरच्या मुकामाची दिशा स्पष्ट करण्यापुरतीच मर्यादित आहे. शिवाय उदह्मुख हा शब्द उत्पन्न या क्रियापदाकडे जोडावयाचा आहे. येथें मग ६० गमनार्थी क्रियापद घातलेलें नसून रामगिरीहून उड्डाण करण्याचीच फक्त क्रिया निर्दिष्ट केली आहे. म्हणजे निघतांना अखेर उत्तर दिशा गांठावयाची आहे एवढीच पूर्णगुचना मेघाला करावयाची आहे, हें स्पष्ट आहे. म्हणून मालक्षेत्राचा उपास व स्थापना रामगिरीच्या उत्तरेला करतात, तें युक्त नव्हे.

यस्तुतः माळ पठार हें एक अप्रसिद्ध व मामुखी ठिकाण आहे. मेघाच्या प्रसारांतले हें कांही अप्रसिद्ध 'स्टेशन' नव्हे. वास्तविकार्थक अध्ययनांनानें, मेघमार्गाच्या स्पष्टपटांत मध्येंच बरीचशी जागा कोरी राहूं नये एवढ्याकरितां काळिदासानें या माळ पठाराचा उपयोग करून घेतला आहे, हें राहून पळण्याजोगें आहे. मेघदूताच्या काव्यकोठारांत कांही भर पडेल असें या माळरानांत कांहीच उगमच नाही ! या माळक्षेत्रावरवीं मेघदूत काव्यांत आपल्याला माहिती अशी

एवढीच मिळते की, नुकतेंच नांगरलें असल्यामुळें हें क्षेत्र म्हणजे शेतजमीन सुगंधित झालेली होती. नांगरण्याची क्रिया आणि सुगंधाची निर्मिती हा कार्यकारण-माव स्पष्ट आणि प्रतीत होण्याजोगा नसल्यामुळें वाचकाला या दोहोंच्या दरम्यान पर्जन्यवृष्टि झाली असली पाहिजे, अशी एक मनची कल्पना करून ती गृहीत घरावी लागते. तेव्हां कांहीं सुसंगत अर्थ या मालक्षेत्राच्या वर्णनांदून निघूं शकतो. याखेरीज मालक्षेत्राचें दुसरें वैशिष्ट्य किंवा उपयोग काव्याला नाही. त्यांत विशेष काव्योपकारकता अशी दिसत नाही शिवाय पावसाच्या पहिल्या सरीनें तत भूमि तृत व शांत होणें आणि त्यापासून विशिष्ट प्रकारचा आल्हाददायक सुगंध दरवळणें हा जो अनुभवसिद्ध सृष्टिचमत्कार आहे त्याचा उद्देश व वर्णन कालिदासानें खुद्द मेघदूतांतच अन्यत्र केलेलें आहे. मग जवळजवळ अजागलस्तनवत् असलेला हा माल प्रदेश काव्यांत कसा घुसला ? वाचकांच्या हें लक्षांत येईल कीं, मधली मोकळी जागा मरण्याकरितां ही कवीची योजना आहे. रामगिरि आणि आम्रकूट या दोन स्थळांच्या दरम्यान जी मोठी दूट, पोकळी किंवा खड्डा पडत होता, तो भरून काढण्याकरितां घातलेली ही भर होय. मालक्षेत्र म्हणजे या दोहोंच्यामधील दुवा. चांगले कवि क्षुद्र व सामान्य गोष्टींचाहि आपल्या कामाकरितां आणि कामापुरता कसा उपयोग करून घेतात, याचें हें मालरान म्हणजे उकृष्ट उदाहरण होय. हा माल-प्रदेश जर उत्तरेला असता तर उत्तर-पश्चिम-पुन्हा उत्तर असा वाकडा वळसा कालिदासानें खास घेतला नसता. त्याला जर मेघाला पश्चिमेकडे न्यावयाचें आहे (नर्मदा, विदिशा व उज्जयिनी यांच्या रोखानें) तर कवि या मामुली मालक्षेत्राकरितां दिशांची इतकी धालमेल कशाला करील ? म्हणून मालक्षेत्र रामगिरीच्या पश्चिमेकडेच असणें अधिक संभवनीय आहे. तसें पाहूं गेलें तर मेघाला पश्चिमेकडे नेणें हीच मुळी वाकडी वाट आहे ! पण वाकडी वाट होते याची कालिदासाला पूर्ण जाणीव आहे.

वक्रः पंथा यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तरांशं (श्लोक २७)

घडघडीत वाकडी वाट होत चालली आहे, हें लक्षांत येऊन आणि खटकत असूनहि कालिदास तरीहि त्या मेघाला पश्चिमेकडे कां ओढून नेत आहे ? कै. शिवरामपंत परांजपे आपल्या सरस लेखांत (साहित्य-संग्रह भाग १) त्याचें कारण देतात :

“या प्रभाचें असें उत्तर दिसतें कीं, कांहीं तरी कारणांमुळें ही विदिशेच्या बाजूची वाट कालिदासाच्या विशेष परिचयाची आणि प्रेमाची असली पाहिजे. आपल्या मेघाला उत्तरेकडे जावयाचें आहे ही जाणीव कालिदासाच्या मनामध्यें जाग्रत असतानाहि ‘परि परिचिता त्या त्या वत्सु न राहविती धिरा’ या उत्तररामचरितांतील रामाच्या वचनाप्रमाणें कालिदासाच्या त्या त्या चिरपरिचित स्थळांविषयीचा ओढा मेघाला उत्तर दिशेच्या ऐवजी

पश्चिम दिशेकडेच-विदिशा नगरीकडे आणि वेन्नवती नदीकडेच-ओढून नेत आहे! 'सद्यः सीरोत्कपणसुरमिक्षेत्रमारुह्य मालं । किंचित् पश्चाद् मज लघु-गतिर्भूय एवोत्तरेण' या ठिकाणी 'थोडासा पश्चिमेकडे चला, मज फिरून उत्तरेकडे जाशील,' असें कालिदास पूर्वमेघाच्या सोळाव्या श्लोकांत यक्षाच्या तोंडून मेघाला म्हणतो; आणि नंतर आम्रकूट म्हणजे अमरकंटकपर्वत, रेवा म्हणजे नर्मदा नदी, विदिशा नगरी, वेन्नवती नदी इत्यादि ठिकाणांची एकामागून एक रांग सुरू होते. इतका या विदिशा नगरीच्या प्रदेशाकडे कालिदासाचा ओढा कां? तूं आपली उत्तरेकडची वाट जराशी सोडून दे आणि पश्चिमेच्या दिशेला चला, असें कालिदासानें मेघाला कां म्हणावें?

“असल्या बारीकसारीक नद्यांचें कालिदास ह्या ठिकाणीं मेघाला उत्तरेकडे पाठविण्याचें थाववून वर्णन करीत बसला आहे, याचा अर्थ काय? या प्रश्नाचें एकच समाधान आहे आणि तें उत्तररामचरितांत म्हटल्याप्रमाणें 'तत् तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः' हेंच होय. निर्विघ्ना आणि सिन्धु, गंधवती आणि गंभीरा, या नद्यां निर्मनोविकारबुद्धीच्या तुम्हां आम्हां लोकांना कितीहि बारीकसारीक असोत; परंतु कालिदासाला त्या पार महत्त्वाच्या वाटत असल्या पाहिजेत, असें दिसतें. एरवीं त्यांचें तो वर्णन करीत बसला नसता. “उत्पतोदहमुखः खं” असें १४ व्या श्लोकामध्यें म्हणून झालें नाहीं, तोंच लगेच “किंचित्पश्चाद् (पश्चिमभागेन) मज लघु-गतिर्भूय एवोत्तरेण” या १६ व्या श्लोकामध्यें उत्तरदिशा सोडून मेघाला कालिदास पश्चिमेकडे नेत आहे आणि “वक्रः पंथा यदपि भवतः प्रस्थित-स्योत्तराशां” या २७ व्या श्लोकांत उत्तरेकडे जाणाऱ्या मेघाची ही जरी वाकडी वाट होत आहे, तरीहि उज्जयिनी नगरीकडे जाण्याचा कालिदास मेघाला आग्रह करितच आहे, यांत कालिदासाचें या प्रदेशावरील प्रेम स्पष्टपणें व्यक्त होत आहे.

“हें प्रेम जन्मभूमीच्या वास्तव्यामुळे असो, किंवा चिरसहवासाच्या बंधनानें असो, परंतु मुद्दाम वाकडी वाट काढून त्या वाटेतील शारीक-सारीक नद्या घगेरेंचें वर्णन करीत बसणाऱ्या कालिदासाचें त्या प्रांतावर प्रेम होतें, असें अनुमान काढण्याला येथें निर्विवाद जागा आहे.”

या विचारसरणीत बरेंच तथ्य आहे यांत शंका नाहीं. कालिदासाचें प्रथम-काव्य ऋतुसंहार विषयामावृत्तीच विणलेलें आहे, हें आम्हीं मागे दाखविलेंच आहे. त्याला आपल्या लाडक्या विषय-परिसरातलीं आवडतीं ठिकाणें व दृश्ये याचें स्थल-क्रमानुसार वर्णन करून घेण्याची होती व संधि साधायचाही होती, असें दिसतें. ती त्यानें सापली म्हणूनच मेघाचा मार्ग त्यानें रामगडहून रुबीनें प्रथमारंभाचें

पश्चिमेकडे वळविला व अमरकंटक, नर्मदाद्वय उरकून विदिशेला (हल्लींची भिलसा) भेट देऊन त्याला उज्जयिनीपर्यंत ओढले आणि अशा रीतीने आपला अंतःस्थ हेतु पूर्ण झाल्यावर मग त्याला उत्तरेकडे वळवून रीतसर इच्छित स्थळापर्यंत त्याची तजवीज लावली आहे. वर उल्लेखिलेल्या कारणासाठी व विदिशा, उज्जयिनी यांच्यासारखी उल्लेखनीय व काव्याला रंग चढविणारी स्थळे असल्यामुळे कालिदासाने पश्चिमेकडची वाट काढली हे ठीक आहे. परंतु पश्चिमेकडे जावयाला निघण्यापूर्वी मालक्षेत्राला भेट देण्याकरिता उत्तरेला उगीच एक वाकडी वेळांटी घेण्याला कांही सवळ कारण नाही. यावरूनहि माल रामगिरिच्या पश्चिमेलाच असावे, या म्हणण्याला पुष्टि मिळते.

वर चर्चिलेल्या कारणांसाठी कालिदासाने हा पश्चिमेकडचा वाकडा रस्ता पत्करला असेल. परंतु त्याबरोबरच हा त्याने वर्णन केलेला मार्गच मेघाच्या नैसर्गिक मार्गाशी व मान्सून वाऱ्यांच्या दिशेशी भौगोलिक दृष्ट्या बराचसा जुळता आहे, ही गोष्टहि लक्षांत ठेवली पाहिजे. त्यावरूनहि रामटेकवरून निघालेल्या मेघाने मिराशी म्हणतात त्याप्रमाणे थेट सरळ उत्तरेला विंध्य व नर्मदा ओलांडून जाण्याची अशक्यता लक्षांत येईल. रामगडवरून निघणाऱ्या मेघाचा वरीलप्रमाणे मार्ग भौगोलिक नियमांना धरून आहे.

उदद्मुख हाच शब्द कालिदासाने अन्यत्र अनेक ठिकाणी वापरला आहे (रघु. ४:५९) तेथेहि त्याचा अर्थ फक्त उत्तरेला तोंड करून एवढाच विवक्षित आहे. शिवाय ज्या रामायणांतून कालिदासाने बऱ्याच कल्पना आणि शब्दप्रयोगहि जसेच्या तसे उचलून घेतले आहेत, त्या रामायणांतहि उदद्मुख शब्द फक्त वरील अर्थानेच वापरलेला आहे (रामा० अयोध्या. ९६-१२) यावरून उदद्मुख शब्दाचा 'उत्तरेकडे जा' असा अर्थ नसून उत्तरेकडे नजर ठेवून, उत्तरेच्या रोलाने, अखेर उत्तरेला जावयाचे आहे हे ध्यानांत धरून, एवढाच मर्यादित अर्थ कालिदासाला अभिप्रेत आहे, हे स्पष्ट दिसते. प्राचीन काळी आर्य लोक उत्तर दिशा शुभ समजत असत आणि दक्षिण अनुभ समजत. दक्षिण दिशा ही राक्षसांच्या राहण्याची आणि म्हणूनच कदाचित् यमाची दिशा ठरलेली असावी. राक्षसांना 'नैर्ऋत' म्हणतात यासाठीच. रामायणांत देखील रामचंद्र वनवासार्थ अयोध्येहून बाहेर पडले त्या वेळी जरी त्यांना दक्षिणेकडे गमन करावयाचे होते तरी रामाने शुभस्वचक म्हणून रयाचे तोंड प्रथम उत्तरेकडे केले होते.

उदद्मुखं तं तु रथं चकार ।

प्रयाणमांगल्यनिमित्तदर्शनात् ॥

— अयोध्याकांड सर्ग ४६-३४

म्हणूनच मेघाच्या प्रस्थानसमयी-अगदी ऐन निघण्याच्या वेळी-प्रयाण-मांगल्याकरिता यशाने 'उदद्मुखः उत्पत्त' असे मेघाला सांगितले असले पाहिजे.

याचेंच आणखी एक उदाहरण पहा. खुद्द कालिदासानें हा उदङ्मुख शब्द रघुवंशाच्या पांचव्या सर्गांत वापरला आहे. नर्मदेच्या दक्षिण तीरावर तळ असतांना अज राजानें एका गजरूपधारी गंधर्वाला शापमुक्त केलें. त्यानें संतुष्ट होऊन राजाला प्रभावी अस्त्रमंत्र दिला. तेव्हां अजानें उत्तरेकडे तोंड करून त्याचा स्वीकार केला, हा कवीचा उल्लेख सूचक आहे. .

उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमंत्रं । जग्राह तस्माद्भिगृहीतज्ञापान् ॥

यावरून शुभ व महत्त्वाची गोष्ट करतांना उदङ्मुख होऊन करावयाची, हा संकेत व प्रघात स्पष्टपणें दिसून येतो. घराबाहेर पडतांना भजून्हि उत्तरेकडे तोंड करण्याची चाल दिसते. प्रयाणमांगल्यनिमित्तदर्शन हेंच उदङ्मुख होण्यांतील रहस्य होय.

आधीं पश्चिम, मागाहून उत्तर

१४. येथून पश्चिमेकडे वळ आणि मग फिरून उत्तरेला जा म्हणजे अलका लागेल. (श्लोक १६), असें यक्ष मेघाला सांगतो. संबंध मेघदूत काव्यांत दिशेचा आदेश असा हा एकच आहे म्हणून त्याला फार महत्त्व. या प्रश्नाची चर्चा आतांपर्यंत जागजागीं विषयानुरोधानें आधींच येऊन गेली आहे. ग्रंथरचनेच्या सोयीकरितां लेखक विषयाचे अलग अलग भाग पाडून घेतो खरे, पण ते राजकीय हेतूनें पाडलेल्या प्रांतांप्रमाणेंच कृत्रिम ठरतात. लेखनाच्या ओघांत लेखणी शेजारच्या संलग्न विषयांत हिंडून आल्याशिवाय रहात नाहीं. आतां पूर्वीं येऊन गेलेल्या विवेचनाखेरीज उपोद्बलक असे नवीन मुद्दे येथें मांडतां. मूळ श्लोक असा :—

सद्यः सीरोत्कपणसुराभ क्षेत्रमारुह्य मालं ।

किञ्चित् पश्चात् मज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥

यांतील 'एव' हें पद फार सूचक आहे. याचा स्पष्ट अर्थ असा कीं, पुढें अखेरीस उत्तरेलाच जावयाचें असलें तरी तूर्त पश्चिमेकडेच वळ. म्हणजे पश्चिमेकडे वळण्यानें किञ्चित् वाकडी वाट होत आहे याची जाणीव 'एव' शब्दांत स्पष्टपणें व्यक्त झालेली आहे. पुढें 'वक्रः पंथा यदपि भवतः' या २७ व्या श्लोकांत स्पष्ट शब्दांत व्यक्त झालेली वाकड्या वाटेची जाणीव या १६ व्या श्लोकांत

१. या १६ व्या श्लोकांत किञ्चित् पश्चात् असे शब्द आहेत. तेथें किञ्चित् म्हणजे थोडेंसे असा अर्थ नवून काहींसें पश्चिमेला (somewhat to the west) असा अर्थ आहे. तथापि याखेरीज आणखीहि एक अर्थ कवीच्या मनांत असणें संभवनाय आहे. किञ्चित् हें वियाविशेषण वरच्या ओळीतील आरुह्य पदाकडे जाऊ शकतें. म्हणजे मालक्षेत्र विस्तृत असल्यास तें सगळें व्यापणें मेघाला शक्य नाही. म्हणून त्याचा कांहीं भाग वाटेंत लागेल तेवढ्याच जाकसून व सिचन करून (माल किञ्चित् आरुह्य) असा अर्थ निष्पन्न होतो. तो स्वाभाविक व सुसंगत आहे. हा अर्थ घेतला, तर किञ्चित् शब्दानें पश्चिमेकडील दिशेचा व प्रवासाचा जो सकोच, तो होणार नाही.

अस्पष्टपणें सूचित झालेली स्पष्ट दिसते. यावरून वस्तुतः उत्तर दिशा गांठावयाची असलेल्या मेघाची वाकडी वाट थेट रामगिरीपासूनच सुरू होत आहे हें दिसून येईल आणि याची कल्पना कालिदासाला नाही असेंहि नाही. म्हणून या दिशा-दर्शक उल्लेखाचा अर्थ 'आधी पश्चिमेला वळ आणि मग मात्र उत्तरेलाच जा' असाच केला पाहिजे. पश्चात् व्रज म्हणजे मेघाला बराचसा पश्चिमेला न्यावयाचा आहे हें उघड आहे. नाही तर मूयः म्हणजे पुन्हा आणि एव म्हणजे उत्तरेलाच हे शब्द योजण्याचें कारण नव्हतें. ही दिशा व मार्ग निश्चित झाल्यानंतर त्याला रामगडशिवाय दुसरें ठिकाण जुळत नाही, हें उघड आहे.

आतां रामटेकहून अलकेला जावयाचें आहे, अशी कल्पना करूं या. तर मग यक्षानें मेघाला प्रस्तुतसारखा आदेश दिला नसता. आधी उत्तरेला जा-मग पुन्हा पश्चिमेला-आणि मग पुन्हा उत्तरेला जा. अशी द्राविडी प्राणायामाची वाट मेघाला सांगावी लागली असती (मागील प्रकरणांतला नकाशा पहा). उलटपक्षीं रामगडहून कैलासाकडे (अर्थात् नर्मदा-विदिशा-उज्जयिनी या मार्गांनं) जावयाचें म्हटल्यास मात्र या श्लोकांत सांगितलेली वांटच कोणीहि सांगेल. यक्षानेंहि तीच वाट सांगितली आहे. यावरून रामगड हाच रामगिरि हें सिद्ध होतें.

'माल' याचा आणखीहि एक अर्थ संभवतो. आणि तो अतिशय समर्थक रीतीनं जुळतो. तो असाः रामगडपर्यंताचें उत्तुंग शिखर चढून गेलें म्हणजे अगदी थेट माथ्यावर मुमारे दोनशें फूट लांबीरेंदीचें छोटेंसे पठार किंवा धेनू आहे. त्याला Mehal म्हणजे मेहल अथवा महल असें नांव आहे. (A. S. I. vol. XIII p. 36) तियें बेगलरसाहेब गेले असतांना केळीची बाग केलेली होती व एका हत्तीनं नुकत्याच त्यांतील केळी मोडून त्यांची नासधूस केल्याचें दिसत होतें. बेगलरसाहेबांना हत्तीचीं पावलें दिसलीं. त्यांवरून बऱ्याच अंतरापर्यंत त्याचा माग काढला. तथापि हत्तीचा शोध लागणें शक्य झालें नाही. सारांश, या पर्यंत-माथ्यावरच्या छोट्या पठाराला पूर्वी माल हें नांव असावें. असें असल्यास मेघ त्या उंच शिखराच्या मध्यें कोठेंतरी किंवा मेसलामागावर विलगलेला असतांना यक्षानें त्याला वर म्हणजे माथ्यावरच्या माळापर्यंत चढावयाला सांगणें स्वाभाविक आहे. त्याशिवाय शिखराला अडलेल्या किंवा टकरा मारणाऱ्या मेघाची पुढली वाट मोडली कशी होणार? शिवाय मग 'आरुण मालं' यांतील आरुण म्हणजे 'वर अथवा उंच चढून' हा जो सरळ व स्वाभाविक अर्थ आहे तो किती चपखल व हृदयंगम रीतीनं जुळतो, हें वाचकांच्या लक्षांत येईल. वर दिलेल्या दोन अर्थोपेकी कोणताहि स्वीकारला तरी चालेल. कारण आमचा प्रस्तुत सिद्धान्त मालक्षेत्राच्या निश्चितीवर आधरित नाही. मुचलेले संभाव्य अर्थ सादर केले आहेत एवढेंच.

आम्रकूट म्हणजे अमरकंटक

१५. क्र. १५ ते १८ हीं चार लक्षणे आम्रकूटाशीं संलग्न आहेत. आधीच्या १४ व्या लक्षणांत किंचित् पश्चात् या दिशा-उल्लेखाच्या स्पष्ट केलेल्या अर्थाप्रमाणें पाहिलें तर आम्रकूट हा आपोआपच अमरकंटक ठरतो ! पण तें सोहून देऊन स्वतंत्रपणें आम्रकूट कोणता हें पाहूं. येथें एक गोष्ट अवश्य सांगितली पाहिजे. रामगड, किंचित् पश्चात् ३० ओळीचा अर्थ, मालखेत्र, अमरकंटक आणि नर्मदेचे ' नक्षीदार ' दृश्य या पांच गोष्टींपैकी कोणतीहि एक निश्चित झाली, कीं बाकीचीं स्थळें आपोआपच नक्की ठरतात. अशी त्यांची सांखळी आहे. तथापि यांपैकी एकमेकांची मदत न घेतां आम्हीं प्रत्येक स्थळाचा स्वतंत्र विचार करून तें निश्चित केलें आहे. परंतु शिवाय या संबंधित स्थळांच्या निश्चयानें अप्रत्यक्षपणें मिळणारी पुष्टि त्यांत मिळविली म्हणजे हीं सर्व स्थळें (विशेषतः रामगड) ' द्विवृद्धं सुबद्धं भवति ' या न्यायानें किती दृढ व निर्विवादपणानें सिद्ध होतात, हे वाचकांच्या लक्षांत येईल.

अमरकंटक पर्वताचें स्थानमाहात्म्य मोठें आहे. अमरकंटक म्हणजे छोटा नागपूर प्रदेशांत गोंडवनांतील मैकल पर्वतराजीचा एक भाग होय. येथें नर्मदा, महानदी व शोण या तीन मोठ्या नद्यांचा उगम आहे. मैकल पर्वतरांगेचें तें अगदीं पूर्वेकडील टोंकाचें शिखर होय (असें काहीं लोक समजतात). याची उंची ३४६८ फूट म्हणजे रामगडपेक्षांहि अधिक आहे. हा पर्वत हिंदूंचें एक पवित्र क्षेत्र समजला जातो. (B. C. Law : Holy Places of India p. 34) पद्म-पुराणांत त्यावरील चंडिका-तीर्थाचे वर्णन आहे. मत्स्यपुराणाच्या हिशोबी अमरकंटकचें पावित्र्य कुरुक्षेत्रापेक्षांहि अधिक आहे. नर्मदा, शोण व महानदी या तीन पवित्र व महत्त्वपूर्ण नद्यांचा उगम याच पर्वतांतून होतो. असा हा प्रचंड, पवित्र व प्राचीन पर्वत आहे.

अमरकंटक भव्य व उंच आहे. त्यावर अनेक उंचुंग शिखरें आहेत. (सानुमान् आम्रकूटः) त्यावर रान-आंब्यांचीं विपुल झाडें आहेत. त्यावर रान-वणवे लागतात. रान-आंब्यांच्या पिकलेल्या पिवळ्या आम्रफलांनीं ढंवरलेल्या व फुगीर दिसणाऱ्या या डोंगराच्या शिखरावर काळा मेघ ओथंबला म्हणजे खूप उंचीवरून पहाणाऱ्याला तो भूदेवतेच्या स्तनासारखा दिसेल, हें रसिकांना न सांगतांहि समजण्यासारखें आहे. शिवाय ही कल्पना कामुक व विरहोन्मत्त यक्षाच्या तोंडीं किती खुद्दून दिसते, याचें औचित्य वेगळें सांगावयास नको. या डोंगराच्या पश्चिमेस गेलें कीं, विंध्याच्या पायथ्याजवळची स्फुटितप्रवाहा नर्मदाहि लागते. यावरून अमरकंटक मेघदूताच्या सर्व अटी पुऱ्या करतो हें दिसून येईल.

पण हा इतका लायक उमेदवार मिराशींना मंजूर नाही:

“कारण अमरकंटक पर्वत ईशान्येस दूरवर राहतो; शिवाय अमरकंटकाचे प्राचीन नांव आम्रकूट नसून मेकल असें होतें. नर्मदा नदीचा उगम अमरकंटकला होतो व तिला मेकलमुता म्हणतात हें प्रसिद्ध आहे. तेव्हां अमरकंटक प्राचीन आम्रकूट असणें शक्य नाही.”

अमरकंटक ईशान्येस रहातो? कुणाच्या ईशान्येस? रामटेकच्या असेल, रामगडच्या ईशान्येस नव्हे! म्हणजे मीज अशी की, जी गोष्ट सिद्ध करावयाची आहे तीच गृहीत धरली आहे! रामटेक सिद्ध करावयाचा आहे, असें असतांना रामटेक गृहीत धरून अमरकंटक त्याच्या ईशान्येला म्हणून रद्द ठरवावयाचा, ही युक्तिवादाची तन्हा काय आहे हें समजत नाहीं! त्याचप्रमाणें मेकल हें प्राचीन नांव आहे हें मान्य. पण एका स्थळाला अनेक नांवें असूं शकत नाहीत काय? अमरकोश किंवा इतर शब्दकोश सारे निष्कारण रचले गेले काय? शिवाय हिमालय, विंध्य किंवा खुद्द मिराशींच्या सातपुड्याप्रमाणेंच मेकल हें एका पर्वतराजीचें सामुदायिक किंवा समावेशक असें नांव आहे, हें स्पष्ट आहे. त्यांतल्या पर्वतांना अथवा शिखरांना स्थलकालभेदानें स्वतंत्र नावें असूं शकणार नाहीत काय? त्यांतीलच एखाद्या आम्राच्छादित उंच डोंगराला पूर्वी आम्रकूट (कूट=शिखर) आणि अलीकडे अमरकंटक असें वर्णनात्मक किंवा अपभ्रंशात्मक नांव पडलेलें असणें असंभवनीय आहे काय? प्राचीन व प्रारंभीचीं नामाभिधानें गुण-दर्शक किंवा वर्णनात्मकच असतात. किंबहुना तीं विशेषणेंच असतात, नामें नसतातच. उदाहरणार्थ कृष्ण, परशुराम, भीम, दशरथ, जानकी, ऊर्मिला, शकुंतला, विंध्य, चित्रकूट, भागीरथी, यमुना, दशार्ण, कुरुक्षेत्र इ० इ०. प्रथम काळा म्हणून कृष्ण किंवा दांडगा म्हणून भीम होता. पुढें गोऱ्या किंवा कुश माणसालाहि कृष्णाजीपंत व भीमराव अशीं नांवें मिळूं लागलीं! पहिलीं पहिलीं नांवें हीं विशेषनामें नसून सामान्यनामें होती, हा सामान्य नियम विशेष लक्षांत ठेवला पाहिजे. तात्पर्य, मेकल रांगेतल्या एखाद्या शिखराला आम्रकूट हें वैशिष्ट्य-दर्शक वर्णनपर नांव मिळालेलें असणें अगदीं स्वाभाविक व संभवनीय आहे. सातपुड्यांतलें एखादें शिखर आम्रकूट होऊं शकतें आणि मेकलांतलें शिखर आम्रकूट असणें शक्य नाही हा न्याय कुठला?

यांतली खरी गोम अशी आहे की, मिराशींना अमरकंटकचा कांडा दूर करावयाचा आहे. कारण तो त्यांच्या रामटेकला सलतो आहे म्हणून. अमरकंटक प्रस्थापित झाला, कीं रामटेकचें माहात्म्य संपलेंच! उलट आम्रकूट अमरकंटक ठरला, कीं आपोआपच रामगड हा रामगिरि ठरूं लागतो. याची जाणीव असल्यामुळे मिराशींनीं अमरकंटकवर आक्षेप काढले आहेत. पण ते फोल आहेत. दिशा, अर्थवर्णन व शब्दसादृश्य या सर्व दृष्टींनीं चपखल जमणारा अमरकंटक केवळ त्यांच्या रामटेकला जुळत नाही एवढ्या सबबीवर बाजूला सारतां येणार नाही.

आम्रकूटाचा उल्लेख अन्यत्र कोठेहि आढळत नाही. त्यामुळे त्याला ओळखणे जड जातें. तथापि कालिदास मेघदूतांत त्याच्या खाणाखुणा देऊन चुकला आहे. त्यावरून त्याला उघडकीस आणणें शक्य आहे.

आम्रकूट म्हणजेच अमरकंटक असे बहुतेक संशोधक मानतात. याबाबत पाहिली लक्ष वेधणारी गोष्ट या दोहोमधील शब्दसाम्य व ध्वनिसादृश्य. पदव्युत्पत्ति-दृष्ट्याहि अमरकंटक पदभ्रष्ट होऊं शकत नाही. अमरकंटकला किंवा नर्मदेच्या उगमस्थानाच्या प्रदेशाला पूर्वी वंशगुल्म असेंहि नांव होतें. त्यावरून येथें बांबूच्या बेटांची दाटी असावी असे दिसतें. आजहि अमरकंटकवर बांबू किंवा वंश मुबलक आहेत. शिवाय कंटक या शब्दाचा बांबू असाहि अर्थ आहे. तेव्हां आम्र आणि कंटक या तेथील वृक्ष-दर्शक नांवाचा संधि होऊन कालांतरानें आम्र याचा अमर असा अपभ्रंश होऊन अमरकंटक हें नांव सिद्ध झालें असण्याचीहि शक्यता आहे. आणखी एक गोष्ट अशी की, गोंडवनाच्या पूर्वभागाला पूर्वी महाकांतार असें म्हणत. या देशाच्या राजाला महाकांतारक व्याघ्रराज असें नांव होतें (अलाहाबाद येथील कोरीव शिलालेखः-समुद्रगुप्त-प्रशस्ति) कांतार किंवा कांतारक म्हणजे अरण्य. गोंडवन हा अरण्याचा भाग असल्यामुळे त्यावरूनच त्याच्या पूर्वभागाला महाकांतार हें नांव पडलें असावें. त्याचप्रमाणें या प्रदेशाच्या लगत पश्चिमेकडे असलेल्या मेकल-पर्वताच्या परिसरांतल्या अरण्यांत आम्रवृक्ष विशेषत्वानें असल्यामुळे त्याला आम्र-कांतार किंवा आम्रकांतारक आणि नंतर अपभ्रंशाच्या घसरगुंडीनें हल्लीचें अमर-कंटक नांव पडलें असावें, असाहि संभव आहे.

आतां एक मनोरंजक प्रमाण सादर करतो. प्रथम आम्रकूटाच्या वर्णनाचा श्लोक पहा.

त्वामासारपशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना
चक्ष्यत्यध्वधमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः ।
न ह्युदोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय
प्राप्ते मित्रे भवति विमुखाः किं पुनर्यस्तनोचैः ॥

आणि आतां त्याच कवीच्या ऋतुसंहारातील विंध्य पर्वताचें पावसाळ्यांतलें वर्णन पहा—

जलधरविनसानामाश्रयोऽस्माकमुचै-
रयमिति जलसेकैस्तोयदास्तोयनम्राः ।
अतिशयपरपाभिर्ग्रीष्मवह्नेः शिवाभिः
समुपतनिततापं ह्लादयन्तीव विन्ध्यम् ॥ २७ ॥

एकाच कवीचे दोन ठिकाणचे हे दोन श्लोक किती एककर्तृत्वप्रतिपादनोपयोगी आहेत, हें वेगळें सांगावयास नको. या दोन श्लोकांतील कल्पना-सादृश्य विस्मयजनक आहे. किंबहुना सादृश्य नसून एकच कल्पना दोन ठिकाणी अवतरली आहे, असेंहि म्हणतां येईल.

एकाच प्रतिमेंतून, एकाच अनुभूतीतून हे दोन श्लोक निघालेले आहेत. किंबहुना त्याच अनुभूतीतून एकच श्लोक दोनदां स्फुरला, असेंहि म्हणतां येईल. ऋतुसंहारांत कालिदासानें विंध्यावरची वृष्टि वर्णन केली. रघुवंशांत रामचंद्रावर राज्याभिषेक होत असतांना त्याला विंध्यमस्तकावरचा जलाभिषेक आठवला (सर्ग १४८). मग मेघदूतांतहि त्यानें त्याच प्रियपरिचित विंध्यावरचा तोच वणवा त्याच पर्जन्यवृष्टीनें शांत केलेला असणें शक्य नाहीं काय ? आम्रकूट हें विंध्यांतलेंच शिखर असलें पाहिजे. आणि तेंहि नर्मदेच्या स्फुटितप्रवाह दृश्याच्या अलीकडचें. कारण पुढेंच विंध्याचा पायथा लागतो आणि नर्मदाप्रवाहांचें दृश्य दिसतें. कालिदासाच्या डोक्यांत आणि डोक्यांपुढें विंध्य आहे, रामटेक किंवा सातपुडा नव्हे !

अशा रीतीनें ऐतिहासिक व भौगोलिक प्रमाणांनीं अमरकंटक किंवा त्याचें पूर्वटोंकाकडील शिखर हाच प्राचीन आम्रकूट ठरतो, यांत शंका नाहीं. तथापि आतां निरपेक्षपणें आणि तटस्थतेनें या प्रश्नाकडे उंचावरून एक विहंगमदृष्टि टाकूं या. अखेरीस, वाचकहो, कालिदास भव्यतेचा भोक्ता आहे हें विसरतां काना नये. उजुंग, अफाट, मोठाले पर्वत व त्यांच्या वरील दृश्यें, आकाश व समुद्र यांच्यासंबंधींचे देखावे आणि भव्य सृष्टिचमत्कार वर्णन करण्याची या कविश्रेष्ठाची हातोटी व आवड आहे. आपल्याला असें दिसेल कीं, तो भव्य मोठाल्या गोष्टींचें वर्णन करून राहिला आहे. मेघदूताचें कथानक जर काल्यानेक तर त्यांतील स्थल-मालिका निवडण्याला तो पूर्णपणें स्वतंत्र होता. तर मग तो आपल्या प्रारंभविंदूकरितां अनोळखी, ठेंगणा व अप्रसिद्ध डोंगर वेंचून काढील कीं पूर्वपरिचित, उंच, वैशिष्ट्यपूर्ण व राम-संबंधानें सर्वतोमुखी झालेला रामायण-प्रसिद्ध चित्रकूट (=रामगड) पसंत करील ? आणि प्रवासांत विश्रांतीसाठीं सातपुड्यांतलें एखादें अज्ञात कोंपऱ्यांतलें शिखर निवडील कीं रामगडापेक्षांहि उंच, भव्य व तीन महान् नद्यांचें उगमस्थान म्हणून पवित्र व प्रसिद्ध असलेला विस्तीर्ण गिरिराज पसंत करील ? Little things please little minds ही म्हण कविवर्गासमुदां लागू पडेल. कालिदासाची बुद्धि व स्फूर्ति दांडगी आणि महत्वाकांक्षी होती. 'वचने किं दारिद्र्या' हा न्याय निदान काव्याच्या प्रांतांत लागू करण्याइतकी योजकता व घडाडी त्याच्या अंगांत खासच होती. वर्णन करून करायचें मग तें भिकार गोष्टीचें कशाला ? सकारण केलेले किरकोळ अपवाद सोडले तर असें प्रत्ययाला येईल कीं. कालिदासाच्या कवितेनें शुद्र वर्सूना जवळ केलेलें नाहीं, त्याच्या प्रतिभेचा उंच मेघ

ठेंगण्या रामटेकच्या पातळीइतका खाली येणार नाही. तो रामगडसारख्या गगन-
चुंबी व महनीय पर्वतालाच हत्तीसारखी टक्कर देणार !

नर्मदेचे नक्षीदार दृश्य

१९. आम्रकूटानंतर थोडा रस्ता चालून गेल्यानंतर (तत्परं वर्त्म तीर्णः) विंध्याच्या पायथ्याशी तुला नर्मदा दिसेल असे वर्णन आहे (श्लोक १९). येथे नर्मदेच्या एका विशिष्ट दृश्याचे रेखाचित्र कवीने फार सूक्ष्म व रमणीय काढले आहे. त्यावरून या नर्मदा-दृश्याचे ठिकाण जयलपुरापाशी (मिराशी म्हणतात त्याप्रमाणे) खात्रीने नसून ते बरेच अलीकडे म्हणजे अमरकंटकच्या नजीक पश्चिमेला आहे हे आम्ही पूर्वीच विस्ताराने दाखविले आहे (नर्मदाप्रवाहाचा मुद्दाम पुस्तकांत दिलेला नकाशा पहा.) या बहारीच्या नर्मदावर्णनातले काव्यकौशल्य अत्यंत उच्च दर्जाचे असून शिवाय त्याचा उपयोग स्थळ-निश्चयाला फार आहे. याखेरीज हे नर्मदादृश्याचे ठिकाण नक्षी व निःसंदिग्धपणे ठरविण्यांत एक फार मोठे महत्त्व व लाभ आहे. कारण हे कोडे उकलण्याने रामगिरीचे रहस्य उकलणार आहे. या श्लोकांत वर्णिलेल्या नर्मदा-स्थानाची जागा पक्की झाली, की स्वाभाविकपणेच आम्रकूट हा अमरकंटक व रामगिरि हाच रामगड ठरतो. म्हणून आम्ही या स्थळाची छाननी विशेष बारकाईने व विस्ताराने करणार आहोत. खोलांत जाऊन या ठिकाणाचा पाया पक्का केला पाहिजे. प्रथम मूळ श्लोक व त्याचे मराठी भाषांतर पहा—

रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विंध्यपाटे^१ विशीणां

भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिभंगे गजस्य ॥

आम्रकूटाची हद्द ओलांडून गेल्यावर पाषाणांच्या योगाने उंच-सखल झालेल्या विंध्यपर्वताच्या पायथ्याशी, अनेक फाट्यांत-प्रवाहांत-विसुरलेली नर्मदानदी हत्तीच्या शरीरावर काढलेल्या चित्रविचित्र पट्ट्यांच्या वेलबुट्टी-सारखी दिसेल.

१ विशीणां :—या पदाचा अर्थ प्रो. मिराशी यांनी उल्हाड्यामुळे वाळलेला अरुंद झालेला नर्मदेचा प्रवाह असा घेतला आहे. त्यांना जयलपूर-नरसिंगपूर या दरम्यानच्या नर्मदेवरून मेवाला न्यावयाचा असल्यामुळे त्यांनी अर्थाची अशी ओढाताण केली आहे. तथापि येथे हा अर्थ साफ चुकीचा व विपर्यस्त असून संदर्भाशी सुट्टीच जमत नाही. विशेषतः नर्मदाप्रवाहाला हत्तीच्या अगाडी व बहुविध वेलपत्तीची जी उपमा दिली आहे, तीवरून हा मुद्दा खर्याप्रकाशाइतका स्पष्ट होतो. उपमेय व उपमान यांच्यातील साधारण परमं विशीर्णत्व म्हणजे बहुविधत्व होय हे उघड आहे. म्हणूनच याचा अर्थ आजपर्यंतच्या सर्व टीकाकारांनी व भाषांतरकारांनी स्पष्टितप्रवाहा (Parted into streamlets) असा केला आहे. विशीणां याचा इतका 'वाळलेला' अर्थ दुसऱ्या कोणादि केलेला नाही. तसा करणं उचित नव्हे.

आतां प्रसिद्ध पुरातत्त्वज्ञ कै. प्रो. पाठक यांचें इंग्रजी भाषांतर पहा.

And traversing the road beyond Amrakut at a swifter pace by reason of the discharge of water, thou wilt see the Narmada parted into streamlets at the foot of the Vindhya rugged with stones and resembling the figures composed of the marks of pointed streaks on the body of an elephant.

वस्तुतः या श्लोकाचा अर्थ अगदीं स्पष्ट आहे. पण त्यांतहि मतभिन्नता आहे. म्हणून चर्चा केली पाहिजे. नर्मदेचें कोणतें दृश्य कवीला अभिप्रेत आहे? गज-शृंगारांत हत्तीच्या अंगावर बहुधा तांबड्या रंगाच्या (कारण त्याच्या काळ्या पाठीवर दुसरा रंग तितकासा खुद्द दिसत नाही) चित्रीखा किंवा आकृति काढतात त्याप्रमाणें नर्मदा नदीचा देखावा दिसणार आहे. असा देखावा कोणत्या ठिकाणीं दिसेल? जेथें नर्मदा अमरकंटकावरून खालीं उतरते व ज्या ठिकाणीं तिला आसपासच्या या शेंगराळ नुलखानून अनेक जलोघ-प्रवाह-उपप्रवाह येऊन मिळतात, तेच हें ठिकाण होय. नकाशांत (इंपी० गॅझ० प्लेट २२) मंडल नांवाचें गांव दाखविलें आहे. त्या ठिकाणीं हे नर्मदेचे कित्येक उपप्रवाह एकत्रित व केंद्रित झालेले स्पष्ट दिसतात. भौगोलिक भाषेत ८० ते ८२ × २२ ते २३ या नकाशासारख्या चौकटीत नर्मदा-प्रवाहांचें हें जाळें फार स्पष्ट दिसतें, व सहज डोळ्यांत भरतें (मागच्या प्रकरणांतिल नर्मदा-प्रवाहाचा नकाशा पहा). मीज अशी की, येथून पुढें मात्र नर्मदेचा एकत्रित प्रवाह थेट अखेरपर्यंत बहुतांशी चक एकेरी-एकच रेष लांबच्या लांब काढल्यासारखा अखेरपर्यंत दिसतो! यावरून हें लक्षांत येईल की, या विशिष्ट ठिकाणचे हे दृश्य दिसावयाचें म्हणजे मेघाला पूर्वे-कडूनच अमरकंटकवरून पश्चिमेकडे आलें पाहिजे. याचाच अर्थ रामगड हाच रामगिरि। रामटेकहून निघून दक्षिण-उत्तर दिशेनें जवळपुरापाशीं येणाऱ्या मेघाला हें दृश्य दिसणें अशक्य आहे. त्यामुळे रामटेक निःसंदिग्धपणें चुकीचा व रद्द ठरतो. म्हणून आम्ही प्रारंभीं म्हटलें होतें की, नर्मदेच्या स्फुटितप्रवाहांचें वर्णन हें गमक अतिशय बलवत्तर व निर्णायक असून रामटेकला नाशायित करून रामगडला प्रस्थापित करण्याचें सामर्थ्य त्याच्या अंगां आहे.

आतां यांतील कालिदासाचें काव्यकौशल्य व उपमाचातुर्य पाहूं. तें बराचयाचें वरच्या प्रमाणाला पुढि मिळते म्हणून. जवळपुराच्या पुढचा नर्मदेचा एकेरी प्रवाह कवीला वर्णवयाचा नसून त्याच्या अलंकारांल नर्मदेचे फाटे किंवा प्रवाहांचें जाळें कवीला अभिप्रेत आहे, हें आपल्याला त्याच्या उपमेवरून समजतें. हत्ती शृंगारलात

१. मेघमढ्यांतून म्हणजे आकाशातून गर्गा पहात अमतीं हें दृश्य समेवरीच कांति-शास्त्रां वगैरेप्रमाणें दिसतें, याची माहिती अकस्मित्तः आम्हास मिळाली. सुवर्ण पत्रांतिक क० एच. व्ही. जोगळेकर यांनी अमरकंटक ते मंडल या मार्गांत असा देखावा दृष्टीस दिवला. मीज पुढें मात्र नर्मदेचा प्रवाह एकेरी रेषेसारखा दिसतो, अशी माहिती सांगिली.

तेव्हां त्याच्या पाठीवर काय एकच किंवा एकेरी रेष असते? पूर्वीच्या संस्थानांदून राजेरजवाड्यांचे स्वारीचे अथवा शृंगारलेले-रंगविलेले हत्ती पुष्कळांनी पाहिले असतील. त्याच्या अंगावर किंबहुना अरंद सोडेवर देखील अनेक रंगीत रेषांची नशी किंवा वेलबुट्टी काढलेली असते. यावरून कवीला अनेक प्रवाह अभिप्रेत आहेत याची खात्री पटते. आतां उपमा किती समर्पक व बहारीची आहे पहा. विंध्याच्या पायथ्याला गजाच्या अंगाची अथवा पाठीची उपमा दिली आहे. पायथा काळा, गजहि काळा. पायथा उतरता तशी हत्तीची पाठहि कमानदार किंवा उतरती असते. पायथा उपलविषम म्हणजे मोठमोठ्या पाषाणांनी उंच-सखल झालेला. हत्तीच्या अंगावर खवले किंवा मुरकुत्या असतात. त्यामुळे त्याचेंहि अंग विषम किंवा खडबडीत दिसतें. नर्मदेचे अनेक प्रवाह व त्यांची नक्षीदार गुंतागुंत तर हत्तीच्या अंगावर काढलेल्या अनेक रेषांची वेलबुट्टी. नर्मदेचे ते प्रवाह पांढऱ्याच्या प्रारंभीच्या जलवृष्टीमुळे तांबूस झालेले तर गजशृंगाराच्या रेषाहि तांबड्याच! कालिदासाचा नेहमी पूर्णोपमा करण्याकडे कल असतो त्याचें हें एक उदाहरण होय. उपमेय आणि उपमान यांच्या अंगोपांगाचें सादृश्य-दर्शक कोष्टक खालील-प्रमाणें बनविता येईल.

विंध्य = गज

पायथा (पाद) = गजाचें अंग किंवा पाद

उपलविषमे = खवल्यांनी खडबडीत दिसणारी पाठ

दगड काळे = पाठ किंवा खवलेहि काळे

नर्मदेचे प्रवाह = चित्रविचित्र रेषा (बहुधा तांबड्या)

वृष्टीमुळे प्रवाह तांबूस = हत्तीच्या अंगावरच्या रेषाहि तांबड्या

प्रवाहांचें जालें = वेलबुट्टी

असो. येथें नर्मदेचा एकेरी प्रवाह कीं अनेक प्रवाह अभिप्रेत आहेत, हा खरा वादाचा मुद्दा आहे. त्यांतच या लक्षणाचें निर्णायकत्व भरलेलें आहे. या

१ मेघदूतातील वर्णनावरून पावसाळा सुरू झाल्याचे स्पष्ट दिसतें. इंधुमुष्य दिसते आहे (श्लोक १५), कुटजकुसुमें कुलली आहेत (श्लोक ४), रामगिरीवर मेघ वृष्टि करित आहे (श्लोक १२), चातक हर्षनिर्भर होऊन गाणें गात आहेत (श्लोक ९), मालक्षेत्र जलवर्षावानें सुगंधित झालें आहे (श्लोक १६), आम्रहटावर तर दामागि विष्णुयादवकी जोराची पर्जन्य-वृष्टि झाली आहे (श्लोक १७), विशेषतः आम्रहटावर तोयोत्तम (श्लोक १९) म्हणजे बरेच पाणी पडलें आहे. इतकें की, त्यामुळे मेघ रिकामा व इलका झाला आहे. या सर्व उल्लेखावरून वर्षाकाळाला प्रारंभ होऊन पावसाचें झोड सुरू झाल्याचे स्पष्ट दिसतें. त्यातल्या त्यात आम्रहटावर बराच मेघवर्षाव झाल्याचा उल्लेख असल्यामुळे त्यादूनच उगम पावणाऱ्या नर्मदेला व तिच्या उपप्रवाहांना पाणी आल्याशिवाय कसे राहिल? आणि पावसाळ्याच्या प्रारंभीचे हे प्रवाह तांबडेच असणार, यां शंका नाही.

वादाचा निर्णय कालिदासाचे अन्यत्र असेच उल्लेख पाहून होतो. ही गजशृंगाराची उपमा कवीची आवडती होती असें दिसते. याच कल्पनेचा त्वानें आणखी दोन ठिकाणीं उपयोग केला आहे.

१. कुंजरविंदुशोणाः (कुमारसंभव १-७)

ही उपमा भूर्जपत्रांवर धातुरसानें लिहिलेल्या अधरांना दिली आहे.

२. भक्तिभिर्बहुविधाभिरर्पिता

माति मूर्तिरिव मत्तद्रतिनः (कु. सं. ८-६९)

यांतील बहुवचनी प्रयोगावरून गजशृंगाराच्या चित्ररेखा 'बहुविध' होत्या हें सिद्ध होतें. पण याहीपेक्षां आणखी मार्गे जाऊन या उपमेच्या नवी अर्याचा छडा लावतां येतो. कालिदासाचा व रामायणाचा फार घरोवा. त्याच्या कवितेचें तें माहेरघरच. प्रस्तुत उपमेतील मूळ कल्पना त्वानें याच मांडारांदून उचलून आणली असली पाहिजे. नेहमीच्या घाटणीप्रमाणें त्याच्या सौंदर्यान्वेषिणी बुद्धीनें त्या कल्पनेला अधिक सुंदर व समर्पक करून सजविली इतकेंच. रामायणांत रामचंद्र पंचवटीत पोंचल्यानंतर गोदावरीच्या तीरावरील डोंगरांचें वर्णन आहे.

दृश्यन्ते गिरयः सौम्याः फुलैस्तनुभिरावृताः

सौवर्णे राजतैस्ताम्रैर्देशे देशे तथा शुभैः

गवाक्षिता इवाभान्ति गजाः परमभक्तिभिः

— अरण्यकांड सर्ग १५. १४।१५

या श्लोकावरील टीका पहा. गवाक्षिता गजा इव भक्तिभिः गवाक्षाकार-नीलपीतादिवर्णरचनारूपालंकारैः अलंकृताः। म्हणजे गवाक्षाचा आकार असलेल्या म्हणजे जाळीदार किंवा नक्षीदार अशा विविध रंगांच्या रेषांनीं अथवा आकृत्यांनीं शृंगारलेल्या गजांची उपमा येथें दिली आहे. येथेहि बहुवचनी प्रयोग आहे. यावरून पूर्वीपासून हत्ती शृंगारतांना त्याच्या अंगावर बहुविध चित्रविचित्रित रेषा अथवा आकृत्या काढीत होते आणि ही गोष्ट कालिदासाला माहीत होती, हें स्पष्ट आहे. आणि म्हणूनच त्वानें हा बहुवचनी प्रयोग केला, हें सिद्ध होतें. यावरून विशीर्ष याचा अर्थ वाळलेली किंवा पात्र उन्हाळ्यामुळें अर्धद झालेली असा निराशीर्षीं त्यांच्या सोपीकरिता केलेला अर्थ बरोबर नाही. याबाबत शंका राहात नाही. तथापि आमचा अर्थ अधिक दृढ करण्याकरितां रामायणांतील दुसरी-कडचा गवाक्ष उपमेचा एक श्लोक देतो. (कि. १. ३६।३७)

भमी मयूराः शोभन्ते प्रनृप्यन्मस्तवस्तवः

स्वैः पक्षैः पवनौदपूतैः गवाक्षैः स्फाटिकैरिव

येथें गवाशांची उपमा मदोन्मत्त मोरांच्या चित्रविचित्रित व उमारलेल्या पिसान्यांना दिलेली आहे, हें लक्षांत आणलें पाहिजे. गवाशें म्हणजेच सुळीं अनेक नक्षीचीं रंगें व वेल्हुर्दीचें जाळें. पण शिवाय ही उपमा चित्रविचित्रित उंगरांना व मोरपिसान्यांना दिलेली पाहिती म्हणजे रामायणकृत्याला बहुविधत्व वर्णन करावयाचें आहे, हें सहज लक्षांत येतें. आणि म्हणून 'गजाः परममक्तिभिः' या वाल्मीकीच्या वरलि श्लोकात नानाविधत्व निःसंशयपणें व्यक्त झालेलें आहे आणि हीच उपमा कालिदासानें उचललेली आहे. तेव्हां त्यांतहि बहुविधत्व अभिप्रेत आहे. अनेक फांटे फुटलेल्या स्फुटितप्रवाहा नर्मदेचें वर्णन कालिदासानें येथें केलें आहे, एकेरी नर्मदाप्रवाहाचे नव्हे.

आतां एक उलटा ताळा पाहूं. कारण या प्रमाणाची खात्री पटविणारी आणखी एक 'उलटी स्रूण' सुदैवानें आपल्यापाशी आहे. कालिदासानें रघुवंशांत नर्मदेचेंच म्हणजे रेवा नदीचे वर्णन केलें आहे (सर्ग ६.४३). मात्र हा नर्मदेचा भाग 'माहिष्मतीजवळचा' (=इल्लीचा मांधाता प्रदेश) म्हणजे जबलपूरच्याहि पुष्कळ पूर्वेस खांडव्यानजीकचा होय. येथें नर्मदा एकेरी, एकप्रवाहा आहे, हें आपण पाहिलेंच आहे. म्हणून या ठिकाणीं कालिदासानें कशी निराळी उपमा योजली तें पहा.

प्रास्तादजालैर्जलवेणिरम्यां

रेवां यदि प्रेक्षितुमर्ति कामः

येथें नर्मदेच्या जलप्रवाहाला कांची म्हणजे रशनेची (=दोरी, कडदोरा) उपमा दिली आहे यावरून या ठिकाणचा एकेरी प्रवाह स्पष्टपणें सूचित होतो. एकाच नदीच्या दोन ठिकाणच्या भिन्न देखाव्यांना दिलेल्या दोन भिन्न उपमांमुळें कालिदासाचें निरीक्षण व वर्णनांतील कांटेकोरपणा तर व्यक्त होतोच; पण मेघदूतात वर्णिलेलें नर्मदा-दृश्य जबलपूरजवळ नसून मंडलाजवळ आहे, याबाबत शंका रहात नाहीं.

मिराशींनीं मात्र विशीर्णां या नर्मदेच्या विशेषणाचा अर्थ 'आटलेली, अरंद' असा घेतला आहे. ते लिहितात :

नर्मदा नदीचें वर्णन जबलपूर ते नरसिंगपूर या भागांत वर्षाकालारंभी त्या नदीचें जें दृश्य दिसतें त्यासारखेंच आहे. ग्रीष्म ऋतूंत पाणी आटल्यामुळें नर्मदा नदीचा प्रवाह अरंद होऊन खडकाळ प्रदेशांतून वाहत जातो.

[सं. सु., पृ. ६०]

१. माहिष्मती म्हणजेच इल्लीचे ओकारमांधाता म्हणतात तें क्षेत्र. हे बेट असून नर्मदेच्या प्रवाहाच्या मध्यभागी आहे. हे ठिकाण प्राचीन काळी भरभराटीत होतें. बौद्ध वाङ्मयात यालाच अवंती-वक्षिणापथ किंवा दुसरी अवंती असे म्हटलें आहे.

जो नाही तो अर्य नेमका त्यांनी उचलला आहे. निराशींना मेघदूतांतलें नर्मदेचें दृश्य रामटेक-जवळपूर या त्यांच्या मेघ-मार्गाशी जुळण्याकरितां जवळपुरा-पाशी न्यावयाचें आहे. त्यासाठी ही विशीर्ण शब्दाच्या अर्थाची ओढाताण दिसते. परंतु शब्दांच्या ओढाताणीनें कोणालाहि एकांकटलें स्पळ दुसरीकडे ओढून नेतां येणार नाही. शिवाय ग्रीष्मऋतु आणि पाणी आटण्याची भाषा निराशी कां बोलत आहेत, हें समजत नाही. वर्षाकाल सुरू होऊन जोराची पर्जन्यवृष्टि होऊं लागल्याची स्पष्ट चिन्हें व उल्लेख मेघदूताच्या आरंभी कितीतरी आहेत. ते आम्हीं मागच्या पानावरील ठळकीपेंत दाखविले आहेत. ग्रीष्मऋतु चुकीचा, आटलेलें पाणी चुकीचें आणि त्याचप्रमाणें जवळपुराजवळची एकेरी नर्मदाहि चुकीची !

सारांश, कालिदासानें केलेलें नर्मदेच्या स्फुटित प्रवाहांच्या दृश्याचें वर्णन हें एकच प्रमाण इतकें प्रवळ आहे कीं, त्यामुळें रामटेक निखालसपणें चुकीचा ठरून रामगड शाहीत होतो. इतर प्रमाणें नसती तरी देखील एवढ्या एका नर्मदा-वर्णनावर रामगडच्या बाजूनें निकाल द्यावा लागेल.

२०. गच्छेः (श्लोक २०) :—‘नर्मदेचें पाणी पिऊन किंवा शोषून पुढें जा ’ असा हा उल्लेख आहे. या ठिकाणीं ‘नर्मदा ओलांड अथवा उत्तार्य’ इत्यादि अर्थाचा शब्द न घालतां नुसता ‘गच्छेः’ असा प्रयोग कवीनें केला आहे. त्यामुळें नर्मदा नदी ओलांडावयाची नसून तिच्यावरून कांटाकांठांनें जावयाचें आहे, असा हेतु ध्वनित होतो. त्याचा फलितार्थ असा कीं, मेघाचा मार्ग दक्षिणोत्तर नसून पूर्व-पश्चिम होता. ही दिशा रामगड-अमरकंटक-विदिशा हाच मार्ग दाखविते.

२१. दशार्ण-विदिशा-वेत्तवतीसंचंचीचें हें प्रमाण मार्गें विवेचिलें आहे.

२२. उत्तरमेघ श्लोक ४१ प्रमाणें रामगिरावर हरिणी, मोर व नदी किंवा जलप्रवाह आहेत. आजहि रामगडवर विविध जातींचे व रंगांचे हरिण-काळविडांचे नयनमनोहर व चपळ कळप इतस्ततः पळत असलेले आढळतात. रामगडच्या रानांत मोरहि विपुल आहेत.

जलप्रवाह व धातुराग

रामगडवर व आसपास नदी, जलप्रवाह व प्रपात (धबधबा) हे तर अनेक आहेत. पर्वतावर चढतांना वाटेंत पाण्याचीं सुंदर सरोवरे लागतात. आणि तीं देखील कमळांनीं मुशोभित अशीं. त्यांचें हलदारांनीं केव्हेलें वर्णन मार्गे दिवेंच आहे. शिवाय वाटेंत अनेक छोट्या छोट्या नद्या व ओढे लागतात. (हलदार, पृष्ठ ३८२) वरच्या गूढरम्य गुहेंतला (कृष्णविल) स्वच्छ व मधुर पाण्याचा निझर आपण पाहिलाच. शिवाय अगदीं डोंगरमाथ्यावर पठाराच्या कडेकडेनें बहानारा एक नदीवजा ओढा आहे. तो उत्तरेकडे बहात जाऊन कझावरून स्फुटित-प्रवाहांनीं खाटीं उडी घेतो. धबधब्याच्या या रमणीय दृश्याचें वर्णन पहा.

Entering by the gateway and skirting the edge of the table-land towards the North, we came on the northside to a larsiple piece of table ground about 200 ft. in width, through which a small river meandering, falling in cascades down the cliff, after reaching the edge of the table-land.

A Survey of India, Vol. XIII, p. 32.

यावरून कविवर्णनाप्रमाणें यशाला रामगटवरच्या हरिणीच्या डोळ्यांत आपल्या प्रियेच्या कटाशाची लक्ष्य आणि तिथल्या मोरांच्या पिसाऱ्यांत आपल्या प्रियेच्या केशभाराचा डोल व नंतरा पहाता आला असेल यांत शंका नाही. तथापि शेवटच्या कलमांतला एक नदीविषयक बारकावा लक्षांत घेण्यासारखा आहे. 'नदी-वीचिपु भ्रूविलासान्' अशी कल्पना मांडली आहे. म्हणजे नदीच्या तरंगांत मला गुप्ता म्हुकुटी-विलास दिसतो, असें यश म्हणत आहे. पण येथें घातलेलें नदीतरंगांचें विशेषण मोठें गूचक आहे. 'प्रतनु नदीवीचिपु' म्हणजे लहान लहान नदीच्या तरंगांत. प्रतनु या शब्दाच्या बहुवचनामुळे 'लहान' या विशेषणाचा ओढा 'वीचिपु'कडे म्हणजे तरंगांकडे असला तरी त्याच्या अर्थाचा कांही अंश नदीकडे जातोच, हें मार्मिकांच्या सहज लक्षांत येईल. एखाद्या रमणीचा भ्रुकुटी-भंग लहानशा तरंगांतूनच प्रतीत होणार. आणि आंचित्याच्या दृष्टीनें या लहानलहान लहरी किंवा तरंग लहानशा नदीतलेच हवेत. यशानें रामगिरीवर उत्कंठेनें पाहिलेली प्रतनु नदी म्हणजे रामगडच्या माथ्यावरून वाहणारी छोटी नदी होय.

२३. उत्तरमेघांतल्या (श्लोक ४४) वर्णनाप्रमाणें या भागांत पावसाळ्याचे चार महिने सोडून उत्तरेकडून दक्षिणेकडे उलटे वारे बहातात. भूगोलाच्या पुस्तकांतील नकाशांत ही उलट गति बाणांच्या टोंकांनीं दर्शविलेली असते. ती पहावी.

२४. आतां शेवटी एक मनोरंजक पण खात्री पटविणारें प्रमाण पहावयाचें आहे. विरहदुःखावर कांहीं अंशीं तोडगा म्हणून अथवा मनाला थोडा चाळा किंवा विरंगुळा म्हणून शिलेवर यश धातुरागांनीं आपल्या प्रियेचें चित्र काढण्याचा उद्योग आरंभतो, असें उत्तर मेघाच्या ४२ व्या श्लोकांत दाखविलें आहे. हें वर्णन किंवा कल्पना अतिशयोक्त, अतिरंजित आणि केवळ रसपरिपोषाकरितां कवीनें डोक्यांतून काढली, असें स्रुकृदर्शनीं वाटण्याचा संभव आहे. परंतु विस्मयाची व कौतुकाची गोष्ट ही कीं, कालिदासाची कल्पनाशक्ति निरंकुश असली तरी उच्चृंखल नाही. कालिदासाची ऐतिहासिक-भौगोलिक माहिती व वर्णनें अवास्तव किंवा काल्पनिक नसून बिनचूक व समर्पक असतात, असें अलीकडे उजेडांत येऊं लागलेल्या ऐतिहासिक साधनांवरून सिद्ध झालें आहे. (प्रो. मिराशी : कालिदास पृ. ८८।८९) या कवीचा खैर प्रतिभाविहारहि सत्याच्या चतुःसीमेच्या आत असतो. त्याच्या वर्णनशैलीचें विमान विवक्षित वाट सोडून वाटेल तिकडे वाऱ्यावर वाहवत जात

नाही. रसिक पतिव्रतेची कामलीला देखील पतिनिष्ठ असते. त्याप्रमाणे कालिदासाची कविता किंवा कल्पकता वास्तवतेशी काडीतकीहि काडीमोड करीत नाही. त्याच्या कल्पनेचा नाच सत्यामोवतीं हें त्याचें वैशिष्ट्य. म्हणूनच त्याचें काव्य हृदयाची पकड घेतें. वस्तुनिष्ठता आणि आत्मनिष्ठता किंवा सत्य आणि कल्पना यांचा इतका मुंदर व अविरोधी मिलाफ इतरत्र क्वचितच पहावयास सांपडेल.

जोगतीहि गोष्ट प्रत्यक्ष पाहिलेली, अनुभवलेली, पटलेली असल्याशिवाय कालिदास तिचें केवळ काल्पनिक व पाश्चात्तिक वर्णन करीत नाही, याचें प्रस्तुतचा श्लोक हें एक उत्कृष्ट उदाहरण होय. कसें तें पहा त्या निजें डोंगरावर यज चित्रें कशी काढणार? शिला मिळेल पण हे धातुराग कुठले? निराशी यांनीं रामटेक-वरच्या तांबड्या दगडांची उपपत्ति दिली आहे ती कशी चुकीची आहे, हें मागे दाखविलें आहे. कारण दगड रंगानें दिसण्याला अगदीं लालमडक असला तरी शिळेवर तो तसा उडत नाही! असो. धातुराग म्हणजे डोंगरांत सांपडणारा खनिज नैसर्गिक रंग. तो ओलसर किंवा निदान पातळ करतां येण्यासारखा हवा. एरवीं चित्र कसें बटावचें? असे नैसर्गिक रंग रामगड पर्वतावर सांपडतात, एवढेंच नव्हे तर हें त्याचें वैशिष्ट्य आहे. पूर्वीं येथील जोगिनारा गुह्यतील प्राचीन रंगीत चित्रांचें वर्णन दिलें आहे, तीं चित्रें या डोंगरांत सांपडणाऱ्या रंगांनींच रंगविलेलीं आहेत. तांबड्यापेक्षां पांढरा रंग येथें विपुल आढळतो. इतकेंच काय, येथील गरीब शेतकरी देखील आपल्या झोपडीला या रंगांची वेलजुडी काढून भूषित करतो. अंगणांतहि याची चित्रविचित्र वेलपत्ती काढतात. मलयपर्वतांतल्या मिहिरीने चंदनकाटांचें जळण वानरावें त्यासारखाच हा प्रकार म्हावयाचा. चित्रकार हलदार वर्णन करतात :

The huts built by the korwas possess one peculiarity. Even the poorest cottager does not omit these decorations. The people decorate their courtyards with coloured earth in pretty ornamental designs. They mostly use a kind of white indigenous colour which they get very easily from the earth.

The red material does not appear to be very common here ... I believe the white paints used in the paintings were prepared from the indigenous white clay to which I have already referred. This white clay is obtainable in abundance in the cave above the high hill near the temple and it is used in preparing an ointment which is applied by devout pilgrims to their foreheads. [p. 381, 386]

एवढेंच नव्हे तर रामगड पर्वतावर जेथें हा तांबडा रंग विपुल सांपडतो त्या ठिकाणाला ' तिलक-माती ' असें नांव पडलें आहे. चित्रकूटावर रामानें सीतेच्या भावप्रदेशी याचा तिलक लावला होता, म्हणून हें नांव पडलेलें असायें—

स निवृण्यांगुलिं रामो धौते मनःशिलोचये
चक्रार तिलकं तस्या ललाटे रुचिरं तदा
यालार्कसमवर्णेन तेजसा गिरिधातुना

(अयो. सर्ग १६.१८।१९)

हा सर्ग प्रक्षिप्त समजतात. पण हा उल्लेख संशयास्पद म्हणून सोडला तरी पुन्हा मुंदरकांडांत (४०.५) मनःशिलेच्या या तिलकाचा स्पष्ट उल्लेख आहेच. हनुमान् सीतेचा निरोप घेऊन रामाकडे परत जाण्यास निघतो त्या वेळीं सीता हीच खूण रामाला पटण्याकरितां सांगते.

मनःशिलायाः तिलको गंडपार्श्वे निवेशितः
त्वया प्रनष्टे तिलके स किल स्मर्तुमर्हसि

हा उल्लेख तर स्पष्ट व निःसंदिग्ध आहे. रामगडावर मिळणाऱ्या याच लाल रंगाचा-मनःशिलेचा तिलक रामचंद्रानें सीतेच्या कपाळीं लावला, यांत शंका नाही आणि म्हणूनच त्या जागेला 'तिलक-माती' हें नांव शेंकडों वर्षांपासून परंपरेनें चालत आलें आहे आणि म्हणूनच शेंकडों यात्रेकरू प्रतिवर्षीं तेथें दर्शनाला जातात तेव्हां आदरानें व भक्तीनें तेथल्या त्या लाल मातीचा तिलक आपल्या कपाळीं लावतात.

सारांश, रामगडावर यक्षाला आपल्या प्रियेचें चित्र काढण्याकरितां हे धातुराग मुबलक होते, हे धातुराग किंवा रंजकद्रव्ये येथील वैशिष्ट्य असल्यामुळे रामगडाबाबत शंका रहात नाही. हें शेवटचें प्रमाण सूक्ष्म पण वैशिष्ट्यपूर्ण आणि विश्वास पटविणारें आहे.

चित्रकूटावर सीतेच्या कपाळीं तिलक लावल्याचे हे उल्लेख प्रक्षिप्त मानले तरी त्यांत महत्त्व आहे. कारण, प्रक्षेपकांनीं जी ही नवीन कल्पना रचून घातली ती येथें तिलक लावण्याजोगी लाल माती किंवा रंग आढळतो म्हणूनच घातली हें उघड आहे. नकली किंवा बनावट (प्रक्षिप्त या अर्थानें) करावयाचें तें खऱ्यासारखें दिसेल आणि खरें म्हणून पचेल अशा हिशेवानें य हेतूनेंच केलेलें असतें।

पशुपक्ष्यांची साक्ष

रामगिरीच्या चोवीस खुणा रामटेकशी जुळत नाहीत. रामगडशी मात्र खात्रीलायक रीतीनें जमतात हें दाखविलें. आतां रामटेकची असेंमवनीयता दाखविणारे एक पशुपक्ष्याचें सूक्ष्म पण बळकट प्रमाण पहा. रामगड भाग म्हणजे छत्तीसगड किंवा छोटा नागपूर प्रांत (हल्लीचा मध्यप्रदेश). हा प्राचीन कालापासून हत्तीकरितां प्रसिद्ध आहे. आजहि तेथें हत्ती सापडतात. त्याचप्रमाणे मेघदूतात वर्णिलेले विविध पशुपक्षी. रामटेक अगर त्याच्या परिसरात ही प्राणिसंपत्ति नाही. त्याचप्रमाणें रामगडहून हिमालयाकडे जाणाऱ्या मेघाला इंस य बलाक पक्षी प्रवासात सोबत करतील, असें कालिदासानें वर्णिलें आहे.

संपत्त्यन्ते नमसि भवतो राजहंसाः सहायाः (श्लोक ११)

सेविष्यन्ते नयनमुभगं से भवन्तं बलाकाः (श्लोक ९)

आतां हंस व बलाक हे पक्षी महाराष्ट्रांत म्हणजे नर्मदेच्या दक्षिणेला कधीच येत नाहीत. त्यांचा सगळा कारभार नर्मदेच्या उत्तरेला चालतो. पावसाळा नुरू झाला, की यांच्या शेंकडोंच्या टोळ्या संततिव्यवहाराकरितां उत्तरेकडे व भारताच्याहि पलीकडे हजारां मेल जातात आणि थरद् थरुंत परत येतात. ही मंडळी मूळ भारतांतील रहिवासी नव्हेच. हे पाहुणे आहेत. अनुसंहारांत (३८) विष्य-पर्वतांतील हंस, कादंब इत्यादि पक्ष्यांनी गजवजलेल्या नद्यांचे मनोहर वर्णन आहे. त्याला उद्देशून डॉ. आपटे 'पक्षिदर्शन' या पुस्तकात लिहितात :

हा समग्र देखावा पाहण्याकरितां आपणांला नर्मदा ओलांडली पाहिजे.

नर्मदेच्या दक्षिणेला हंस दिसणें नाही. कादंब दिसणें मुद्रां कठीणच (पृष्ठ ९२). महाराष्ट्रांत बलाकपक्षी सहसा दिसत नाहीत (पृष्ठ ६९).

तात्पर्य, मेघदूतांतील सर्व देखावा नर्मदेच्या पलीकडचा असून दक्षिणेकडचा नाही. अर्थात् हें वर्णन रामटेकचे संभवत नाही. पशुपक्षांची सास देखील राम-टेकच्याविरुद्ध आहे !

रामगिरीची चोवीस लक्षणे वरीलप्रमाणे समर्पक रातीने जुळत असल्याने रामगड हाच रामगिरि, याबद्दल शंका रहात नाही (याबाबतचे तौलनिक कोष्टक मार्गील प्रकरणाच्या शेवटी परिशिष्ट १ मध्ये दिले आहे ते पहावे). तथापि या सर्वोपेक्षांहि एक बलवत्तर व सर्वसंशयोच्छेदक प्रमाण आम्ही पुढील तीन प्रकरणांत सादर करणार आहोंत. रामगड हाच प्राचीन चित्रकूट हें आम्ही मुख्यतः रानायणावस्न, इतर प्राचीन ग्रंथांच्या आधारें व खुद कालिदासाच्या खुबंगांतील वर्णनावस्न पुढें दाखविलें आहे. हाच रामगिरित्वाचा सर्वोत्तम प्रबळ असा पुरावा होय.

साराश, रामगडचा तोंडावळा रामगिरीची जुळतो हें आपण पाहिलें. कालिदासाच्या रामगिरि-वर्णनाचा कपडा रामगड पर्यंतला मुद्दाम वेगून ठिवल्यासारखा बनतो. पुढें आपल्याला चित्रकूटाकडे वळावयाचें आहे. अर्थात् त्याकरितां आपल्याला हें स्थान सोडण्याची जरूर नाही कारण हाच चित्रकूट आहे ! आतां एवढेंच की, त्यांवर कायगतीचीं पुढें बसल्यानुळें तो आपल्याला ओळवूं पित नाही. तो दिसण्याकरितां फक्त तुम्या काळाचा चप्पा दोळ्यांवर चढवावयास हवा. पण त्याच्या आधी प्रो. मिरासी यांनी रामगडवर दोन आशेप उपरिखत केले आहेत, त्यांचे निरसन करून हें प्रकरण संपवूं.

रामगडवरील आशेपांचें निरसन

मिरासींचा रामगडवर मुख्य आशेप हा की, 'हें स्थान मेघदूतांतील वर्णनाप्रमाणें आमरकूट (अमरकंटक) व नर्मदा नदी यांच्या दक्षिणेंत नयन ईशान्येस आहे.'

कोणीं सांगितलें तुम्हांला रामगिरि यांच्या दक्षिणेला आहे म्हणून? मेघदूतांत तसा आधार नाही. शिवाय रामगड नर्मदेच्या किंवा अमरकंटकाच्या ईशान्येस आहे असें म्हणणें बरोबर किंवा न्यायाचें होणार नाही. स्थूलमानानें सांगावयाचें तर रामगड पर्वत त्यांच्या पूर्वेकडे आहे असेंच म्हणावें लागेल—आणि तसेंच आपण म्हणतोहि. नकाशाकडे सहज एक दृष्टि टाकली तरी हें पटेल. 'कवि काव्यांत स्थळांचें वर्णन करतो तें फूटपट्टी किंवा कोन-मापक घेऊन करीत नाही. अंतर व दिशा यांचें दोरीसूत माप देणें हें काम रसलोलुप कवीचें नसून रूक्ष गणितशाचें आहे. कवीचें माप व सूत्र निराळेंच असतें. तथापि अगदीं भूमितीच्या काटेकोर भांपेंत बोलावयाचें म्हटलें तरी देखील रामगड अमरकंटकाच्या पूर्वेरेपेपासून वर फक्त १८ अशांवर आहे. प्रत्यक्ष इंजिनीयर घेतला तरी तो सुद्धां अगदीं शास्त्रीय किंवा कायदेशीर दृष्टीनें देखील याला ईशान्य म्हणणार नाही! दुसरें नर्मदेबद्दलचें विधान. रामगड नर्मदेच्या ईशान्येला आहे असें म्हणणें म्हणजे मात्र शुद्ध न पचणारें धाडस होय. हा विपर्यास आहे हें एखादा शाळकरी मुलगा देखील नकाशावरून सांगेल! सारांश, संशोधनाच्या शुद्ध बाजारांत अशी वंचना उपयोगी नाही. असो. अमरकंटक रामगडच्या पश्चिमेला पण जरा खालीं (१८ अंशांवर) आहे म्हणून तर कवीनें किंचित् पश्चात् (= कांहींसें पश्चिमेकडे आणि मागे) असा मोठा खुबीदार श्लिष्ट शब्दप्रयोग वापरला आहे. उलट यांत कालिदासाचें चातुर्य व अश्रुत्व दिसून येतें. नकाशांत पाहिलें तर स्थूलमानानें रामगड, अमरकंटक, नर्मदा व भिलसा हीं सर्व स्थळें सामान्यतः पूर्व-पश्चिम अशा सरळ रेषेंत येतात, हें स्पष्ट दिसतें. आणि म्हणूनच मेघदूतांतील वर्णनाला रामगड यथास्थित जुळतो.

प्रोफेसरमजकुरांची रामगडला असलेली दुसरी हरकत तर याहून मोजेची आहे!

“ शिवाय हें ठिकाण अत्यंत बिकट ठिकाणीं निर्जन अशा प्रदेशांत आहे.

तेथें हत्तीवरून जातांना आपणांस किती भ्रम पडले, याचें सविस्तर वर्णन बंगाली चित्रकार श्रीयुत असित हलदार यांनीं 'मॉडर्न रिव्यू'च्या अंकांत प्रसिद्ध केलें आहे. अशा ठिकाणीं यक्षाला रहावयाला लावण्यांत कालिदासाचा कोणता हेतु होता, हेंहि ध्यानांत येत नाही. तेव्हां रामगड हा रामगिरि असणें शक्य दिसत नाही. ” [सं. सु. पृ. ५९]

कालिदासाचा हेतु ध्यानांत येतो. पण या आक्षेपांतील मिराशीचा हेतु मात्र चटकन ध्यानांत येत नाही! अलकेंद्रून निर्वासित होऊन आपलें माहात्म्य संपुष्टांत आलेला (अस्तंगमितमहिमा) ज्याला Crest-fallen म्हणतां येईल असा पदभ्रष्ट विरहव्यथित जो यक्ष-त्यानें एकांतस्थळीं जाऊन रहावयाचें नाही तर मग कुठें शहरांत जाऊन रहावयाचें? ही कल्पनासुद्धा रसिकांना सहज होणार नाही. असें कालिदासानें दाखविलें असतें तर तो कालिदास झाला नसता! औचित्य हा कालिदासाच्या महाकवित्वाचा एक महत्त्वाचा पैलू आहे. शाकुंतलांत गुणी व निष्पाप

शकुंतलेला दुष्यंतराजाच्या दरवारांतून अवमानित होऊन खालच्या मानेने परत यावे लागले. पण कालिदास त्या नव्या शकुंतलेला जुन्या कण्वाभ्रमांत परत आणीत नाही. तिला पुन्हा कण्वाच्या आभ्रमांत जागा देण्यांत जी चूक झाली असती तशीच चूक यक्षाला एखाद्या संपन्न शहरांत किंवा विलासस्थळी नेण्यांत झाली असती, यक्षाला शाप होता-शिक्षा होती. त्याचा पूर्ववृत्तान्त आपल्याला माहीत नाही म्हणा. तथापि तोपर्यंत पत्नीचा विरह कसा तो त्याला माहीत नसावा. त्या आघाताखाली त्याच्या मनाचा आणि यौवनाचा चुराडा व कोंढमारा झाला होता. पण त्याहीपेक्षा अधिकारच्युतीचे आणि हृदपारीचे शल्य त्याच्या अंतःकरणाला अधिक टेंचत असले पाहिजे. प्रेमिकाला प्रिया-विरह आणि मानी मनुष्याला अपमान यापेक्षा अधिक दुःसह प्रसंग तो कोणता ? पण मनीची व्यथा सांगायची कुणाला ? कुणाला तोंड दाखविण्याची सुराणी नव्हती व इच्छाहि नव्हती. यक्षाच्या मन-स्थितीला अनुरूप म्हटले म्हणजे एखादे एकांतवासाचे स्थळ हेंच होय आणि कालिदासाने तेंच पसंत केले. म्हणूनच तो महाकवि आणि म्हणूनच मेघदूत लघु असूनहि महाकाव्य !

वाल्मीकीने हेंच केले. रामायणांत मरद्वाज ऋषीने रामाला गंगा-यमुनांच्या संगमावर असलेल्या आपल्या आभ्रमांत मुखाने राहण्याची प्रार्थना केली होती पण रामाने ती नाकारली. रामाला एकांतवास हवा होता. लोकांचा-जाणान्यायेणाऱ्यांचा संपर्क नको होता.

आगमिष्यति वैदेहीं मां चापि प्रेक्षको जनः

अनेन कारणेनाहमिह वासं न रोचये

एकांते पश्य भगवन् आभ्रमस्थानमुत्तमम्

अयोध्याकांड सर्ग ५४-२४।२५

राम म्हणाला, आम्हांला एकांतस्थळ सांगा. लोकांची ये-जा आणि विचारपूस नको. विमनस्क स्थितीत प्रिय जनांचा सहवास सुद्धा नकोसा होतो, हें त्यांतले इंगित आहे. हें जाणून घेऊनच मरद्वाजाने रामाला चित्रकूटाची शिफारस केली. व्यथित व निर्वासित रामचंद्राप्रमाणे यक्षाला देखील जनसंघर्षापासून दूर असे निवांतस्थळच योग्य. आणि म्हणूनच कालिदासाने रामायणांतल्याप्रमाणे नुसती तशीच नव्हे, तीच जागा यक्षाला राहण्याकरिता दिली ! शिवाय रामगडला निर्जन प्रदेशांतील स्थळ म्हणण्यांत मिराशींनी अतिशयोक्ति केली आहे. एकूण असे एकांत स्थळ शापप्रस्तयक्षाच्या निवासाकरिता पसंत करण्यांत कालिदासाने मनोज औचित्य प्रकट केले आहे. पण ते मिराशींना पसंत नाही ! नाचडतीचे नीट आळणी, दुसरे काय ? मिराशींच्या दोन्ही आक्षेपांत तथ्य नाही.

रामगड पाहिला. मेघदूताच्या चम्पांतून तोच रामगिरि, हेंहि पाहिले. आतां रामायणाच्या लांब पल्ल्याच्या दुर्दिगीतून पाहू. म्हणजे तोच चित्रकूट दिसेल ! ते पुढील प्रकरणांत.

ज्ञोत ३ रा

हल्लींचा तोतया चित्रकूट

धारास्वनोऽङ्गारिदरीमुखोऽसौ शृंगाम्रलप्रांबुदवप्रपंकः ।

वप्राप्ति मे बंधुरगात्रि चक्षुः । इतः ककुभानिव चित्रकूटः ॥

—कालिदास (रघुवंश १३.४७)

आतांपर्यंत रामगिरि कोणता, हा प्रश्न मेघदूतांतील अंतर्गत पुराव्याच्या आधारेने सोडविला. रामगड हाच रामगिरि. आतां चित्रकूट कोणता ? या प्रश्नाचा निर्णय करावयाचा आहे. पूर्वी सूचित केल्याप्रमाणे सदरचा मध्यप्रदेशांतील विंध्य पर्वतराजीतला रामगड म्हणजेच प्राचीन चित्रकूट होय, हा सिद्धान्त पुढील प्रकरणांतून मांडावयाचा आहे. पण त्यापूर्वी शास्त्रीय पद्धतीप्रमाणे हल्लीं समाजात तो चित्रकूट कसा चुकीचा आहे, हें दाखविलें पाहिजे.

मेघदूताच्या क्षेत्रांत ज्याप्रमाणे रामटेकचें त्याचप्रमाणे 'रामायणाच्या प्रांतात हल्लींच्या चित्रकूटाचें दस्तान बसलें आहे ! तथापि हीं दोनहि स्थळे चुकलेलीं असून इतरानां चुकवीत आहेत ! हल्लींचा चित्रकूट म्हणजे कामताजवळचा (प्रयागच्या खाली पण पश्चिमेकडे असलेला बुंदेलखंडातील) डोंगर, असें आतां विद्वानांनीं ठरविलें आहे. हा हवाला देऊन (सं. मु. पृष्ठ ५७) त्या आधारावर प्रो. मिराशी यांनीं आपलीं काहीं अनुमानें रचलीं आहेत. यावरून चुकीचा असला तरी वहिवाटीचा हक्क हळूहळू कसा प्रस्थापित होत जातो हें दिसून येतें. तथापि जितका रामटेक चुकीचा, तितकाच आधुनिक चित्रकूट चुकीचा, हें लवकरच समजून येईल. रामायणातील सुप्रसिद्ध चित्रकूट हा उंचुंग, भव्य, उंच शिखर असलेला एक विस्तीर्ण व जबरदस्त पर्वत आहे, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. असेंच त्याचें वर्णन रामायणात, इतर पुराणांत, बौद्ध व जैन वाङ्मयात आणि खुद्द कालिदासाच्या काव्यांत आलेलें आहे. त्याबरोबर दुमत नाही. आता बुंदेलखंडातील हल्लीं समजण्यांत येतो तो चित्रकूट पाहिला तर तो रामटेकप्रमाणेच एक सौम्य, ठेंगणा व वैशिष्ट्यविहीन डोंगर आहे ! शिवाय तोहि शिखरहीन व सपाट माथ्याचा आहे. (नक्षी ठिकाण अक्षांश-रेखांश २५×८१ हल्लींच्या चित्रकूट रेल्वे स्टेशन-पासून सुमारे ४ मैलावर.) तो केवळ यमुनेला बराचसा जवळ आहे एवढ्या एकाच गोष्टीवर त्यानें विद्वानांकडून चित्रकूटत्वाचें बारसा-सर्टिफिकेट एकदा

मिळवून ठेवले आहे ! आणि तीच समजूत हल्ली लोकांत प्रचलित झाली आहे ! कोणाचे माहात्म्य कसे वाढेल हे सांगता येत नाही. समाजांत ज्याप्रमाणे मलत्याच व्यक्तींना कधी कधी मलतेच स्थान मिळून जाते, त्याप्रमाणे इतिहासक्षेत्रांतहि चुकीच्या व अयोग्य स्थळांना नसलेले महत्त्व प्राप्त होते ! स्थळ निश्चित करण्याची प्रमुख साधने दोनच : वर्णन व दिशा. त्यांपैकी पहिले प्रथम वधू. दुसरे पुढच्या प्रकरणांत.

चित्रकूटाचे प्राचीन वर्णन

(अ) रामायण

रामायण-अयोध्याकांड-सर्ग ५४ ते १०९ यांमध्ये चित्रकूटाचे वर्णन सुमारे नऊ-दहा ठिकाणी सविस्तर आलेले आहे. त्याचे वाचकांच्या सोयीकरिता वनविलेले कोष्टक पुढील पानावर छापले आहे.

ह्या संस्कृत कोष्टकाचा मराठीत क्रमवार गोदवारा असा :

- १ एकान्त स्थळ.
 - २ रमणीय व उत्कृष्ट दिसणारा.
 - ३ उंच, मध्य व पवित्र. (गंधमादनतुल्य किंवा कैलासशिखरासारखा शोमणारा, हिमालयासारखा).
 - ४ अनेक उंच शिखरे.
 - ५ गर्द झाडी, दाट अरण्य, विशाल व विविध वृक्ष.
 - ६ नाना तऱ्हेचे वन्य पशु.
 - ७ मोर, हत्ती व हरिण यांचे कळप.
 - ८ नाना प्रकारचे पक्षी.
 - ९ महर्षिसेवित, ऋषींचे आश्रम, पर्णकुटिका, पुण्यभूमि.
 - १० नदी, जलप्रवाह, जलप्रपात, झरे.
 - ११ गुहा.
 - १२ यज्ञकिन्नराचरित देश.
 - १३ दोन नद्या - मंदाकिनी व मालिनी.
 - १४ सोसाट्याचा वारा (जणू शिखरांना गदगदां हलविणारा).
 - १५ चित्रकूटाचे शिखर मुळकेवजा असून जणू जमीन फोडून वर निघाले आहे, असा मास होतो. सर्व वाजूंनी सहज दिसावे इतके उंच.
 - १६ नाना तऱ्हेची लता - पुष्पे व विपुल कंदमुळे-फळे.
- आतां या मूळ संस्कृत उद्देशांचे कोष्टक पुढील पानांवर पहा—

रामायण
चित्र

सर्ग ५४	सर्ग ५६	सर्ग १३
श्लोक	श्लोक	श्लोक
एकान्ते आश्रमस्थानम् २६		नीलवन ८
पुण्यः २८	चित्रकूटस्य पुण्य- कानने ११	मंदाकिनी नदी ८
महर्षिसेवितः २८	मुनयः महात्मनः १५	निष्कूजम् (= एकान्त) १४
येधून महर्षि सदेह स्वर्गा- ला जातात ३१		घोरप्रदर्शनम् (निविड) १४
कल्याणानि शृंगानि ३०	प्रवृद्धशिखरम् १०	शीघ्रं अनिलः वहति १५
(बहुवचन)		नाऽमनुष्ये... २२
शुभदर्शनः २८	मनोरमम् १२	स्वर्गपथः इव १८
	रम्यः १४	तापसानां निवासः १८
	रम्यं १३	सानूनि रम्याणि ९
गंधमादन-संनिभः २९	मनोरुः १४	अतिमात्रं मनोरुः १८
गोलांगुलानुचरितः २९	स्वाजीवः १४	
वानरैरक्षनिपेवितः २९	बहुमूलफलं १३	क्रक्षः २
मधुमूलफलोपेतम् ३८	बहुमूलफलः १४	
नानानगगणोपेतः ३९	{ समभूमितलेरम्ये ११	नगाः (कुलांचा खच) १०
किन्नरोरगसेवितः ३९	{ दुर्मेवदुभिरावृते ११	किन्नराचरितं देशं ११
मयूरनादाभिरतः ४०	नानापक्षिगणायुतम् १३	बर्हिणः प्रियदर्शनान् १७
	नानाद्रुमलतायुतः १४	
गजरात्रनिपेवितः ४०	मातंगयूथानुवृत्तं १०	मत्ताः यूथपाः १
कुंजरयूथानि ४१		
कुंजर ४३		
मृगयूथानि ४१	संपन्नसरसोदकं १३	शीघ्रवेगाः मृगगणाः १२
सरित्प्रस्रवणप्रस्थान्		यहवः पृथताः मृगाः
दरीकंदरनिर्झरान् ४२	पक्षिसंयानुनादितं १०	(मृगीभिः सह) १९
मत्तैः मृगैः (wild beasts) फोयष्टिभ क्रोडिल		(spotted antelope) पतत्रिणां अधिवासं १७

अयोध्याकांड

कूट

सर्ग ९४	सर्ग ९५	सर्ग ९८-९९-१०३
श्लोक	श्लोक	श्लोक
जलप्रपात १३	शैलापासून दूर	सर्ग ९८
उन्नेद	मंदाकिनी नदी १	मुमुग्मः १२
निष्पंद	{ मंदाकिनी विगाहस्थ १३	गिरिराजसमः १२
खवद्भिः	{ " " १४	(हिमालयासारखा)
गुहासमीरणः (सुगंधितः) १४	जटाजिनधराः कपयः ६	पुण्यजनोपपन्नं १
विशालाः शैलाः शोमन्ते २०	सिद्धजनाकीर्णाम् ९	(भरतः) रामाश्रमं लगाम
कामिनां स्वास्तरान् २४	विधूतकल्मषैः तपो- दमशमान्वितैः } १३	
खनू इव उद्विद्धैः शिखरैः } ४	सिद्धैः	
घातुमद्भिः	मास्तोद्धतशिखरैः	सर्ग ९९
विविचित्रशिखरे १६	प्रवृत्त इव ८	तापसालयसंस्थिता ४
भित्तयेव वमुधां भाति...	(=शिखरैः (बहुवचन) व	(पणकुटी)
कूटोऽयं दृश्यते सर्वतः	सोसाट्याचा वारा)	उदात्तदंतानां कुंजराणां ११
शुभः २३	चित्रकूटस्य दर्शनं-	तरस्विनां शैलपार्श्वे
रमणीय ३	पुरवासात्	परिकांतं अन्योन्य-
शैलप्रस्थेषु रम्येषु ११	आधिकं मन्ये १२	प्रतिगर्जितम्
रम्ये १६	नयनांजनप्रभं १९	
कक्षगणैः वृतः (अदुष्टैः) ७		
बहुपुष्पफले १६		
बहुनूलफलोदकः २६		
पुष्पवाद्भिः फलोपेतैः १०		
छायावाद्भिः	नानाविधैः तीररुहैः } ४	सर्ग १०३
कामहर्षणान् किन्नरान् ११	उष्णफलदृमैः	गुहागिरिनाम् ४९
विद्याधरस्त्रीणां क्रीडोद्दे- शान् १२		
नानादिजगगायुने १६	गजपूयलोडितां १८	
बहुपक्षिसमाकुलः ७	मृगपूयनिशीतानि ५	
नानादिजगगायुनं ४		
नानामृगगणैः { दीपि + तरणु } ७	निशीततोयां गजसिंह- वानरैः १८	

(व) जैन व बौद्ध वाङ्मय

पार्लीत चित्तकूट अतिशय रमणीय, देखणा व पवित्र (पद्मपुराण प्र. २१ तीर्थमाहात्म्य) जैनांच्या भागवती टीकेंत चित्तकूड म्हणून उल्लेख. रमणीय व निर्दोष स्थळ (जातक २-१७६ व ६-१२६). त्यांत एक सुवर्णगुहा^१ व नैसर्गिक जलाशय होता (जातकग्रंथ).

हा रमणीय पर्वत त्यांतील सुवर्णगुहेंत राहणाऱ्या हंसांचें वसतिस्थान होतें. त्यातले कांहीं वेगवान् व कांहीं सौन्याचे अथवा सोनेरी होते. (जातकग्रंथ क्र. २, ५ व ६).

नीतीच्या परिपालनाकरितां तेथें जा, असें सांगितल्यावरून प्रजानुरंजनाकरितां एक राजा चित्तकूड पर्वतावर गेला असें जातकग्रंथांत (५-३५२) म्हटलें आहे. रामायणांतील रामकथेंत फिरघाफिरव करून ही जातककथा रचली असावी असा वास येतो. बौद्ध प्राचीन ग्रंथांनीं पुष्कळ ठिकाणीं हिंदु कथाचें असें विकृतीकरण केलें आहे.

चिंताहरण चक्रवर्ती यांनीं जैनांच्या पद्मपुराणांचा बंगालीत गोपबारा प्रसिद्ध केला आहे. रामलक्ष्मण मालवदेशांतील चित्रकूटाच्या पायथ्याशीं आले व तेथें अरण्य इतकें घनदाट होतें कीं, माणसांची वस्ती शोधून काढणें कठीण होतें, असें त्यांत वर्णिलें आहे. (यांतील ' मालव ' देशाचा ' माल ' क्षेत्राशीं संबंध असावा. पूर्वी मालव देशाची व्याप्ति बरीच पूर्वेकडे म्हणजे रामगडपर्यंत होती, असें दिसतें.)

(क) पुराणें व इतर ग्रंथ

— महाभारतांत चित्रकूटाचा व जवळच्या मंदाकिनी नदीचा उल्लेख (८५.५८।५९) आहे.

— भागवतपुराणांत चित्रकूटाला पर्वत (१९.१६) तर ललितविस्तरांत टेकडी म्हटलें आहे.

— भवभूतीच्या उत्तररामचरितांत चित्रकूट पर्वताकडे यमुनेच्या कांठानें जाणाऱ्या रस्त्याचें वर्णन आहे. (१-२४)

टिकठिकाणचीं प्राचीन वर्णनें वर संकलित करून दिलीं आहेत. त्यांतील सूर एकच आहे. त्यावरून चित्रकूटाचा डोल व स्वरूप यांची सहज अटकळ येईल.

^१ सुवर्णगुहा : कस्तुरिल हीच हायिफोड गुहा. तिचाच मोडांनीं सुवर्णगुहा म्हटलें आहे (प्रकरण पांचवें पहा.)

विशेषतः रामायणांतलें वर्णन तर इतकें तपशीलवार, निःसंदिग्ध व समर्पक आहे कीं, त्याच्याशीं समरस झाल्यावर चित्रकूट आणि त्याचें उंच शिखर सहज डोळ्यांपुढें उभें राहिल. विशेषतः अयोध्याकांडाच्या ९४ व्या सर्गातील चित्रकूटवर्णनात रामगडचा तोंडावळा स्पष्ट दिसतो. या वर्णनावरून अंदाजलेला चित्रकूट रामगडशीं कसा चपसल जुळतो, हें सहज लक्षांत येईल. जुळणारच. कारण हल्लींचा रामगड हाच प्राचीन चित्रकूट होय.

वैठा, बोडका व विनशिखराचा डोंगर

आतां हल्लींच्या चित्रकूटाची मूर्त पहा. पहिली गोष्ट ही कीं, या बुंदेलखंडांतल्या टेकडीमध्यें चित्रत्व नाही आणि कूट म्हणजे शिखरहि नाही ! ही सनात माथ्याची एक सौम्य टेकडी आहे. त्याला शिखरच नाही तेव्हां तें चित्रविचित्रित असण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. हा नांवालामुद्रां चित्रकूट म्हणतां येत नाही ! कपलाचा धाळा धाडून निरविणारी ही सोनुबाई आहे ! मावर वृक्ष अगर झाडे-सुद्धें नाहीत. फक्त गवत वाढतें. या पांचगोंफुटी शिखरहीन बोडक्या टेकाडाला विष्य-हिमालय पाहिलेल्या आर्याकडून चित्रकूट हें प्रौढ नांव कधींकाळीं तरी मिळालें असेल असें वाटत नाही.

रामायणांत वर्णिलेल्या घटना येथें घडलेल्या असणें संभवनीय नाही. दाक्षिण्य-बुद्धीनें देखील हा डोंगर रमणीय असें म्हणतां वाढवाचें नाही. मध्यता आणि उंची तर बाजूलाच राहिली. याखेरीज आम्हीं पहिल्या प्रकरणांत दाखविल्याप्रमाणें रामगिरि ठरूं शकेल तोच खरा चित्रकूट. ही अट हा तथ्याकथित चित्रकूट पुरी करूं शकत नाही. कारण इथें रामाशीं गांठ आहे ! रामटेक जसा चित्रकूट नव्हे म्हणून रद्द ठरवितां येईल त्याचप्रमाणें हा चित्रकूट रामगिरि होऊं शकत नाही म्हणून निकालांत निघतो. ' किंचित् पश्चात् भव ' या उल्लेखानुल्लेख नर्मदेच्या (किंवा विष्ण्याच्या) दक्षिणेकडील व उत्तरेकडील सर्व डोंगर बाद होनात. रामगिरि नर्मदेच्याच ओळीला, नर्मदेच्या पूर्वेला हवा. हा डोंगर ससा नाही. सदांच तो रामगिरि नाही आणि म्हणूनच चित्रकूटहि नाही.

सारांश, रामायणांतील चित्रकूट आणि आधुनिक चित्रकूट नात्यामध्ये विलक्षण तत्वावत आहे, त्यांच्यामध्ये कोणतेंच साम्य नाही. त्यांच्यांतील विरोध स्पष्टपणे लक्षांत घेण्याकरितां पुढें दिलेलें तुलनात्मक कोष्टक पहा. त्यांत फक्त कांहीं दोषळ गोष्टी नमूद केल्या आहेत. शिवाय तिसरें रामगडचें सदर मुद्राम जोडणें आहे, म्हणजे जातां जातां चित्रकूटाचीं लक्षणें रामगडशीं कशीं तेंढेलेंत जुळतात, हेहि सहजच लक्षांत येईल. एका नजरेत दोन कामे होतील.

रामायणांतील चित्रकूट	हल्लींचा चित्रकूट	रामगड
१ उंच, खूप उंच-शिवाय गगनसुंबी विचित्र शिखरें, भव्य व प्रेक्षणीय.	फारच ठेगणा, सुमारे ५०० फुटांच्या आत-माथा-सपाट, शिखर नाही-दिसण्याला अगदी सामान्य, वैशिष्ट्यहीन.	३२०० फूट उंच-गगनसुंबी विलक्षण सुळका. भव्य आणि देखणा.
२ नदी, जलप्रवाह, डोंगरमाथ्यावर पठार (Table Land) आणि दरीकेंदर-निर्झर म्हणजे डोंगरांतील गुहेतून वहाणारा झरा (सरित्प्रसवणप्रस्थान् दरीकेंदरनिर्झरान् अयोध्या. ५४-४२)	डोंगरावर जलप्रवाह नाही, पठार नाही, गुहा नाही. अर्थात् गुहेतून वहाणारा झराहि नाही.	जलप्रवाह, धवधबा-माथ्यावर पठार (Table Land) गुहेतून वहाणारा रम्य निर्झर.
३ ऋक्षविल ही अद्भुत व नैसर्गिक गुहा.	गुहा नाही.	हाथिफोड चमत्कृतिपूर्ण स्वाभाविक गुहा.
४ अनेक लहानमोठ्या जलप्रवाहांमुळे मद पाझरणान्या हत्तीसारखा दिसणारा.	पाणी नाही.	अनेक जलप्रवाहांनी युक्त व भिजणारा.
५ घनदाट वृक्षांचे अरण्य.	मोठाले वृक्ष अथवा जंगल नाही. जवळ-जवळ बोडका. फक्त सुडयें व रानगवत उगवणारा.	मोठाल्या प्रचंड वृक्षांचे दाट जंगल.
६ चित्रकूटाच्या रस्त्यावर वणवे' नाहींत (दावैधैव विवर्जितः । अयो. ५५-९)	मोठमोठाले वणवे सदैव लागतात.	वणवे नाहींत.
७ चित्रकूटाच्या उत्तर चढावर एक रम्य गुहा.	गुहा नाही.	सीतावगारा नांवाची गुहा रामगडच्या उत्तर चढावरच आहे.
८ रानांतल्या हत्तींचे कळप.	हत्ती नाहींत-असणे शक्य नाही. कारण हत्तींना राहण्यासारखे दाट किंबहुना विरळ सुडां जंगल येथे नाही.	जंगली हत्ती अद्यापहि आहेत.

८. रामायणातील चित्रकूट	हल्लींचा चित्रकूट	रामगड
१ मंदारिनी नदी उत्तरेला.	पयोणी नदी पूर्वेच्या बाजूला आहे.	रुहर नदी रामगडच्या उत्तरेलाच यवते.
१० नानाविध हरिणांचे कळप-नित्रांग म्हणजे ठिपमर्चेमुळ.	हरिणें नार्हीत-अरणें शम्य नार्हीं.	विविध जातींच्या हरिणांचे कळप, विशेषतः ठिपमर्चेचे हरिण अद्यापिहि आहेत.
११ धातुराग (मनःशिलायाः तिलकम).	धातुराग नार्हीत.	धातुराग अजूनहि विपुल सांपडतात.

१ हे प्रमाण व त्याचें कारण मोठें मनोरंजक आहे. वेगळर सादेवांनीं यावावत आपला स्वतःचा अनुभव लिहून ठेवला आहे. (A. R. S. XIII) अलाहाबाद म्हणजे प्रयागहून हल्लींच्या निचकूटाकडे जाणाऱ्या रस्त्यावरच्या ठेंगण्या टेकड्या बहुतेक बोटक्या आहेत. म्हणजे त्यांवर मोठाते दृश अथवा जंगल नार्हीं. रानगवत मात्र विपुल आहे. तें बाळून शुष्क झालें म्हणजे सहज पेटायला अगदीं छोऱें. त्यामुळें या भागांत जातां येतां नेहमीं ऋणवे लागलेले दिसतात. किंवाहुना वणव्यांचें दृश्य हें या भागांतील वैशिष्ट्य आहे. उलटपक्षीं रामगडच्या रस्त्यावर एकदांहि रानवणवा दिसला नार्हीं, असें वेगळर सादेव लिहितात. याचें कारण ओलसर दृश-वनस्पतींची दाट झाडी हें अणवें.

२ हे लक्षण अयोध्याक्रांदाच्या १५ व्या पुढील सर्गांत सांपडतें. परंतु हा सर्ग प्रक्षित समजला जातो. तथापि त्यांतलें निचकूटाचें वर्णन रामगडचीं व त्यावरील धीतायेगरा या नांवांनं प्रसिद्ध असलेल्या गुहेशीं आश्चर्यकारक रीतीनं जुळतें यांत शंका नार्हीं. या गुहेत धीतादेवी राहिली होती अशी आख्यायिका आहे. प्रक्षेपक झाले तरी पंचेल तें व जुळेल तेंच वर्णन रचून गुसडणार, हें अवश्य लक्षांत घेतलें पाहिजे.

३ रामगडावर धीतायेगरा गुहेच्या जवळच दोंगरांत एक धातुराग किंवा तांबडा रंग विपुल सांपडतो. या ठिकाणाला ‘तिलकमती’ असें नांव पडलें आहे. येथें रामचंद्रानें धीतेच्या माध्यवर्दी जो तिलक लावला त्यावरून हें नांव पडलें आहे असें सांगतात. आजहि रामगडावर जाणारे यात्रेकरू या स्थळाचें दर्शन घेऊन तेथल्या छाल मार्तांचा तिलक कपाळीं लायतात.

हे तुलनात्मक कोष्टक दिल्यानंतर त्यावर अधिक भाष्य करण्याची गरज नाही. वर्णन अजिबात जुळत नाही. तो हा चित्रकूट नव्हे. आतां दिशा व अंतर हे साधन पहावयाचें. तें भ्रामक व धोंटाळ्याचें आहे. म्हणून त्याची छाननी जरा बारकाईनें केेली पाहिजे.

‘यमुनेपायून समीप’ यावर भर देऊन “चित्रकूट म्हणजे कामताजवळचा (मुंदेलखंडांत) चित्रकूट होय असें आतां विद्वानांनीं ठरविलें आहे” असा विद्वानांचा हवाला देऊन प्रो. मिराशी तोच चित्रकूट मानतात. पण ते स्वतः तरी कुठें शेंकेंवून मुक्त झाले आहेत? त्यांतली गोम अशी की, हा ‘ठरविलेला’ चित्रकूट यमुनेपायून ६५ मैलांवर आहे आणि रामायणांत हे अंतर दिलें आहे वीस मैल ! त्यामुळे साशंक झालेले मिराशी लिहितात :

हा चित्रकूट पर्वत प्रयागापायून सुमारे ६५ मैलांवर आहे. त्यामुळे रामायणांत वर्णिलेला पर्वत हाच काय, अशी शंका येते. तिचें निराकरण दोन प्रकारांनीं करतां येतें. रामायणांतील अंतर अदमासें दिलें असावें किंवा पार्जितरसादेव म्हणतात त्याप्रमाणें चित्रकूट ही एखादी विशिष्ट टेकडी नसून दोन नद्यांपासून प्रयागच्या पश्चिमेस सुमारे २० मैलांपर्यंत पसरणारी पर्वतराजि असेल. त्यापैकी पहिलें निराकरण जास्त संभयनीय दिसतें. (सं. मु. पृ. ५७)

रामायणांत तर चित्रकूट यमुनेपायून दशकोशावर म्हणजे वीस मैलांवर आहे, असे स्पष्ट म्हटलें आहे. यांचा मानीप चित्रकूट पटला ६५ मैलांवर ! म्हणजे इतकें कसून तरी अंतर कुठें जमवें आहे ! ही अट्टचण आली तेव्हां तिचें ‘निराकरण’ करावयाचें ! पण अशा रीतीनें केलेले निराकरण पुस्तकांत होतें, मनांत होत नाही. रामायणांतलें अंतर अदमासाने दिलेलें म्हणावयाचें, मग तें १५० मैलांवरच्या रामगढ पर्यंतपर्यंत ताणण्यास काय हरकत ? दीडशेपेक्षां पाठष्ट मैल हे वीस मैलांच्या मानाने कमी चुकीचें अंतर आहे यांत शंका नाही. परंतु या मायतीत कमी चुकीनें अंतर हा मुक्तिपाद उपयोगी पडण्यासारखा नाही.

वर्णन परोचर—अंतर चूक

(१) हल्लीच्या रामायणाच्या आवृत्तीहून मूळ रामायण भिन्न होते याबद्दल विद्वानांचे मतैक्य आहे. आतांच्यापैकी वराचसा व महत्वाचा भाग मूळ वाल्मीकीच्या रामायणांत समाविष्ट असेल हे खरे. तथापि त्यानंतर वेळोवेळी त्यांत 'दुरुस्त्या' व फेरफार घुसडण्यांत आले आहेत. त्याची उदाहरणे विद्वानांनी आधारपूर्वक निदर्शनास आणली आहेत. अयोध्याकांडांतील १५ नंतर आलेला सर्ग प्रक्षित मजकुराचे एक ठळक उदाहरण होय. उत्तरकांडांतील पुष्कळसा भाग उघडउघड मागाहून घुसवलेला दिसतो. म्हणूनच प्रयाग ते चित्रकूट यांतील 'दशकोश' हे अंतर विश्वसनीय मानता येत नाही. इतर पुरावा विसर्ग किंवा हुना विरुद्ध जात असतांना या 'दश-कोशा'ला शब्दप्रामाण्य किंवा स्वयंप्रामाण्य लाभू शकणार नाही.

(२) शिवाय रामायणांत सर्वत्र कोश आणि योजन हे शब्द फार ढिलाईने वापरलेले आहेत हे स्पष्ट दिसते. त्यावरून नक्की निष्कर्ष काढू जातात फसगत होण्याचा संभव असतो. त्यावर विसंबून फूटपटीने व कांटेकोर गणिताने मोजमापे व अनुमाने करणे योग्य होणार नाही. दश याचा अर्थ (दशरथ, शतावधानी इ. शब्दांप्रमाणे) गणितांतला मोजून दहा असा नसून सरासरीने पुष्कळ असाहि असू शकेल.

(३) मूळ दशकोश हा पाठ बदलून तेथे 'दशकोश' असा जावईशोध मागाहून दडपलेला असण्याची एक शक्यता आहे. शिवाय या शब्दप्रयोगाच्या मार्गेपुढे अंतर सांगण्याकरितां योजन शब्द सर्रास वापरलेला आढळतो. मग मध्ये हा 'कोश' कसा उपटला ? त्यावरूनहि संशय बळावतो.

(४) प्रयागला गंगा-यमुनासंगमावर आश्रम असलेला भरद्वाज ऋषि रामाला सांगतो :

दशकोश इतस्तात गिरिरांमिन् निवत्स्यासि

चित्रकूट इति ख्यातो गंधमादनसंनिभः ॥

(अयो० ५४.२८।२९)

आतां गंधमादन म्हणजे कैलासाइतका उंच व मध्य दुसरा कोणताच पर्वत येथून वीस मैलांवर नाही. अर्थातच हे दशकोश अंतर उघड उघड चुकीचे दिसते. प्रयागपासून किंवा शब्ददशः पाहिले असतां भरद्वाजाश्रमापासून हे 'दशकोश' अंतर मागाहून दडपल्याची चूक कशी व कां झाली याची उपपत्ति आम्हांस सुचली आहे ती येथे दाखल करतो. चित्रकूटाप्रमाणे खुद्द भरद्वाजाश्रमाचाही रामायणांत घोटाळा झाला आहे ! प्रयाग ते चित्रकूट यांच्या दरम्यान भरद्वाजाचे एकूण दोन आश्रम होते हे स्पष्ट दिसते. एक गंगायमुनांच्या बेचक्यांतला किंवा यमुनेच्या उत्तर तीरावर असलेला-सर्ग ५४ व १०।१२ यांत वर्णिलेला आणि दुसरा आश्रम चित्रकूटाच्या अगदी जवळ यमुनेच्या दक्षिणेकडे सर्ग ११३ मध्ये उल्लेखिलेला.

वनवासी राम व त्याच्या मागोमाग कांहीं दिवसांनीं भरत आला. त्यांची व भरद्वाजाची भेट पहिल्या आश्रमांत झाली. परंतु नंतर भरत चित्रकूटावर रामाची मांड व पादुका घेऊन परत फिरला, त्या वेळीं चित्रकूटानजीक किंबहुना पायध्याशींच त्याला भरद्वाजाचा आश्रम दिसला ! ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे.

‘अदूरात् चित्रकूटस्य ददर्श भरतस्तदा ।

आश्रमं यत्र स मुनिर्भरद्वाजः कृतालयः ॥

(अयो० ११३-४)

भरद्वाजाचा हा गंगाकांठचा पहिला आश्रम खास नव्हे. कारण येथून परत अयोध्येला जातांना भरत व त्याच्या परिचाराला यमुनेपार (श्लोक ११३-२१) व्हायें लागतें. शिवाय ही गोष्ट वरील श्लोकांतील कृतालयः म्हणजे नवीन आश्रम बांधून तेथें रहाण्यास आलेला भरद्वाजमुनि या वर्णनावरून स्वच्छ दिसते. राम व भरत यांना प्रयागाश्रमांत भेटलेला भरद्वाजकपि त्यांच्या मागोमाग चित्रकूटानजीक कसा आला ? कशाकरितां आला ? आणि त्यानें आपला नवा आश्रम इतक्या थोड्या अवकाशांत बांधला तरी कसा ? टीकाकारानें म्हटल्याप्रमाणें राम-भरत-भेटीत काय झालें, हें जाणण्याची उत्कंठा भरद्वाजाला लागलेली होती आणि राहवेना म्हणून तो प्रयागाश्रम सोडून लगेचच चित्रकूटानजीक येऊन मुकाम करून राहिला. ही गोष्ट भरत व भरद्वाज यांच्या संभाषणावरूनदेखील सहज लक्षात येते. यावरून भरद्वाजाचा पहिला प्रयागाश्रम चित्रकूटापासून ‘दशकोशा’च्या थोड्या अंतरावर नसून बराच लांब होता, असें अनुमान करतां येतें. हा दुसरा नवीन भरद्वाजाश्रम मात्र चित्रकूटापासून जवळ म्हणजे सुमारे दशकोशाच्या आंतबाहेर असावा. परंतु मागाहून कालांतरानें हा मधला धागा तुटला, स्मृतीतून गेला आणि संभ्रमानें दशकोशाचें अंतर भरद्वाजाचा प्रासिद्ध असा जो प्रयागचा आश्रम त्याच्यापासून धरण्यात येऊं लागलें असावें व त्यामुळें ही चूक उत्पन्न झाली असण्याचा संभव आहे.

(५) प्रयागपासून चित्रकूटाचा मार्ग अयोध्याकांडांत एकूण दोन ठिकाणीं आला आहे. भरद्वाजकधीच प्रथम रामाला आणि नंतर भरताला सांगतो. परंतु या दोन्ही ठिकाणीं नेमका मार्ग-वर्णनाचा भाग व्लिष्ट व संदिग्ध आहे आणि

१ या श्लोकावरची संस्कृत टीका पहा :

अनेन यमुनादक्षिणतटेऽपि कश्चिद्भरद्वाजाश्रम इति ज्ञायते । अतएवाग्रे भरद्वाज-
मंत्रणोत्तरं तदस्ते यमुनां शीर्ष्वेति वक्ष्यति । संप्रति तत्र स्थितिस्तु रामभरतयोः संवादं
शिष्यद्वारा इति हि श्रोतुमिति बोध्यम् ॥

यावरून भरद्वाजानें पहिला आश्रम सोडून घाईन त्यालातर केलें, ही गोष्ट टीकाकाराच्या देखील लक्षात आलेली होती. म्हणूनच त्यानें त्याचा शुलासा केला आहे व तो योग्यहि आहे.

शिवाय त्या दोहोंत तफावत आहे. रामायणाच्या एरवींच्या साध्या व प्रसन्नरमणीय मायाप्रवाहांत हा झिष्ट भाग वेगळा वाटतो व खटकल्याशिवाय रहात नाही. याखेरीज भरद्वाजाश्रम प्रथमच्या वर्णनावरून गंगायमुनासंगमाच्या उत्तरेला आहे, अशी कल्पना होते. शिवाय आश्रम लागण्यापूर्वी कोणतीच नदी राम-लक्ष्मणांना ओलांडावी लागत नाही. तथापि आश्रमांतून भरद्वाजाचा निरोप घेऊन निघाल्यावर मात्र फक्त यमुना नदीच काय ती त्यांना ओलांडावी लागून ते दक्षिणेकडे येतात; असे पुढचे वर्णन आहे. हे कोडे नीटसे उलगडत नाही. त्यामुळेहि या मागांत कांहीतरी मागाहून कमी-जास्त केलेले असावे, हा संशय दड होतो.

चुकीचा चित्रकूट कां मानला गेला ?

हल्लींचा चुकीचा चित्रकूट कां व केव्हांपासून मानण्यांत येऊं लागला ? त्याची कारणमीमांसा खालीलप्रमाणे असावी, असे म्हणतां येईल. बांदा जिल्ह्यांतील कालंजर व त्याच्याच उत्तरेला थोड्या अंतरावर असलेला चित्रकूट हे दोन किल्ले म्हणून निदान नवव्या-दहाव्या शतकापासून माहीत होते असे दिसते. दक्षिणेंतल्या राष्ट्रकूट राजांनी उत्तर हिंदुस्थानांत आपले वर्चस्व रहावे, म्हणून हे दोन कोट आपल्या ताब्यांत ठेवले होते, असे देवळीच्या ताम्रपटावरून दिसून येते. त्यांत राष्ट्रकूट सम्राट् तृतीय कृष्ण याच्याविषयी आलेला खालील श्लोक पहा :

यस्य परमेश्विताखिलदक्षिणदिग्विजयमाकण्यं ।

गलिता गुर्जरहृदयात् कालंजर चित्रकूटाऽऽरा ॥

म्हणजे चित्रकूट नांवाचे एकूण दोन डोंगर होते. एक मध्यप्रदेशांतील, गोंडवनांतील विरगुजा संस्थानांतील रामगड म्हणजेच पूर्वीच्या दंडकारण्यांतील चित्रकूट पर्वत. आणि दुसरा बांदा जिल्ह्यांतील कालंजर किल्ल्याजवळचा यमुनेनजीक असलेला (म्हणजे ६५ मिलांवर) चित्रकूट किंवा चित्रकोट किल्ला. पहिल्या म्हणजे रामाच्या चित्रकूटालाच रामगिरि हें नांव पडलें असावे व कालावधीने त्या रामगिरीचा रामगड झाला. हा रामगड म्हणजेच प्राचीन चित्रकूट हें शान व इतिहास अनेक कारणांनीं कालौषांत नष्ट झाला-विसरला गेला. पुढें चित्रकूट हें नांव आयतेंच असलेला बुंदेलखंडांतील हा डोंगर हाच रामाचा चित्रकूट असें भ्रांतीनें सहजच मानण्यांत येऊं लागलें असावे. लोक गतानुगतिक असल्यामुळे हाच 'चित्रकूट' कालांतरानें पक्का झाला ! अंधभ्रदेंदून या ठिकाणीं राम-विषयक अनेक दंतकथा निर्माण झाल्या. यमुनेच्या सान्निध्यानें भ्रांतीला पुष्टि मिळाली. मागाहून अधिकाधिक देवता-स्वरूप प्राप्त झालेल्या रामाशीं निगडित स्थळ निर्माण करण्याच्या मनुष्य-स्वभावमुलम लालसेनून हा डोंगर उत्पन्न झाला. बहुधा या तोतया चित्रकूटाशीं जुळवें अंतर ठेवण्याकरितां 'दशकोश', 'यमुनेसमीप' इत्यादि लक्षणांचे प्रक्षिप्त

श्लोक मागाहून रचून रामायणांत घालण्यांत आले असले पाहिजेत. अंतराच्या या उल्लेखावर भर देऊन व भरवंसा ठेवून पार्जितर प्रभृति संशोधकांनी या कामता-जवळच्या चित्रकूटाला मान्यता दिलेली आहे. तथापि हे उल्लेख कसे विन-अस्सल, संशयास्पद, विसंगत व अविश्वसनीय आहेत, हे वर दाखविण्यांत आले आहे.

मंदाकिनी नदी कोणती ?

चित्रकूटालगत मंदाकिनी नदी वहाते असा उल्लेख कालिदासाचे ग्रंथ, रामायण, महाभारत व इतर पुराणांतूनही आहे. इल्लीं धुंदेलखंडांतील चित्रकूटशेजारी पयोष्णी किंवा पयस्विनी नांवाची छोटी नदी आहे तीच मंदाकिनी असे मानतात. तथापि तसें मानण्याला विशेष खूण किंवा आधार नाही. रामायणाच्या अयोध्याकांडांत (सर्ग ९५) मंदाकिनीचें वर्णन आहे : “ मृगयूयनिपीता, सिद्धजनाकीर्णा, रमणीय-तीर्था, गजयूथलोडिता, गजासिंहवानरैः निपीततोया, पुष्पभरैः अलंकृता ” इ. इ. राम सीतेला सांगतो—

सखीवत् च विगाहस्व सीते मंदाकिनीं नदीम् ।

मन्थस्व घनिते नित्यं सरयूवत् इमां नदीम् ॥

चित्रकूटनिवासांत सीता मंदाकिनी नदींत अयोध्येच्या शरयूतल्याप्रमाणेच भक्तिभावाने स्नान करीत होती. ‘ जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु ’ या कालिदासाच्या उल्लेखाचा मूलाधार हाच असला पाहिजे, यांत शंका नाही. मंदाकिनी या नांवावरून व रामायणातील वर्णनावरून ही नदी चित्रकूटाच्या पूर्वेला असून, मध्येच मंद व मध्येच वेगाने वहाणारी, बेटे असलेली, अनेकविध पशुपक्ष्यांनी गजबजलेली, दाट अरण्यांत वहाणारी असावी असें दिसते. पयोष्णी नदी पश्चिमेकडे आहे ! तिच्यांत बेटे नाहीत, मोवतीं अरण्य नाही, म्हणूनच पशुपक्षी असतील असें वाटत नाही. उलटपक्षी रामगडालगत पूर्वेला रुहर नदी आहे तिला हे सर्व वर्णन जुळण्यासारखे आहे. विशेषतः कांहीं ठिकाणीं डोह आणि कांहीं ठिकाणीं खळखळाटाचा वेगवान् प्रवाह हे रुहर नदीचें वैशिष्ट्य युरोपियन प्रवाशांनींदिखील नमूद करून ठेवले आहे. या दोहेंत रुहर हीच मंदाकिनी असण्याला अधिक पात्र आहे, यांत शंका नाही.

कालिदासाचा चित्रकूट हा नव्हे

रामायणांत वर्णिलेला चित्रकूट म्हणजे इल्लींचा तथाकथित चित्रकूट नव्हे, हे वरील विवेचनावरून सहज लक्षात येण्यासारखे आहे. तथापि अजूनही अधिक प्रमाणांची आवश्यकता भासत असेल तर या बाबतींत खुद्द कालिदासाचा लेखी पुरावा सादर करतां येईल. रामायणाचें अनुकरण करणारा, रामायणाच्या परंपरेंत वाढलेला कालिदास चित्रकूट कोणता समजतो, याला फार महत्त्व आहे.

‘रामायणांतील चित्रकूटच कालिदासाचा चित्रकूट असणार हें उघड आहे. पण या बाबतीत शंकेला जागा रहात नाही. कसे तें पहा.

रघुवंशांत बारावा व तेरावा सर्ग मिळून चित्रकूटाचे एकूण तीन उल्लेख आले आहेत. पहिल्यांत चित्रकूट पर्वताचा टावठिकाणा आहे, दुसऱ्यांत दिशा आहे आणि तिसऱ्यांत तपशीलवार वर्णन आहे. प्रथम बाराव्या सर्गातील ९ वा श्लोक पहा.

विवेश दंडकारण्यं प्रत्येकं च सतां मनः

रामानें दंडकारण्यांत आणि त्याचबरोबर प्रत्येक सज्जनाच्या अंतःकरणांत प्रवेश केला असें वर्णन कवीने आपल्या मनोरम शैलीने केलें आहे. यानंतरच्या १५ व्या श्लोकांत भरत ‘चित्रकूटवर्णा’त रामाला भेटण्याकरितां आला. यावरून कालिदासाचा चित्रकूट रामायणाप्रमाणेंच दंडकारण्यांत होता हें स्पष्ट आहे. हल्लींचा चित्रकूट दंडकारण्यांत मोडत असणें शक्य नाही. कारण दंडकारण्य विंध्याच्या दक्षिणेकडे होतें हें पुढच्या प्रकरणांत दाखविलें आहे. दुसरा उल्लेख आहे तो असा :

रामस्तवासद्देशत्वात् भरतागमनं पुनः ।
आशंक्य उत्सुकसारंगां चित्रकूटस्थलीं जहौ ॥
प्रययौ आतिथेयेषु वसन् ऋषिकुलेषु सः ।
दक्षिणां दिशं ऋक्षेषु वार्षिकेध्विव भास्करः ॥

(सर्ग १२-२४।२५)

या श्लोकांतील वर्णनावरून चित्रकूट ऋक्षपर्वताच्या परिसरांत अथवा त्याचाच एक भाग होता हें उघड दिसते. ऋक्षपर्वतांतच रामगड आहे. हल्लींच्या चित्रकूटाचा आणि ऋक्षपर्वताचा कांहींच संबंध नाही ! आतां कालिदासानें चित्रकूट पर्वताचें केलेलें रेखीव वर्णन पहा. धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ हा तो मूळ श्लोक (रघु. १३.४७) प्रकरणारंभी दिला आहे.

त्यांतील चित्रकूट पर्वताचें कालिदासाचें शब्दचित्र फारच बहारीचें व स्पष्ट आहे. वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. हा श्लोक खऱ्या चित्रकूटाचा छडा लावण्याचें एक मुख्य साधन होय. त्याची चर्चा अन्यत्र केली आहे. येथें फक्त त्याचा तपशील देतों :

१ पण या बाबतींत अनुमान करण्याचीहि जरूर नाही. चित्रकूटाचाच रामगिरि हें काव्यानुकूल सुंदर नवीन नांव कालिदासानें दुर्दिपुर-सर योजलें हें पुढे दाखविलें आहे. एवढेंच नव्हे तर रामगिरिच्या वर्णनांत रामायणातील चित्रकूट-वर्णनाचे शब्दप्रयोग दहात जसेच्या तसे कालिदासानें उचलून घेतले आहेत ! स्निग्ध-‘छाया’-तर इत्यादि लक्षणें तीव्र, शब्द तेज, टावठिकाणा व दिशा तीव्र, मग स्पष्टही तेंच असणार नाहीं काय ! या विषयाचा सविस्तर अ्हासोह ७ व्या प्रकरणांत सापडेल.

उंच भव्य उचुंग शिखरें, जलप्रपात, त्याचा प्रतिध्वनि, माघ्यावर लांबच] लांब विस्तीर्ण व आरपार गुहा कीं जणूं तें त्या पर्वताचें तोंड (दरीमुखोऽसौ) लांबूनसुदां दर्शनीय व आकर्षक.

या वर्णनांतील एकहि लक्षण हल्लींच्या चित्रकूटापाशीं नाही ! त्यामुळे कालिदासाचा चित्रकूट हा नव्हे याबद्दल अधिक खातरजमा करण्याचें कारण उरत नाही. शिवाय एकदां रामगड हाच रामगिरि हें प्रस्थापित झाल्यावर तो आपोआपच चित्रकूट ठरतो. रामायणानुसारी कालिदासाच्या समजुतीप्रमाणें व त्यानें केलेल्या वर्णनाप्रमाणें रामचंद्र फक्त चित्रकूटावरच राहिलेले. मग त्यानें 'रघुपतिपदैः अंकितं' आणि 'जनकतनयात्नानपुण्योदक' अशा रामसीता-वैशिष्ट्यांनीं वर्णिलेला रामगड म्हणजेच चित्रकूट नव्हे काय ? शेवटीं साधा प्रश्न असा कीं, कालिदास रामगिरि हें नांव चित्रकूटाखेरीज कोणत्याहि अन्य डोंगराला देणें शक्य तरी आहे काय ?

वस्तुतः गणितशास्त्राच्या पद्धतीनें हाच सिद्धांत खालीलप्रमाणें मांडतां येईल :

रामगड = रामगिरि

रामगिरि = चित्रकूट

∴ रामगड = चित्रकूट

तथापि या पद्धतीचा अवलंब न करतां रामगड हाच चित्रकूट हें समीकरण आम्ही स्वतंत्रपणें सिद्ध करणार आहोंत. म्हणजे या सिद्धांत-प्रस्थापनेला दुहेरी मक्कमपणा येईल.

सारांश, रामपदांचा मानकरी मानला गेलेला बुंदेलखंडांतील हल्लींचा डोंगर हा वाल्मीकीचा किंवा कालिदासाचा चित्रकूट नव्हे. याचें वर्णन जुळत नाही. अंतर जमत नाही. पुढें दिशा पहावयाची आहे, त्यातहि हीच दशा दिसेल. मग खरा चित्रकूट कोणता ? तो कळण्याकरितां आपल्याला वनवासी रामाच्या मागोमाग गेलें पाहिजे-निदान अयोध्येपासून पंचवटीपर्यंत. कारण खरा चित्रकूट पर्वत त्याच वाटेवर सापडणार हें उघड आहे. यासाठीं 'रघुपति-पदां'चा माग काढला पाहिजे. म्हणून आतां रामाचा मार्ग अनुसरूं या. तोच दिशा दाखवील आणि इच्छित स्थळीं आणून सोडील !

श्लोक ४ था

वनवासी रामाचा खरा मार्ग

तदा तस्मिन् स काकुत्स्थः श्रीमत्पाश्र्वमंडले
जगाम चाश्रमांस्तेषां पर्यायेण तपस्विनाम्
दक्षिणेन महान् श्रीमान् भगस्त्यभ्रातुराश्रमः
दक्षिणा दिक् कृता येन शरण्या पुण्यकर्मणा ॥ —अरण्यकांड सर्ग ११.
रामस्त्वासन्नदेशत्वात् भरतागमनं पुनः
आशोक्योत्सुकसारंगां चित्रकूटस्यलीं जहौ
प्रययौ आतिथेयेषु वसन् ऋषिकुलेषु सः
दक्षिणां दिशम् ऋक्षेषु वार्षिकेप्सिव भास्करः ॥ —रघुवंश १२-२४।२५.

यौवराज्याभिषेकाचीं वखें उतरून ठेवून वनवासाचीं वल्कलें धारण केलेले श्रीरामचंद्र अयोध्येहून निघाले ते शरयू नदी ओलांडून गुहाच्या शृंगवेर-पुराला यावून प्रयागला येऊन पोचले. येथपर्यंतचीं स्थळें व मार्ग स्पष्ट असून त्याबद्दल मतभिनता नाही. त्याचप्रमाणें शेवटीं राम पंचवटीहून ऋष्यमूक पर्वतावर गेले. ऋष्यमूक म्हणजे हल्लीं बेळारी जिल्ल्यांतील हंपीजवळ अनागुदी नांवानें प्रसिद्ध असलेली डोंगरांची रांग होय. ऋष्यमूक किंवा त्याच्यालगतचें पर्वतशिखर म्हणजेच रामायणाचा व कालिदासाचा माल्यवान् पर्वत. या ऋष्यमूकापासून पंपा नदी, त्याच नांवाचें सरोवर, दक्षिणकिनारा व सेतु बांधून सागर ओलांडून लंकाप्रवेश हा अखेरीच्या मार्गाचा इतिहास व त्याचा तपशील सर्वांना मान्य होण्यासारखा आहे. याप्रमाणें रामकथेचे व राम-मार्गाचे स्वाभाविकपणेंच तीन तुकडे पडतात. अयोध्या ते प्रयाग हा पहिला भाग, स्पष्ट व प्रस्थापित झालेला आहे. तिसरा व शेवटचा टप्पा, पंचवटी ते लंका हाहि तितकाच निर्विवाद आहे. या दोहोंच्या दरम्यानचा माग, प्रयाग ते पंचवटी हाच काय तो गोंधळाचा व चुकीचा प्रचलित होऊन बसला आहे. प्रयागपासून पंचवटीपर्यंतची हल्लीं मानण्यांत येते ती स्थलमालिका उघडउघड धोंडाऱ्याची, अविश्वसनीय व न पटणारी आहे. ती

१ सिलोन म्हणजे रामायणांतील लंका नव्हे असेहि एक मत आहे. शिवाय पूर्वीची लंका समुद्रांत बुडाली असेहि म्हणतात. कांहीं विद्वानांनी तर लंका दक्षिण टोंकाजवळ नव्हे मध्य हिंदु-स्थानांत होती असाहि पक्ष मांडला आहे. एका प्राचीन ज्योतिषानें वज्रविनी व लंका एकाच मेरिडीयनवर आहेत असें म्हटले आहे. त्यावरून हल्लीच्या लंकेच्या शेजारी दुसरें लंका नेट असावें असा तर्क होतो. तथापि प्रस्तुत विषयाला ही मतमतांतरें अनवश्यक म्हणून विचारात घेतलेलीं नाहींत.

ऐतिहासिक दृष्टीने व शास्त्रीय पद्धतीने दुरुस्त करणे जरूर आहे. तथापि रामकथेचा व राम-पथाचा आरंभ आणि शेवट हे ज्ञात असल्यावर तदनुरोधाने या सांखळीचा मधला दुवा बसविणे फारसे जड नाही. बाजूचे दोन तुकडे बरोबर असल्यावर मधला साधा खटकून बसतो.

प्रयाग ते पंचवटी या दरम्यानच्या रामाच्या प्रवासांत अनेक स्थळे वर्णिली आहेत. तीं मग पाहूं. पण मुख्य पांच स्थळे किंवा स्टेशने म्हणजे दंडकारण्य, चित्रकूट, अगस्त्याश्रम, जनस्थान व पंचवटी हीं होत. हीं सर्व ठिकाणे परस्पर-संबद्ध असून त्यांची एक सांखळी आहे. आणि म्हणूनच की काय हल्ली त्यांतील एखादेच चुकलेलें नसून एकमेकांना जुळतील अशा रीतीने तीं सर्वच चुकून बसलेली आहेत। मेंढराचा कळप जसा चुकला म्हणजे सर्वधनच चुकतो त्याप्रमाणे चुकीच्या ठिकाणांची ही एक मालिकाच तयार झाली आहे. अंधभट्टेने व परंपरेने या चुकीच्या समजुतीना पोसले आहे. दंतकथांनी त्याचा खुटा बळकट केला आहे. कांहीना संशोधक आपला पाठिंबा देऊन चुकले आहेत. प्रचलित समजुतीप्रमाणे 'दंडकारण्य स्थूलमानाने हल्लींच्या महाराष्ट्रांत, चित्रकूट बुंदेलखंडांत, अगस्त्याश्रम नाशिकच्या आसपास (अगस्तिपुरी म्हणतात तो किंवा अकोला येथे), आणि जनस्थान व पंचवटी खुद्द नाशिकला असे मानतात. या मार्गामुळे रामायणाप्रमाणे दक्षिणेकडे जावयास निघालेल्या रामाला कारणाशिवाय किती चांकडी वाट करावी लागते, आणि पश्चिमेकडे-अतिपश्चिमेकडे-जावे लागते पहा.

उलटपक्षी, विंध्यापासून पूर्वगोदावरीपर्यंत (पूर्वीचे गोंडवन किंवा मध्य प्रांताचा पूर्वभाग व छोटा नागपूर प्रांत) हे दंडकारण्य, सिरगुजा संस्थानांतील रामगड हा चित्रकूट, त्याच्या दक्षिणेला अगस्त्याश्रम आणि भद्राचलम् येथे पंचवटी व त्याच्या आसमंतात्चा प्रदेश म्हणजेच जनस्थान; हा मार्ग कसा सरळ व संभवनीय आहे पहा. हा मार्ग-म्हणजे प्रयागहून रामगडद्वारा ओरिसातून पूर्व-किनाऱ्याने राजमहेंद्रीजवळ गोदावरीकांठच्या भद्राचलमूला उत्तर-दक्षिण येणारा मार्ग नुसता स्वाभाविक नव्हे तर तोच रामायणाला व कालिदासालाहि अभिप्रेत आहे. हे आता दाखवावयाचे आहे. वरील पाच स्थळांपैकी एक किंवा अधिक स्थळे नक्की व संशयातीत करतां आलीं तर आपोआपच परंपरित प्रमाणाने चित्रकूट पक्का होईल. त्यासाठी ही शोधाशोध करावयाची.

। एवढेच नव्हे तर दंडकारण्य मुळी यमुना नदीपासूनच सुरू होते असे हल्लींच्या चित्र-इटाचे समर्थन करणाऱ्यांना मानणे भाग पडते. कारण चित्रकूट तर पडला दंडकारण्यात त्या मानाने हल्लीं ठारविण्यात आलेला चित्रकूट फारच वर यमुनेशीं भिडानपाळा जातो ! म्हणून या विषंगत झमकेंतून मुटण्याकरिता दंडकारण्यच यमुनेपर्यंत तागावयाचे ! यासुळे दंडकारण्यांत चित्रकूट ठेवण्याऐवजी 'चित्रकूट' परती दंडकारण्य उचलून घ्यावयाचे, असा विपरीत प्रकार संशोधकांना करावा लागत आहे !

प्रथम स्थूलमानानें सारासारविवेकाच्या बुद्धीनें एकवार या प्रश्नाकडे पाहूं. राम प्रयागच्या प्रसिद्ध गंगा-यमुना संगमाजवळ येऊन ती नदी पार करून अलीकडे आल्यावर तो कोणीकडे आणि कोठून जाईल ?

दक्षिण दिशेला असलेल्या दंडकारण्यांतच येऊन राहण्याला रामचंद्र यचनवद् झालेला होता हें विसरतां कामा नये. कैकेयीची तशी अटच होती. गादीचा खरा वारस आणि लोकप्रिय अशा राजपुत्राला केवळ राज्यभ्रष्ट करून उपयोगी नाही तर त्याला दीर्घकाळ प्रजाजनांच्या नजरेसमोहन काढून लावले पाहिजे हा जो कुटिल राजनीतीचा नेहमीचा पवित्रा तो कैकेयीच्या चित्तांत घागत होता. (अयोध्याकांड सर्ग ९।१०।११) राम एकदां प्रजेच्या दृष्टीआड आणि म्हणूनच सृष्टीआड झाला कीं मग 'माझा' भरला दृढमूल होण्याला अडचण नव्हती ! मंथरेनें तिला अशीच मसलत दिली होती :

रामप्रजजनं दूरं नव वर्षाणि पंच च
रूढश्च कृतमूलश्च शेषं स्यास्याति ते सुतः ॥
येन कालेन रामश्च वनात् प्रत्यागमिष्यति
अंतर्बहिश्च पुत्रस्ते कृतमूलो भविष्यति ॥

यावरून दंडकारण्य व त्यांतील चित्रकूट अयोध्येच्या राज्यापासून बराच लांब असावा, हें ओघानेंच येतें. अयोध्या म्हणजे उत्तर कोसलाची तत्कालीन व्याप्ति निश्चित नाही. तथापि पराक्रमी खूबशीय राजांनी, निदान दशरथाची राज्यसीमा यमुनेपर्यंतच नव्हे तर विंध्यापर्यंत भिडली असावी. कारण दशरथानें पूर्वी दक्षिणेंत जाऊन लढावा मारलेल्या होत्या. तेव्हांच तर ते भयानक वर कैकेयीला मिळून बसले होते.

दिशमास्थाय कैकेयि दक्षिणां दंडकान् प्रति
वैजयन्तमिति ख्यातं पुरं यत्र तिमिष्वजः ॥
स शम्बर इति ख्यातः शतमायो महासुरः
तत्राऽकरोत् महायुद्धं राजा दशरथस्तदा ॥

वर्णनावरून व नांवावरून हा तिमिष्वज राजा ऊर्फ शम्बर असुर म्हटला असला तरी राक्षस दिसतो. कारण असुर इतक्या खालीं दक्षिणेंत आणि राज्य स्थापिलेला असणें शक्य नाही. शिवाय विंध्याच्या वर उत्तर प्रदेशांत म्हणजे आर्यावर्तांत वैजयंत नगर किंवा तिमिष्वज राजा इतिहासांत भेटत नाही. यावरून यांत उल्लेखिलेला दंडका भाग किंवा दंडकारण्य यमुनेपासून तर पुष्कळच 'दूर' विंध्याच्या दक्षिणेस असावें या अनुमानाला पुष्टि मिळते.

विंध्याखालच्या दंडकारण्यांत यावयाचें ठरलें तर रामचंद्र (सीतेसह) विंध्य रांगेंतले डोंगर ओलांडीत बसेल कीं अमरकंटक (मेखल) आणि रामगड यांच्या

दरम्यानच्या बेचक्यांदून (हल्ली नकाशावर छोटा नागपूरचें पठार या नांवानें दाखवितात त्यामधून) जो विनत्रासाचा रस्ता आहे त्यानें रालीं उतरेल ? फार प्राचीन काळापासून दक्षिणेंत येण्याचा तोच प्रसिद्ध 'मोठा रस्ता आहे.

रामाला प्रयागानंतर नाशिकच्या दिशेनें तिरपी व आडवळणाची वाट फाटून पश्चिमेकडे जाण्याचें काय कारण होतें ? त्या भागांतील अवंती-विदर्भादिक राज्यांत किंवा नजीक अशा स्थितींत जाण्यामध्ये कांहीं औचित्य नव्हतें. हा दिग्विजय नव्हता, वनवास होता ! शिवाय विंध्यांतून रामानें दंडकारण्य-प्रवेश केल्याचें वर्णन रामायणांत आहे. बुंदेलखंडातील हल्लीच्या 'चित्रकूटा' हून रामचंद्र नाशिककडे गेले असें म्हटलें तर वाटेंत नर्मदा नदी लागणार. मग रामायणांत नर्मदा ओलांडल्याचा उल्लेख कसा नाही ? थेट अयोध्येच्या शरयू नदीपासून अखेरपर्यंत वाटेंत आडव्या येणाऱ्या प्रत्येक पूर्वे अगर पश्चिम-वाहिनी नदीचा जर उल्लेख आहे, तर नर्मदेचा कां नाही ? कारण सरळ आहे. रामाला नर्मदा लागलीच नाही. लागण्याचें कारण नव्हतें. नर्मदा टाळून तिच्या उगमाच्या पूर्वेकडून तो दक्षिणेंत उतरला. पूर्वीपासून तीच प्रसिद्ध वाट होती.

रामायणांतलें ऐतिहासिक रहस्य

रामायणाच्या काव्यरंजित आवरणाखालचा ऐतिहासिक मग्न भाग पाहिला पाहिजे. रामकथानक हें भारतांत घसाहतीकरितां येणारे आक्रमक आर्य व येथील मूळचे रहिवासी यांच्यांतल्या झगड्याचें प्रतीक व इतिहास होय. सुधारलेल्या लोकांचीं शस्त्रेहि सुधारलेलीं असतात. त्यांचा समाज अधिक सुसंघटित, युद्धप्रवृत्ति अधिक शिस्तीची व शिताफीची असते. विकासाच्या दृष्टीनें सरण्या पातळीवर असलेल्या समाजापुढें कमी विकसितांना नमार्थें लागते, हा जो मार्क्सवादांतील सिद्धांत त्याचेंच राम-राक्षस युद्ध हें एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. राम सत्यवचनी म्हणून जिकला नाही, धनुर्धारी म्हणून जिकला. सत्यमेव जयते हें अर्धसत्य आहे ! सत्याची

१ याच रस्त्यानें महाभारतात सहदेव व नंतर सम्राट अशोक यानें लंकला पाठविलेले धर्मप्रसारकाचे मंडळ (mission) उत्तरेतून दक्षिणेकडे आलें होते.

२ सामान्यतः जिवल, शक्ति (Javelin), सुद्ध, खड्ग, काठ्या, ही राक्षसांचीं आश्रये होती. राक्षसांपैकीं एक रावण व इन्द्रजित् या दोघांनींच काय तो धनुष्यबाण वापरला तथापि मागवून कवींनीं ही दुरुस्त्यां केलेली अमावी. हें उघड झिजतें. त्यांनीं, रावणाच्या हातांत धनुष्य दिलें ! रावणाचा पराक्रम वाढविल्याशिवाय त्याला मारणाऱ्या रामाचा महिमा कसा वाढणार ? रामरावणयोरुद्धें रामरावणयोरिव असें अनन्वय अलंकारानें केलेले वर्णन ही एक अतिशयोक्तीची लढत आहे. राक्षसांपैकीं इतर कोणाच धनुष्य वापरल्याचें वर्णन नाही, ही गोष्ट सूचक आहे. राक्षसाधिपति बलाढ्य योद्धा होता, ही गोष्ट खरी. पण धनुर्धारी रामापुढें त्याचा ठिकाव लागण्यासारखा नव्हता.

कास घरल्यामुळे आत्मबल वाढते हे निःसंशय. अनुपंगाने तेज व तडफाहि वाढत असेल. तथापि रांगड्या रणांगणावर प्रत्यक्ष कलह उभा राहिला म्हणजे दोन हात करतांना नैतिक श्रेष्ठत्वापेक्षा शस्त्रश्रेष्ठत्वच अधिक निर्णायक. युद्धभूमीवर विजयश्री नीति-अनीतीचा हिशेब मांडीत बसत नाही. उतावळ्या विजयश्रीला तितका धीर नसतो ! ती जबरदस्ताला माळ घालून मोकळी होते. दाशरथि राम अधिनायक असलेल्या तत्कालीन आर्यांच्या अजिंम्यतेचें रहस्य ऐतरेय ब्राह्मणांत सांपडतें.

“Vishnu departed with fame and gods followed him seeking to obtain fame. From the left hand of him the bow was produced and from the right hand arrows. Hence bow and arrows have holy origin. Though many, they could not overcome him though he was only one. Therefore many men without bow and arrows cannot overcome one with bow and arrows.”

Taittiriya Aranyaka (vol. IV, Muir's Sanskrit Texts)

रानटी राक्षस बलवान् होते पण त्यांचीं शस्त्रे त्यांच्या संस्कृतीप्रमाणे दुर्बळ, भागासलेली होती. आर्यांना धनुर्विद्या अवगत होती. परंतु धनुर्बाणाचा-शत्रूंच्या त्रिशूलादि शस्त्रांच्या टप्प्यांत न सांपडतां लांबून त्यांचेवर शरसंधान करतां येणाऱ्या या अजब शोधाचा विस्तृत प्रमाणावर व कौशल्याने प्रथम वापर करून प्रसरणशील आर्यांचा ध्वज व संस्कृति दक्षिण टोंकापर्यंत सागरांतापर्यंत भिडविली हे रामाचें वैशिष्ट्य व महिमा. म्हणून रामायणाने रामचंद्राला देवतातुल्य व अजरामर करून ठेवलें आहे. तें नवीन उगवणारें धनुष्ययुग होतें. उगीच नाही रामबाण शब्द रुढ झाला. तो आर्यसमाजाच्या शस्त्रश्रेष्ठत्वाचा आणि म्हणून अजिंम्यतेचा वाचक होता. भारतवर्षाच्या कीर्तिमंदिरांत धनुर्धारी रामाची प्रतिमा स्थापन झाली, ती त्या अवताराचें व तत्कालीन समाजाचें नेमकें वैशिष्ट्य प्रकट करण्याकरितां. त्यापूर्वीच्या काळांत वामन युक्तिबळानें बळीला पाताळांत दडपीत होता, नरसिंह आपल्या तीक्ष्ण नखाप्रार्नी दैत्यांना फाडीत होता, आणि परशुराम शत्रूवर कुन्हाड चालवीत होता. पहिला बाण सोडला रामानें. मध्ययुगाच्या अखेरीस बंदुका

१. दंडकारण्यांत असतांना रावणाचे चवदा हजार जनस्थाननिवासी राक्षस रामाच्या अंगावर चालून आले पण एकट्या रामाने त्यांचा फडसा उडविला असें रामायणानें जें प्रौढीनें वर्णन केले आहे त्यातलें इंगित हेच. धनुष्पदाण.

चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम्

इतान्येकेण रामेण खरश्च सहदूपणः ॥

चवदा हजारांचा आंकडा पुगविलेला असेल. पण बऱ्याच मोठ्या राक्षससमुदायाला रामानें आपल्या धनुष्यानें पळवून लावलें असतें पाहिजे यांत शंका नाही.

किंवा चारू काळांत अणुबॉब, या शोधांत जी अद्भुतता, भयानकत्व व संहार-सामर्थ्य आहे तेंच त्या प्राचीन काळी नव्या धनुष्यबाणांत भरलेलें होतें. स्फोटक दाहका शोध लागण्यापूर्वी धनुष्यबाण ही संहारक व लांब पल्ल्याच्या नेमबाजीनें गांठलेली कमाल मर्यादा होती. शस्त्राच्या वापरांत झालेला तो मौलिक बदल (Qualitative change) होता.

रामाची थोरवी ही की, त्यानें आर्यांची वसाहत व संस्कृति विंध्याच्याहि पलीकडे दक्षिणेंत रेटली आणि स्थिर केली. अनार्यांपैकीं कांहींना दिपवून, कांहींना बस करून, कांहींना मारून. तोंपर्यंत विंध्याचलाची आडवी रांग किंवा नर्मदा हीच आर्यावर्ताची दक्षिणसीमा समजली जात होती.

इमां सागरपर्यंतं हिमवद्विंध्यकुंडलाम्

मध्य आशियांतून अफगाणिस्तानाच्या द्वारा आलेले आर्य पूर्वेकडे बंगालपर्यंत पसरत गेले. उत्तरेला हिमालय आणि दक्षिणेला विंध्य यांच्या दरम्यानचा सुपीक मुळस एवढेंच आर्यांचें जग होतें. विंध्याच्या पलीकडे दक्षिणेंत अरण्य - दंडकारण्य होतें (विंध्यशैबल्योर्मध्ये). तेथें मूळपासून राक्षसांची वस्ती होती, खालीं लंकेपासून ते विंध्यापर्यंतचा मुळस राक्षसांच्या वर्चस्वाचा होता, असें रामायणावरून स्पष्ट दिसतें. अगदीं प्रारंभीच्या काळांत आर्यांची आक्रमक नजर या प्रदेशाकडे धळली नव्हती. भागतें आहे तोंपर्यंत पर्वत कोण ओलांडतो ? तथापि राम-काळाच्याहि पूर्वी आर्य लोक विंध्याच्या पलीकडे डोकावून पाहूं लागले होते आणि आदिवासी अनार्यांशीं त्यांच्या चकमकी झडूं लागल्या होत्या. आर्य बिहारमध्ये (विदेह) वेदकालांतच स्थायिक झालेले असून आता ते गंगेच्या दक्षिण तीरावर (पश्चिम बंगाल म्हणजे रामगडच्या वरच ईशान्येला) वसाहती करू लागले होते. वामनावताराची चरित्रभूमि हीच. बलिपत्नीचें नांव विंध्यावलि होतें. बळीला पाताळांत घातला यरचा अर्थ विंध्या-पलीकडे पिटाळून लावला असा असण्याचा संभव आहे याच जागेवर विद्यामित्राचा सिद्धाश्रम होता आणि येथेंच राक्षसांच्या उपद्रवापासून रक्षण होण्याकरितां त्यानें

१ नंतरच्या पुराणांमून राक्षस व असुर हे शब्द समानार्थी वापरलेले आढळतात. छद्द रामायणांतहि कांहीं ठिकाणीं हा घोटाळा आहे. तथापि हा समज चुकीचा आहे. सुर व असुर हे आर्य-पूर्वजांच्याच दोन शाखांचे प्रतीक शब्द आहेत. दिति व अश्विनि यांनी ही सावत्र प्रजा या कथेवरून हें स्पष्ट दिसतें. म्हणून तर असुरांना म्हणजे शत्रूंना वेदवाङ्मयांत 'प्रातृश्य' हें नांव मिळालें आहे. दोघांचा जन्म काश्यपापासूनच या दोघांमध्ये चानलेल्या सतत कटाचा उद्भेद रामायणांतहि आहे. प्राचीन संस्कृत वाङ्मयांत वज्रिलेले सुर किंवा देव म्हणजे, देवतास्वरूप दिशेले तत्काळीन आर्यांचे पूर्वज, याबाबत विद्वानांनीं एकमत आहे. असुर ही त्यांचा शाखा, पण कांहीं कारणानें मतभेद व कट्ट उतरण झालेले लोक. हे असुर म्हणजे इजिप्श्यां होय लोकांचे पूर्वज किंवा इगर्वांत रहाणारे अर्य असले पाहिजेत असें जेव्हा अवेस्ता या गरगी लोकांच्या प्राचीन धर्मग्रंथावरून दिसतें. राक्षस म्हणजे माय अजिबात निराळे. तेथेच मूळचे द्विवर्णी किंवा अनार्य.

राम-लक्ष्मण या बालवीरांना मुद्दाम आणले होते. यावरून आर्यांनी व त्यांच्या नेत्यांनी येथूनच म्हणजे ओरिसांदून अथवा लगतच्या छोटा नागपूर पठारांदून विषय प्रथम ओलांडला असें दिसते. कै. र्चि. वि. वैद्य यांनी असेंच मत प्रकट केले आहे.

“The Aryans appear thus to have entered the South from North-east through Orissa and by the eastern coast.”

— The Story of Ramayana, p. 21.

अर्थात् ओरिसापेक्षांहि जरा पश्चिमेला असलेल्या रामगडनजीक म्हणजेच चित्रकूटापाशी विंध्याची सांखळी थोडीशी तुटलेली असून तेथें पठार आहे. तोच मार्ग भौगोलिक दृष्ट्या अधिक सुकर व संचाराला सोयीचा असल्यामुळे तेथूनच आर्यांनी आपल्या दक्षिण-आक्रमणाच्या चंचुप्रवेशाला मुद्दमात केलेली असणें अधिक स्वाभाविक आहे. या पहिल्या दक्षिणप्रवेशी आर्य धुरंधरांपैकींच अगस्त्य हा एक होता. अनुल्लंघ्य विंध्य उल्लंघिण्याचा मान रामायणानें त्याला बहाल केला आहे. विद्यामित्राप्रमाणेंच त्याच्यांत ब्राह्म आणि क्षात्र अशा दोन्ही गुणांचें मिश्रण होतें. शपादपि शरादपि अशी त्याची तयारी व तेज होतें. अगस्त्यऋषींच्या मुखांत मंत्र होता तर खांद्यावर धनुष्य होतें. प्रथम दक्षिणेंत त्यानें पाय रोंवला. उत्तर गोलाधी-तील सात ताऱ्यांना (Great Bear) वेदकालीन सप्तर्षींचें नामाभिधान प्राप्त झालें. त्याच कारणाकरितां दक्षिणेकडच्या एका तळपणान्या तान्याला कृतज्ञ आर्यांनी अगस्त्य ऋषींचें नांव दिलें. दक्षिण दिशा त्यानें शोधली व व्यापली. मागाहून राम आला. त्यानें ही दक्षिण विजयाची धुरा हिरीरीनें उचलली. इंद्र व विष्णु यांचे-पासून मिळालेला अक्षय्यमाता व धनुष्य अगस्त्यानें रामचंद्राच्या हवालीं केलें (अरण्यकांड सर्ग १२) तें या घटनेचेंच प्रतीक होतें. आर्यांच्या शत्रूंशीं करा-वयाच्या सामन्याचें धुरीणत्व, साधन व जबाबदारी परंपरेनें आतां रामावर येऊन पडली, असा त्याचा अर्थ होता.

१ निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ।

दक्षिणा दिक् कृत्य येन शरण्या पुण्यकर्मणाम् ॥

तस्येदमाश्रमपदं प्रभावादस्य राक्षसैः ।

दिगियं दक्षिणा नासादृश्यते नोपमुज्यते ॥

नाम्रा चेयं भगवतो दक्षिणा दिक् प्रदक्षिणा ।

प्रथिता त्रिषु लोकेषु दुर्धर्पा क्रूरकर्मभिः ॥

— अरण्यकांड सर्ग ११

विंध्य ही आर्य-अनार्यींची सीमारेषा

विंध्याच्या उत्तरेकडे आर्य आणि दक्षिणेकडे अनार्य अशी वांटणीची स्थिति फार काळ टिकली नाही, टिकणे शक्य नव्हते. आर्य व अनार्य यांच्यांतील झगडा अपरिहार्य होता. वर्षिष्णु व विजिगीषु आर्य विंध्य ओलांडून दक्षिणेकडे सरकू लागले. आर्यींचे हे आक्रमण राक्षसांना सहन होईना. विंध्याचा परिसर हे दोघांच्या मधील चकमकीचे ठिकाण बनले. अगस्त्य व त्याच्या मागोमाग अनेक आश्रम दण्डकारण्यांत धिताईने स्थापन झाले होते खरे, तथापि विंध्यांत असलेला चित्रकूट पर्वत (हल्लीचा नव्हे) व त्यावरचे आश्रम येथपर्यंत येऊन राक्षस उपद्रव व विध्वंस करीत. दंडकारण्यांतले ऋषि रामाला गाव्हारणे सांगतात.

पंपानदीनिवासानां अनुमंदाकिनीमपि ।

चित्रकूटालयानां च क्रियते कर्दनं महत् ॥

या श्लोकांतील चित्रकूटाला विंध्याचा वास आहे. हल्लीचा चित्रकूट अभिप्रेत असता तर यमुनेची मोठी खूण सांगितली असती. मंदाकिनी या किरकोळ नदी-पेक्षा विख्यात यमुनेची खूण अधिक चांगली होती. एकंदरीने पूर्वापार संदर्भ पहाता, अगस्त्याने विंध्य ओलांडला तो या ठिकाणी म्हणजे पूर्वेकडून ओलांडला असे दिसते. चित्रकूटापासून दक्षिणेस थोड्याच अंतरावर अगस्त्याश्रम होता. तेथेच रामाची व त्याची भेट होऊन गोदावरीच्या कांठी पंचवटीत रहाण्यास रामाला त्याने सांगितले, असे रामायणांत वर्णिले आहे. अर्थात् रामचंद्रहि याच मार्गाने विंध्यांनून बाला असला पाहिजे, हे उघड आहे.

वरील विवेचनावरून चित्रकूटाचा कांटा रामगडकडे कसा झुकत आहे, हे दिसून येईल. आतां इतर स्पष्ट प्रमाणे पाहू. प्रयाग ते पंचवटी या राममार्गाचे पांच टप्पे क्रमवार घेऊं.

१ वेद, रामायण व महाभारत हे तीन ग्रंथ आर्यांच्या इतिहासातील तीन अवस्थांचे अथवा कालखंडाचे चिह्नक व प्रतीक आहेत. पहिल्यांत निसर्गाशी लढा, दुसऱ्यात परक्याशी लढाई तर तिसऱ्यात आपसातील यादवी आहे । मीज ही की, पहिल्या दोन झगड्याप्रमाणे तिसऱ्याही समर्थनीय ठरला ! भाऊबंदकीच्या जुद्धाला आवश्यक अशी नैतिक बैठक व तत्त्वज्ञान हवे होते, ते चतुर कृष्णाने पुरविले. इवी सरयवचीनी राम बंद होता, आता सुतसद्दी कृष्णही प्रातःस्मरणीय ठरला ! सावत्र भाऊ पाया पडून परत बोलार्थित असतांही रामाला वनवासांतून मार्गारी न किरविणारे रामायण आणि स्वनांभवाना सुईच्या अयाषवदी माती देखील न देणारे आणि त्यासाठी सहाय मादणारे महाभारत यांच्यांतील अंतर विस्मयजनक आहे. भौतिक परिस्थितीनुसार धर्म व नीति-विषयक कल्पना कशा बदलतात याचे हे दळदळीत उदाहरण होय. ज्याच्यांत समाजांतील प्रवळांचे हित तोच 'धर्म' बनतो !

१. दंडकारण्य

नुदैवाने या अंधारांत एक गोष्ट सूर्यप्रकाशाइतकी स्पष्ट असेल तर ती ही की, चित्रकूट' दंडकारण्यांत होता. मूळ कैकेयीची अटदेखील तशीच होती. म्हणून चित्रकूट-निश्चितीच्या दृष्टीने दंडकारण्याची व्याप्ति-विशेषतः उत्तरसीमा ठरविण्याच्या प्रश्नाला पार महत्त्व आहे. दंडकारण्य नक्की केल्यावर जो डोंगर त्याच्या हद्दीबाहेर जातो तो चित्रकूटच नव्हे. तीच गत हल्लींच्या मानीव चित्रकूटाची होते. हल्लींचा तोतया चित्रकूट विंध्याच्या पुष्कळ उत्तरेला यमुनेजवळ आहे. तो पक्का घरावयाचा. पण चित्रकूट तर पडला दंडकारण्यांत. म्हणून दंडकारण्य ताणून विंध्याच्या पलीकडे यमुनेपर्यंत मिडवावयाचें, अशी आजची संशोधन-क्षेत्रांतील स्थिति आहे. परंतु दंडकारण्य विंध्यापलीकडे सरकू शकत नाही आणि म्हणून यमुनेजवळचा चित्रकूट शाबीत होत नाही. कसें तें पहा. एक तर विंध्यशैवलयोर्मध्ये अशी स्पष्ट मर्यादा रामायणांत सांगितलेली आहे. म्हणजे विंध्य ही दंडकारण्याची उत्तरसीमा निश्चित होते. तसेंच वर दिलेल्या प्राचीन परंपरेच्या इतिहासांतून हाच सर निघतो. अमरकोशांत तसाच उल्लेख आहे—

आर्यावर्तं पुण्यभूमिर्मध्यं विंध्यहिमालयोः

शिवाय भास-काळांत देखील हिमालय आणि विंध्य या आर्यावर्ताच्या उत्तर व दक्षिण सीमा समजल्या जात होत्या, हें स्पष्ट आहे. भास कवीच्या तेराहि नाटकांत 'हिमवद्विष्यकुंडलाम्' हें भरतवाक्य आलेलें आहे. त्यावरूनहि दंडकारण्य विंध्याच्या दक्षिणेला मुरू होत असलें पाहिजे, हें उघड दिसतें. शिवाय याच भासकवीचें 'प्रतिशायोर्गंधरायण' नामक ऐतिहासिक नाटक आहे. त्याच्या पहिल्या अंकांत नायक उदयन राजा (बुद्धाचा समकालीन) नर्मदा नदी पार करून आपल्या राज्याच्या सरहद्दीवरील वेणुवनांत गेला होता, असें दाखविलें आहे. म्हणजे कौसांबी राजधानी असलेलें त्याचें राज्य नर्मदेपर्यंत पसरलेलें होतें, असें दिसतें. शिवाय त्याची हद्द पश्चिमेकडे उज्जयिनीला व पूर्वेकडे मगधाला मिडली होती, असेहि उल्लेख आहेत. यावरून नर्मदेच्या उत्तरेला दंडकारण्य असणें संभवनीय दिसत नाही. याखेरीज रामायण-महाभारत काळापासून या नर्मदा आणि यमुना यांच्या दरम्यानच्या ठावूंत पश्चिम टोकापासून तो थेट पूर्वेपर्यंत ओळीनें राज्यें असलेलीं दिसतात. उज्जयिनी, अयंती, दशार्ण, चेदी, कौसांबी (वत्सदेश), काशीचें राज्य इ० इ०. (किष्किंधाकांड, महाभारत व डॉ. बी. सी. लॉ यांची G. Dictionary of Ancient India पृष्ठ ४८ व ३१५.) मग या भागांत दंडकारण्य कसें येणार ?

१ रामगिरि देखील दंडकारण्यातच होता हें सर्वांना ठाऊक होतें. मे. चा टीकाकार स्थिरदेव (१० वे शतक) म्हणतो : ' रामगिरिस्तु दंडकांतः प्रतिबुद्धः ! '

विशेषतः ज्या जागेवर हल्लीचा चित्रकूट उभा आहे तो भाग पूर्वी वत्सदेश, चेदी किंवा दशार्ण देशांत मोडत होता. कालिदासाच्या मेघदूतांतील दशार्णाहून रामायणांतील दशार्ण देश वेगळा होता, हे लक्षांत ठेवले पाहिजे. रामायणांत त्याचा उल्लेख मेखल व उत्कल या देशांसमवेत केला आहे. (कि. सर्ग ४१ - ८।१०) शिवाय रामायणकाळीं खुद्द नर्मदेच्या अलीकडेदेखील विदर्भ व दक्षिण कोसल हीं राज्ये होती. विदर्भाचे राज्य फार प्राचीन आहे. रामाचा आज्ञा अज हा युवराज असतांना स्वयंवराकरितां नर्मदा ओलांडून विदर्भाची राजधानी कुंडिनपूर येथे आला होता (रघु. सर्ग ५). प्राचीन भारतवर्षाचा नकाशा सहज पाहिला तरी ही गोष्ट नजरेत भरते. नर्मदेच्या वर प्राचीन देशांची व राज्यांची नावे व मुखल आढळतात. अमरकंटकच्या पूर्वेकडील डोंगराळ भाग, पूर्वीचे गोडवन अथवा छोटानागपूर प्रांत हा मात्र ढळढळीत मोकळा दिसतो. हेच पूर्वीचे दंडकारण्य. यावरून विदर्भ ही दंडकारण्याची पश्चिम सीमा आणि विंध्यपर्वत ही उत्तरसीमा याबद्दल शंका रहात नाही. विंध्याच्या मुमारे दीडशे मैल उत्तरेकडे असलेल्या यमुनेशीं भिडणारा हल्लीचा ठेंगू चित्रकूट दंडकारण्याच्या आणि म्हणूनच शक्यतेच्या चौकटीत बसत नाही. कालिदासानेदेखील आधी दंडकारण्य-प्रवेश आणि मागाहून चित्रकूटवन लागते असे वर्णन केले आहे (रघु. १२. ९ व १५). खरा चित्रकूट वर निष्पन्न झालेल्या चतुःसीमांच्या हद्दीतच असला पाहिजे हे उघड आहे. होय, तो खुद्द विंध्यंतच आहे- तो आतां पाहूं या.

२. चित्रकूट

बुंदेलखंडांतील नव्हे, मग खरा चित्रकूट कोणता? विंध्यंतला किंवा ऋक्षपर्वतांतला रामगड चित्रकूटाच्या वर्णनाला कसा संतोतत जुळतो, हे पुढील प्रकरणांत पाहावयाचे आहे. एवढेच काय पण इतका जुळणारा पर्वत याच भागांतसा काय पण भारतांत कोठेहि नाही. कारण सर्वांत मोठी खूण म्हणजे चित्रकूटांतले ऋक्षविल किंवा आरमार गुहा रामगडवर हाथिफोड गुहा या नांवाने आजही आढळते. रामायणाने व कालिदासानेहि वर्णिलेले हे अचूक वैशिष्ट्य फक्त रामगडच्या उंच डोंगरांत भेटते. तथापि येथे आपण फक्त दिशेचा विचार करीत आहोंत. पहिला टप्पा दंडकारण्य, तो निश्चित झाला. आतां यापुढील टप्पे ठरल्यावर चित्रकूटाचे स्थळ यांच्या दरम्यान आहे हे ओघानेच सिद्ध होईल. तथापि पुढे जाण्यापूर्वी एक मनोरंजक प्रमाण दाखल करतो. त्यावरून रामाच्या मार्गाची हीच दिशा होती, हे कळून येईल. रघुवंशाच्या बाराव्या सर्गांत 'चित्रकूटस्थलीं जहौ'— म्हणजे चित्रकूट सोडल्यानंतर राम ऋक्षपर्वतांतल्या ऋषींच्या आश्रमांत वास्तव्य करीत करीत दक्षिण दिशेला आला (श्लोक २५) व मग त्याला पंचवटी लागली (श्लोक ३१), अशी दिशा व क्रम सांगितला आहे.

प्रययावातिथेयपु वसन् ऋषिकुलेषु सः
दक्षिणां दिशमृक्षेपु वार्षिकेन्निव भास्करः॥

या श्लोकांत कालिदासाचें ज्योतिषशास्त्राचें ज्ञान दिसून येतें. त्याचा उपनोग करून त्यानें ही बहारीची उपमा दिली आहे. पण त्यांतली खरी मौज व मर्म ऋक्ष हा द्वयर्थी शब्द योजण्यांत आहे. ऋक्ष म्हणजे नक्षत्र आणि पर्वताचें नांवही. तोच शब्द सूर्याकडे लावतांना नक्षत्र आणि रामचंद्राकडे लावतांना ऋक्ष-पर्वत असा अर्थ आहे. प्रो. उपाध्याय (India in Kalidasa, p. 9) यांनीं देखील हाच अर्थ स्वीकारला आहे. शब्दाचा मार्मिक श्लेष अथवा कोटि साधण्याची कालिदासाची हातोटी व आवड लक्षांत घेतां या श्लोकांत ऋक्ष शब्दाचे दोन्ही अर्थ अभिप्रेत आहेत व प्रतीत होतात यांत शंका नाही. यावरून अत्रि, शरमंग, शातकर्णी, सुतीर्ण इ० ऋषींचे आश्रम ऋक्षपर्वताच्या आसपास होते हेंहि यावरून स्पष्ट दिसतें. हे सर्व आश्रम चित्रकूटापासून व एकमेकांपासून दहापांच मैलांच्या अंतर्गतर होते, असें रामायणांतहि म्हटलें आहे. आतां 'ऋक्ष-विल' असणारा रामगड म्हणजेच चित्रकूट हा ऋक्षपर्वताचाच भाग. (येथेंच कालिदासाच्या चित्रकूट-वर्णनाचा रघु. १३-४७ हा श्लोक काढून पहावा म्हणजे लख्ख प्रकाश पडतो.) तेव्हां राम दंडकारण्यांत राहून (=छोटा नागपूर प्रांत) रामगडावर राहून (=चित्रकूट) नंतर पायथ्याशी असलेल्या ऋक्ष-परिसरांतल्या तपोवनांत ऋषींचा पाहुणचार घेत घेत दक्षिणेकडे अगस्त्याश्रमांत जाऊन तसाच खालीं पूर्वे मोदावरीच्या कांठीं पंचवटींत (=भद्राचलम्) आला. या मार्गाविरल शंका रहात नाही. उलटपक्षी हल्लींच्या चित्रकूटाहून हल्लींच्या पंचवटीकडे म्हणजे नाशिकला जावयाचें म्हटलें तर ती 'दक्षिणां दिशम्' होणार नाही, हेंहि लक्षांत घेतलें पाहिजे. बुंदेलखंडांतून नाशिककडे जाणाऱ्या रामाचें वर्णन कांटेकोर कालिदास, 'राम दक्षिण दिशेप्रत गेला' असें करणें शक्य आहे काय? आणि त्याला दक्षिणायनांत उत्तरेकडून दक्षिण-दिशेकडे येणाऱ्या सूर्याची उपमा तो उपमाचतुर कवि देईल, हें तरी संभवनीय आहे काय?

३. अगस्त्याश्रम

अगस्त्याश्रम नाशिकजवळ अगस्तिपुरी म्हणतात तेथें किंवा अकोला येथें होता, असें प्रतिपादन करतात. परंतु पंचवटी नाशिकजवळ हें श्रुत धरून अगस्त्या-श्रम तिकडे नेलेला असावा. तथापि वर दाखविल्याप्रमाणे आसपासची ठिकाणे नवी हात्त्यानंतर त्या स्थल-निश्चितीच्या फचाट्यांत सांगलेला अगस्त्याश्रम

आता या भागांतून दुसरीकडे जाऊ शकत नाही. कदाचित् अगस्त्याचा दुसरा एखादा आश्रम नाशिकभागांत असू शकेल. पण रामायणांतील व रघुवंशांतील अगस्त्याचा आश्रम रामगड आणि भद्राचलम् यांच्या दरम्यान असला पाहिजे, हे उघड आहे. असे ठिकाण म्हणजे जुन्या नकाशावर दाखविलेले Rab Kop हे होय, असे अनुमान व माहिती बेगलरसाहेबांनी नमूद केली आहे. त्याचेंच नांव बदलून हल्ली धर्मजयगड असे ठेवलेले आहे. ते हल्लीच्या नकाशातून सांपडते.

तथापि धर्मजयगड हे ठिकाण रामायणाळा अभिप्रेत असेल असे दिसत नाही. कारण पंचवटीपासून म्हणजे गोदावरीपासून अगस्त्याश्रम फारसा दूर नाही. प्रथम विंध्य ओलांडून अगस्त्यकृष्ण दक्षिणेंत आला, त्या वेळी त्याचा पहिला मुकाम व आश्रम या ठिकाणी असण्याची शक्यता आहे. परंतु नंतर अधिक दक्षिणेकडे येऊन त्याने गोदावरीच्या अलीकडे आपला आश्रम बांधला असावा. तोच रामायणाळा व कालिदासाळाहि अभिप्रेत आहे.

येथे अगस्त्याश्रम व चित्रकूट या दोहोना उपकारक व त्यांची गांठ बांधणारा म्हणजे त्यांची परस्परसमीपता व दिशा दाखविणारा महत्त्वाचा रामायणांतर्गत पुरावा नमूद करतो. हा चित्रकूट कुठेसा आहे, याचें निःसंदिग्ध गमक किष्किंधाकांडांत आले आहे. सुग्रीवानें सीतेचा शोध सर्व दिशांना जाऊन करा असें हनुमान-अंगदप्रभृति सर्व वानरांना सांगितले. सर्व स्थळेहि नांवनिशीवार दिग्दर्शित केलीं. त्यात महेंद्रपर्वताचा पत्ता सांगितला तो असा.

अगस्त्येनांतरे तत्र सागरे विनिवेशितः

चित्रसानुनगः श्रीमान् महेंद्रः पर्वतोत्तमः ॥

म्हणजे महेंद्र पर्वत अगस्त्यानें सागरांत प्रतिष्ठापित केला असा अर्थ करतात. परंतु त्याला आधार नाही किंवा तशी कथाहि नाही. म्हणून 'अगस्त्येनांतरे' याचा अर्थ अगस्त्यकृष्णाच्या म्हणजे आश्रमाच्या जवळपास असा असावा. तथापि पहिला रूढ अर्थ पत्करला तरी देखील त्यावहून अगस्त्याचें व त्याच्या निवासाचें संनिधत्त्व सूचित होतेंच. आता हा महेंद्र म्हणजे पूर्वकिनाराभर पसरलेली ओळ समजत असले तरी गंगासागरसंगमाजवळचा पर्वत रामायणाळा अभिप्रेत आहे यांत शंका नाही. कारण पुन्हा पुढच्याच श्लोकांत (कि० ४१.२१) महेंद्र पर्वत समुद्रांत शिरलेला (अवगाढः महार्णवम्) असें सांगितले आहे. शिवाय देवर्षियक्षप्रवरसिद्ध-चारण इत्यादींनी शोभित (श्लोक २२) असें म्हटले आहे. चित्रकूटाच्या भागाचें

१ चित्रसानुनग — सानु म्हणजे हट किंवा शिखर आणि नग म्हणजे पर्वत. यावरून चित्रकूटाच्या शिखरपर्वतच्या रागेचा समावेश महेंद्र या विस्तीर्ण पर्वतराजीत होत असावा, असें वाटते. निदान चित्रकूट महेंद्राच्या लगत जसा पश्चिमेला होता हे तर निश्चितच आहे.

हेंच वैशिष्ट्य आहे. या खाणाखुणा ऐकून हनुमानप्रभृति वानर दक्षिण दिशेला जाऊन विंध्यकाननांत हिंडूं लागले व विंध्यामोंवतीं फिरूं लागले (कि० सर्ग ४९) आणि विंध्य पर्वतांतल्या गुहा तपासूं लागले. तेथें त्यांना ऋक्ष-विल नांवाची ऋक्ष पर्वतांतली आरपार गुहा आढळली. हें ऋक्ष-विल आपल्या संशोधनाच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचें होय. हीच वैशिष्ट्यपूर्ण व अन्यत्र न आढळणारी खूण रामगड व चित्रकूट येथें सांपडत असल्यामुळें ते दोन्ही एकच, हा सिद्धान्त प्रस्थापित होतो. या ऋक्षविलाचें व मोंवतालचें विस्तृत वर्णन रामायणांत आहे. पण आपला प्रस्तुतचा मुद्दा निराळाच आहे. त्या ऋक्षविलांत वानरांना एक तापसी भेटली. तिनें केलेल्या वृच्छेला उत्तर देतांना हनुमान् म्हणतो—

अगस्याचरितां आशां दक्षिणां यमराक्षिताम् (५२-७)

यावरून अगस्त्यनिवासाच्या जवळपास हें विंध्यांतलें ऋक्षविल किंवा चित्रकूट असला पाहिजे हें स्पष्ट दिसतें. त्याच्यापुढचा या सांखळीचा आणखी एक दुवा पहा. ऋक्षविलांत शिरलेल्या वानरांना त्या स्वयंप्रभा नामक तापसीनें ढोळे मिटायला लावून मग आपल्या तपोबलानें सर्वांना त्या गुहेच्या बाहेर धणाधर्ता सुरक्षितपणें काढलें व त्यांना मार्गदर्शन केलें (५२-३१।३२).

एष विंध्यगिरिः श्रीमान् नानाद्रुमलतायुतः ।

एष प्रस्रवणः दौलः सागरोऽयं महोदधिः ॥

तिनें सांगितलें : हा विंध्य, त्याच्यापुढें हा प्रस्रवण आणि त्याच्यापुढें हा महासमुद्र दिसतो आहे पहा. बहुधा प्रस्रवण हें चित्रकूटाचेंच किंवा नजीकच्या पर्वताचें नांव असावें. नंतर वानरवीर समुद्रापर्यंत गेले व तेथें महेंद्रपर्वतावर चढून हनुमानानें उड्डाण केलें व लंका गांठली.

यावरून समुद्र, महेंद्र पर्वत, चित्रकूट व अगस्त्य-आश्रम एकाच प्रदेशांत असावे, हें निःसंदिग्धपणें दिसतें. आणि ओरिसा व आसपासचा भाग हाच तो प्रदेश होय. आतांपर्यंतच्या आपल्या विवेचनाच्या दिशेला यामुळें केवढी बळकटी येते, हें वेगळें सांगण्याची आवश्यकता नाही.

फालिदासाचा अगस्त्य-आश्रम कुठें ?

शेवटीं याविषयीचें सर्वांत घालिष्ठ व निश्चूक घोट दाखविणारें प्रमाण पहा. रामायणांतील अगस्त्याश्रमापासून दक्षिणेला थोड्या अंतरावर गोदावरीच्या काठी

१ पुन्हा वृद्धकांड सर्ग १५१ मध्ये या ऋक्षविलांतून वृष्णान्ताश्र उदेंग आश आनं. हनुमान् भगताचा सर्व हकीगत निवेदन करतांना याविषयी म्हणतो—

तेषां भो विप्रनष्टानां त्रिष्वे पर्वतमत्तमे । भूरां शोकाभिनतानां महाकालोऽप्यवर्तन ॥
पावरून हे ऋक्ष विंध्य विंध्यांतच होतें, यावरून हाच स्थान नसा. हा. वरुणादेव काही देव मग वरुण देव आहे. (Geographical Dictionary).

पंचवटी. कालिदासाचा अगस्त्याश्रम आणि पंचवटी तीच हे निर्विवाद आहे, म्हणून कालिदास अगस्त्याश्रम कुठे समजतो, हा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. त्याचें त्याघोलायक गमक आपल्याला रघुवंशाच्या चवथ्या सर्गांत रघुदिग्विजयवर्णनांत सांपडतें. रघु राजा देश जिंकित चालला त्यांचा क्रम असा. वंग (बंगाल), नंतर उत्कल (विहार) आणि मग कलिंग (ओरिसाचा पूर्व भाग). तेथून तो तसाच खाली पूर्व किनाऱ्यानें दक्षिणेकडे कावेरी नदी व मग पांड्यराजाच्या मुलखांत आला. या कलिंग आणि कावेरीनदीच्या दरम्यानच्या पूर्वकिनाऱ्यावरच्या भागालाच कालिदासानें 'अगस्त्याचरिता आशा' म्हणजे अगस्त्य-संचारित दक्षिणादिशा असें म्हटलें आहे.

ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।

अगस्त्याचरितां आशां अनाशास्यजयो ययौ ॥ (श्लोक ४४)

या ठिकाणीं अगस्त्य याचा अर्थ तारा नसून ऋषि व आशा याचा अर्थ दिशेपेक्षां प्रदेश असा अभिप्रेत आहे, हें संदर्भावरून स्पष्ट दिसतें. हा 'अगस्त्याचरिता आशा' हा शब्दप्रयोग कवीनें कुठून आणला ? रामायणातली माहिती, कथानक, कल्पना एवढेंच नव्हे तर जसेच्या तसे शब्दप्रयोगहि उचलून घेणाऱ्या कालिदासानें ही शब्दयोजनाहि रामायणांतून घेतली हें उघड आहे. अशा क्षम्य व रम्य उसनवारीचीं नमुनेदार उदाहरणें पुढें 'रामायणार्चं ऋण' या सहाव्या श्लोकाच्या उजेडांत दाखविली आहेत. 'अगस्त्याचरितां आशाम्' हा हनुमानांनें वापरलेला शब्दप्रयोग (कि. ५२'७) कवीनें उचलून रघुवंशांत वापरला आहे. यावरून अगस्त्याचा संचार व आश्रम कालिदास पूर्वकिनाऱ्यावर गोदावरीच्या आसपास मानीत होता, याबाबत शंका रहात नाही. शिवाय ओरिसा-मार्ग हाच उत्तरेतून दक्षिणेकडे येण्याचा तत्कालीन मार्ग होता, हेंहि यावरून दिसतें. रामचंद्र याच मार्गांनें आला.

येथें आणखी एका कालिदासाच्या अगस्त्यविषयक उल्लेखाचा विचार करणें योग्य होईल. रघुवंशाच्या सोळाव्या सर्गांत ग्रीष्म ऋतु म्हणजे उन्हाळा सुरू झाल्याचा प्रसंग आहे. त्या ठिकाणीं सूर्यभ्रमणाचा निर्देश आहे. सूर्य दक्षिण दिशा सोडून उत्तरेकडे येतो त्या वेळीं उत्तरेकडील वर्षा वितळतें, या नैसर्गिक घटनेचा उपयोग करून उत्तर दिशा जणूं आनंदाचे शीत अश्रु गाळते, अशी मनोहर उत्प्रेक्षा कवीनें केली आहे. पण आपल्याला फक्त दिशेच्या उल्लेखापुरतें पाहण्याचें आहे.

अगस्त्यचिह्नात् अयनात् समीपं

दिगुत्तरा भास्वति संनिवृत्ते ॥

याहि श्लोकांत कालिदासाचा सुंदर श्लेष प्रतीत होतो. सूर्य दक्षिणायनांत दक्षिणेकडे सरकत एका ठराविक बिंदूपर्यंत जातो व तेथून तो पुन्हा उत्तरेकडे परततो.

‘रघुयुज परिवर्तितवाहनः’ इत्यादि श्लोकांत (रघु • १•२५) तीच कल्पना आहे. अगस्त्यचिन्ह हा शब्द ज्योतिषशास्त्रीय घटनेला उद्देशूनहि कदाचित् असेल. (विजापूरचे ज्योतिषशास्त्रज्ञ श्री. केतकर यांचा हा शब्द कालिदासाने पारिभाषिक अर्थाने वापरला, असा दावा आहे तथापि प्रो. आपटेप्रभृति तज्ज्ञांच्या मते तो सिद्धान्त टिकण्यासारखा नाही.) ते कसेहि असो, अगस्त्यकप्रीची खूण किंवा आश्रमस्थान अगमगरी म्हणजे दक्षिण दिशा असा अर्थ मात्र त्यांत मार्मिक बुद्धीला व्यक्त झाल्याखेरीज रहात नाही. दक्षिण दिशा व हा भाग कालिदासाच्या डोक्यांत अगस्त्याशी पक्का निगडित झालेला आहे, हे स्पष्ट दिसते. यावरून कालिदासाचा अगस्त्याश्रम व म्हणून पंचवटीहि पूर्व गोदावरीनजीकच असली पाहिजेत. आतां उलट ताला पहा. हल्लींच्या समश्रुतीप्रमाणे अगस्त्य व पंचवटी नाशिकची म्हटली, तर या अति-पश्चिमेकडून पूर्वेकडे किंवा फार तर ईशान्येकडे जाणाऱ्या मार्गांला व दिशेला उपमाचतुर कालिदास दक्षिणोत्तर संचार करणाऱ्या सूर्याची उपमा सासच देणार नाही, हे रसिकांना सहज पटेल.

कालिदासाचा व रामायणाचा अगस्त्याश्रम पूर्व गोदावरीनजीक होता.

४. जनस्थान

वास्तविक पंचवटी व पांचवें जनस्थान यांचा एकत्र विचार करावयास हवा शक्ती ती समीपवर्ती व एकमेकांत गुंतलेली आहेत. तथापि येथे केवळ सोयीसाठी जनस्थानाला वेगळे काढले आहे. जनस्थानांत पंचवटी की पंचवटीत जनस्थान असा संशयकल्लोळ क्वचित् टीका-ग्रंथांनुन दृष्टीस पडतो परंतु या दोन्ही भूमिका बरोबर नसून पंचवटी जनस्थानाला चिकटून सीमारेषेवर होती, असे दिसते. कारण पंचवटी ही गोदावरीकांडची एक रमणीय जागा होती. आणि जनस्थान हा तेथ-पामून मुरू होऊन खाली थेट हिंदुस्थानच्या दक्षिण टोकापर्यंत पसरलेला विस्तृत भूप्रदेश असावा. येथे राक्षसांची वसती व वर्चस्व होते. तर-दूषणप्रभृति चवदा हजार राक्षसांचे संन्य येथूनच पंचवटीतल्या रामावर चाडून गेले. त्याअर्थी जनस्थान राक्षसाधिप रावणाच्या लंकेसमीप किंवाहुना त्याच्या अंमलाखाली असावे. म्हणजेच हिंदुस्थानच्या दक्षिणेकडील अखेरच्या त्रिकोणी टोकापर्यंत ते भिडलेले होते. जनस्थान शब्दावरील टीकेत ‘शब्द छीमानम् जनस्थानास्त्वं नगरम्’ या वृत्त-देवाच्या व्याख्यानाने यरील तर्काला बळकटी देते. शिवाय कालिदासदेसीज जनस्थानाची अशीच व्याप्ति समजत होता, हे दाखवून देतां येते. जनस्थान हा प्रदेश पांडुराजाच्या समीप किंवाहुना इहीला दह लागलेला होता, असा रघुवंशान (सर्ग ६•६२) उद्गेष आहे. शेजारचा प्रचंड पांडुरप्रभृति जनस्थानावर म्हाती करील या भीतीने लंकेवर अस्वस्थ झाला (जनस्थानविमर्दशंकी) या गोष्टीमुळे जनस्थानाशी रामाचा संबंध व समीपता स्पष्टपणे सूचित होते. जनस्थान ज. हल्ली

म्हणतात त्याप्रमाणे नाशिकजवळ अगर फक्त गोदावरीजवळच असतं तर लंकाधिपतीला जनस्थानविमर्दशंकी होऊन पांड्य राजाशी धार्डार्डनें तह करण्याची जरूरी नव्हती. शेवटीं कालिदासाचा आणखी एक अंतर्गत पुरावा सादर करतो. रघुवंशाच्या तेराव्या सर्गात राम सीतेसह लंकेहून विमानमार्गानें परत येत असल्याचें वर्णन आहे. त्यांत लंका सोडल्यानंतर समुद्र ओलांडून होतांच दक्षिण किनाऱ्यावर भारताच्या भूभावरचें पहिलें ठिकाण राम पहातो व वर्णन करतो तें म्हणजे जनस्थान हें होय (श्लोक २२). यावरून वरील निष्कर्षच दृढ होतो. अशा या जनस्थानाला नाशिकपेक्षां भद्राचलमूची पूर्वगोदावरीवरची पंचवटी अधिक समर्पकतेनें जुळते, हें सहज लक्षांत येईल. शिवाय प्रयागपासून आपण रामाची पावले शोधित अगस्त्याश्रमापर्यंत येऊन पोचलों आहोत. तेथून दक्षिणेला आलें म्हणजे पूर्वगोदावरीच लागणार. रामायणाच्या नकाशाप्रमाणें पूर्वीचीं सर्व ठिकाणें व खुणा जमत चालल्या, मग पुढें पंचवटीदेखील येथेंच दिसणार नाही काय ? आतां पंचवटीच पहावयाची आहे.

५. पंचवटी

राम वनवासात चित्रकूट म्हणजे रामगड सोडल्यानंतर अनेक ऋषींच्या आश्रमांत मुकाम करीत करीत दक्षिणेकडे सरकत सरकत अगस्त्याश्रमीं येऊन पोहोचला व नंतर समीप असलेल्या गोदावरीकांठच्या पंचवटीत पर्णकुटी बांधून राहिला, असें रामायणांत वर्णिलें आहे. कालिदासाचें रघुवंशांतील वर्णनहि हुबेहूब तसेंच आहे. या दोहोंतील दिशादर्शक उल्लेखांचे महत्त्वाचे निवडक श्लोक प्रकरणारंभी नमूद केले आहेत.

तात्पर्य, रामगडकडून विहार-ओरिसांतून दक्षिणेंत राजमहेंद्रीजवळ पूर्वगोदावरीसमीप येऊन मिडलेला राम आतां नाशिकला कसा जाणार ? नाशिककडे म्हणजे पार पश्चिम टोंकाला जाण्याचें प्रयोजन काय ? आणि थेट पश्चिम दिशेकडे किंवा नाशिकभागाकडे रामाचा रोख होता, असें दाखविणारा उल्लेख रामायणांत किंवा कालिदासांत तरी कुठें आहे ? मूळ म्हणजे रामायणातली ऐतिहासिक पंचवटी रामगड व पूर्वगोदावरीच्या उत्तरेला मिडलेलें जनस्थान याना जोडणाऱ्या दक्षिणेत्तर रेवेदर असली पाहिजे. रामाची पंचवटी राजमहेंद्रीजवळ समुद्राला अनेक मुखानीं मिळूं पहाणाऱ्या गोदावरीच्या कांठीं होती. तेथेंच जवळ अगस्तिमलय किंवा अगस्तिमले नावाचा गांव व डोंगर आहे, ही सूचक गोष्ट पार महत्त्वाची आहे. राम-सीता रहात होते त्या पंचवटीतल्या त्याच्या पर्णकुटीपासून जवळच हत्ती जलक्रीडा करीत असल्याचें वर्णन रामायणात आहे. नाशिकजवळ तर गोदावरीचा उगम आहे. तेथील प्रवाहांत हत्ती जलक्रीडा करी करणार ? त्याला पात्र रुंद हवें. अर्थात् पूर्वगोदावरीचा विस्तृत प्रवाह या ठिकाणीं अभिप्रेत आहे, यावरूनहि प्रसृतचा स्थलसिद्धान्तच दृढ होतो.

रामगडहून अगस्त्याश्रमाकडे किंवा नंतर पंचवटीकडे येणाऱ्या रामाचा कालिदासाने दक्षिणायनांत उत्तरेकडून दक्षिणेकडे सरकणाऱ्या सूर्याची उपमा दिली आहे. आतां रामगडाहून नाशिकजवळच्या अगस्त्याश्रमाकडे किंवा पंचवटीकडे वावयाचें म्हटलें तर ही दिशा किंवा मार्ग पूर्वेकडून पश्चिमेकडे असा होतो. त्याला उत्तरेकडून दक्षिणेकडे भ्रमण करणाऱ्या सूर्याची उपमा जुळत नाही हें उघड आहे.

महाराष्ट्र हेंच पूर्वीचें दंडकारण्य अशी चुकीची समजूत प्रचलित व दृढ झाल्यामुळे नाशिकची पंचवटी उत्पन्न झाली आहे, तिकडे राम गेले नाहीत.

‘नाशिक’ या नांवाचा खोटा व खरा इतिहास

नाशिक या नांवासंबंधी एक शूर्पणखाविषयक दंतकथा प्रचलित आहे. परंतु ती खरी नाही. सुप्रसिद्ध रामायणसंशोधक श्री. आत्रा चांदोरकर यांनी हिंदुस्थान-मर प्रवास करून तीं तीं स्थळे पाहून सूक्ष्म संशोधनानंतर नाशिक-पंचवटी चुकीची असून खरी पंचवटी पूर्व गोदावरीजवळ आहे, असेंच मत प्रकट केले आहे. (चांदोरकरांची मुलाखत : ‘रविवार सकाळ’, ता. २६-७-५३) नाशिकसंबंधी श्री. चांदोरकर म्हणतात :—

नाशिक नांवामागील इतिहास पाहिला तरी बरील गोष्टीलाच पुष्टि मिळते. रावणाची बहीण शूर्पणखेचें नाक लक्ष्मणानें कापलें. तें जेथें पडलें तें ठिकाण पुढें नाशिक नांवानें ओळखलें जाऊं लागलें, अशी एक कथा सर्व-श्रुत आहे. पण ‘नाशिक’ शब्दाची खरी कथा ती नव्हे. दक्षाची कन्या उमा. बापानें यज्ञाचें आमंत्रण दिलें नाही म्हणून तिनें यज्ञकुंडात उडी घेतली. तिचें प्रेत महादेवानें तुकडे-तुकडे करून निरनिराऱ्या दिशांना पेरून दिलें. ते जेथें जेथें पडले तेथें तेथें देवीचें स्थान निर्माण झालें. तिचें नाक नाशिकजवळ पडलें म्हणून त्या ठिकाणास नाशिक हें नांव पडलें.

त्याचप्रमाणें त्यांचें ‘शयरी’ या नांवाचें संशोधन लक्षांत येना-पारतें आहे :

वनवासांत शयरीनें रामाची भेट घेतल्याचा उल्लेख आहे. शयरी नांवाची नदी आंध्र प्रांतांत आहे. तिच्या कांठी शयर या वन्य जमातीचे लोक अद्यापि रहातात. त्यांची संख्या चार लाखावर आहे.

हरीच्या मध्यप्रदेशांत शैवरीनारायण नांवाचें प्राचीन स्थान विलासपुरा-जवळ आहे. त्या ठिकाणीं विस्तीर्ण प्राचीन देऊळ अजूनहि उभे आहे. येथें

शबरीशी (= शेवरी) गांठ पडली, असा इतिहास व परंपरा आहे. (सविस्तर वृत्तान्त ६ व्या प्रकरणांत पहा.) या भागांत रहाणाऱ्या कोल लोकांमध्ये शबरीच्या व रामाच्या अनेक कथा व गीते प्रचलित आहेत. राम-शबरी भेटीचें स्मारकभूत असें हें स्थान व त्या परिसरांतील जुना इतिहास यांवरून रामाच्या प्रस्तुत वनवास-मार्गाचाच दुजोरा मिळतो.

आतांपर्यंत दंडकारण्य, चित्रकूट, अगस्त्याश्रम, पंचवटी व जनस्थान हे राममार्गावरचे पांच महत्त्वाचे ठप्पे दिग्दर्शित केले. हीं नवनिश्चित स्थळे कशीं सलग, संबद्ध व स्वाभाविक आहेत, हे सहज दिसेल. शिवाय त्यांना रामायणाचा व कालिदासाचा आधार आहे, हेंहि आम्हीं दाखविलें आहे. त्यावरून अयोध्या ते राजमहेंद्री हा सरळ दक्षिणोत्तर मार्गच वनवासाचा होता, याबद्दल शंका रहात नाही.

शेवटीं हाच राम-मार्ग खरा, याबद्दलचें सर्वांत प्रबळ असें प्रमाण मांडतो. रामायणांत रामाचा मार्ग स्थलवार असा दोनदां वर्णिलेला आहे. एकदां जातेवेळचा व पुष्पक विमानांतून परत येते वेळचा. त्याचप्रमाणे कालिदासाच्या रघुवंशामध्ये तेराव्या व बाराव्या सर्गांत राम-मार्गाचीं उलटमुलट वर्णनें आलीं आहेत. रामायणा-प्रमाणे कालिदासाचा प्रधान हेतु इतिहास-कथन नसून काव्य-निर्मिति हा होता. म्हणून त्यानें नीरस स्थळे सोडून देऊन शैलक्या स्थळांवर आपल्या रसाचेपी कलेची चोंच कामापुरती कशी नेमकी मारली आहे, हेंहि त्यावरून कळून येतें. तथापि या कविद्वयानें वर्णिलेला स्थळ-क्रम आणि दिशा सुसंगत व एकच आहेत, हें चटकन् ध्यानांत येण्याकरितां वाल्मीकि व कालिदास या उभयतांच्या मार्गाचें तौलनिक कोष्टक तयार करून पुढील पानावर देण्यांत येत आहे.

पंचाप्सरस् सरोवरः—वर प्रतिपादित केलेला राममार्ग वृद्ध करणारे आणि एक गमक आम्हास सापडले आहे परंतु तें जशीच हातीं लागल्यामुळे येथें विस्तारानें दाखल करता येत नाही. चित्रकूट आणि पंचवटी याच्या दरम्यान पंचाप्सरस् नांवाचे विस्तीर्ण सरोवर राममार्गावर होतें, असें वर्णन रामायण व रघुवंशातहि आहे (वर दिलेले कोष्टक पहा.) हल्ली या सरोवराचा छडा नकीं जायता येत नाही. म्हणून हल्लीच्या राममार्गाशीं जुळव अशा वेतानें तें नाशिकच्या जवळपास मानावें असें संशोधक सांगतात. परंतु *The List of Ancient Monuments in the Chota Nagpur Division* यात सदरचे सरोवर छोटा नागपूर भागातल्या उदयपूर संस्थानात असें म्हटलें आहे. हें ठिकाण धर्मजयगढापाशीं रामगडच्या दक्षिणेला येतें. हे विधान मी तपासीत असताना ते वरींवर असल्याचीं प्रमाणें मिळालीं. त्याचीं सविस्तर चर्चा प्रस्तुत लेखकाच्या आगामी *New Light on Kalidasa and his Meghaduta* या ग्रंथात पहावी पंचाप्सर सरोवराच्या या स्थलनिश्चयानें रामाचा प्रस्तुत प्रकरणांत प्रस्थापित केलेला मार्ग अधिकच सुप्रतिष्ठित होतो.

असो. यांत एखादा दुसरा कधीचा आश्रम मार्गेपुढे झाला असला तरी दोघांचा राम-मार्ग तोच आहे, हे सहज दिसून येईल. म्हणजे कालिदासाचा मार्ग कळला की रामायणाचा मार्ग ठरतो. मग कालिदास कोणता मार्ग समजत होता ? कालिदासाचा चित्रकूट कोणता ? सुदैवाने या बाबतीत कालिदासाचें वर्णन नि.संदिग्ध आहे. त्याने रामाकरवी खऱ्या चित्रकूटाकडे नेमकें घोट दाखविलें आहे. तें अचूक वर्णन पहा :

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ । शृंगामलम्रांबुदवप्रपंकः
वक्षति मे बंधुरगात्रि चक्षुः । दत्तः ककुमानिव चित्रकूटः

चित्रकूट पर्वत भव्य व उंच होता. त्याला शिखरें (बहुधा दोन) असून तीं निमुळतीं होत आकाशांत गेलीं होती. इतकीं की, त्यावर ढग येऊन लागत. त्या पर्वताच्या माथ्यावर एक लांबलचक दरी म्हणजे आरपार गुहा होती व त्यांत झऱ्याच्या पाण्याची धार पडत असून त्याच्या ध्वनीनें व प्रतिध्वनीनें ती गुहा निनादित होत होती. या नैसर्गिक सामुग्रीवर कवीनें आपल्या शैलीनुसार मोहक पूर्णोपमा रचली आहे. पर्वताच्या शिखरांवर ओथंबलेले काळे ढग, त्याखाली लांबट गुहेतून पडणारें पाणी आणि त्याचा आवाज यामुळे तो चित्रकूट पर्वत वप्र-कीडेमुळे शिंगांच्या टोंकांना माती चिकटलेला आणि तोंड उघडून लाल गळणारा व मोठ्यांदा गरजणारा मस्त रानबैल दिसावा तसा होता. या उपमेतील तपशील फोडून खालीलप्रमाणें देतां येईल.

चित्रकूट पर्वत = मस्त रानबैल

माथ्यावरची लांबट गुहा = बैलाचें तोंड (उघडलेलें)

गुहेतून पाझरणारें पाणी = मस्त बैलाच्या तोंडांतील लाल व त्याचा आवाज व त्याचें रेंकणें किंवा गर्जना

शिखरें = शिंगें

शिखरामांना विलगलेले काळे ढग = शिंगांच्या टोंकांना लागलेला चिखल

दत्त म्हणजे अरण्यानें वेढलेला = दत्त म्हणजे रानटी

कालिदासाच्या काव्यरचनेंतली विशेषणें बहुधा उपमेय आणि उपमान या दोघांनाहि सारख्याच समर्पकतेनें लागू पडतील अशी उभयान्वयी योजलेली असतात, याचें हा श्लोक व त्यांतील ' दत्त ' शब्द हें एक उत्कृष्ट उदाहरण होय. असो. हल्लींचा मानीव चित्रकूट उंच नसून ठेंगू आहे. त्यांत गुहा नाही, पाणी नाही, शिखर नाही आणि म्हणूनच याला ढग ओथंबण्याचा संभव नाही. हा दत्त म्हणजे दाट अरण्यानें वेढलेलाहि नाही. उलटपक्षीं हें सर्व वर्णन रामगडला व त्यांतील हाथिफोड गुहेला आणि निर्झराला कसें तंतोतंत व चपखल लागू पडतें. हें सुज्ञ वाचकांना वेगळें सांगाययास नको. कालिदासाचा चित्रकूट म्हणजे रामगड

हरणाचें धाडस रावणानें केलें असाचें असें दिसतें.^१ ही जनस्थानाची दिशा आणि पुढील कथामाग व प्रारंभीचा रामाचा दक्षिण दिशेकडे राख आणि पूर्ववृत्तान्त या दोहोंच्यामध्ये प्रयाग-पंचवटीच्या मार्गाचा सांधा किती बेमाळम बसतो पहा. भारताच्या सुपीक भूमीत दंतकथांचें व अंधपरंपरेचें पीकहि भरपूर येत. एखाद्या तत्वाचें किंवा स्थळाचें खोटें नाणें लोकांच्या बाजारी चालूं झाले कीं दीर्घकाळ मान्यता पावतें. त्याचेंच हें उदाहरण होय. परंतु रामचंद्र बुंदेलखंडातल्या चित्र-कुटाहून नाशिककडे गेले, ही समजूत चुकीची व निराधार आहे. राम प्रयागहून निघाला तो विंध्यांतल्या रामगडमार्गे गोंडवनांतून राजमहेंद्रीजवळ पूर्व गोदावरी-कांठच्या पंचवटीत आला. हाच रामाचा खरा मार्ग. कालिदासानें मेघाला सांगितल्याप्रमाणें कोणताहि मार्ग 'प्रयाणानुरूप' हवा. म्हणजे कसा ? निघण्याचें स्थळ पोंचण्याचें ठिकाण, वारेंतले मुकाम यांना धरून; शक्य तितका सरळ म्हणजे जवळचा निसर्ग-अविरोधी, कारणाखेरीज वांकडा किंवा आडवळणें न घेणारा; सापेक्षतेनें बिन-त्रासाचा, संकटें, अडचणी कमी येतील असा; शक्य तर शुभ, रमणीय, सुखावह; सत्यवृत्त व आतिथ्यशील लोक रहात असतील असा; संचाराचा हेतु पूर्ण होण्यासारखा असेल असा. या अटी जुळतील असा एवढाच मार्ग. रस्ता कल्पनेतून निघत नाही, गरजेतून निघतो. उतार शोधणाऱ्या नदीप्रवाहाप्रमाणें. रामचंद्राचा मार्ग जितका ध्या-नुसारी तितकाच नैसर्गिक. प्रयाग ते रामगडद्वारा पूर्वगोदावरी हाच रामाचा खरा रस्ता. तो दर्शविण्याकरिता वाल्मीकि व कालिदास यांनी लिहून लावलेल्या पाठ्या आपण वाचल्या. कालगतीने कांहींचीं अक्षरें उडालीं आहेत, कांहीं ठिकाणीं खाटाखोड आहे, कांहीं जणानीं त्यांत स्वतःची 'दुरुस्ती' दडपली आहे ! तथापि

१ किंवहुना या बाबतीत अनुमान करण्याचाहि जरूर नाही. कारण येथे आलेला रावण सीतेला चव्व बोलूनच दाखवितो—'राक्षसाणां अयं वासः । इकडे देव-गर्भव मुद्धा फिरकत नाहीत, तुम्ही कशाला आलात ?' पुराणातील पाट्याळ सोहून या पण ऐतिहासिक दृष्टीनें रावणाचा राग का होता, हें यावरून नेमकें दिसून येतें. आर्य-अनायाचा संघर्ष हें मूळ. रामायण हा त्याचच आविष्कार व विस्तार—काहीं काल्पनिक, बराचसा ऐतिहासिक याविषयीं आणखी एक पुरावा पहा. श्री. आबा चांदोरकर यांनी गोंडवनांत तीन महिने मुकाम करून तेथील वन्य लोकांच्या चालीरीतीचे निरीक्षण केले. त्याचबरोबर सांगताना ते म्हणाले—'तेथील लोक स्वतःला रावणाचे वंशज मानतात. महाराष्ट्रात प्रत्येक सेव्यांत जसें मार्त्तान्ध देऊळ असतें, त्याप्रमाणें त्या जमातीच्या प्रत्येक सेव्यांत रावणाची मूर्ति असते. विजयादशमीला तिची सार्वजनिक पूजा करण्यांत येते.' (सकाळ, सा. २६-७-५३) यावरून गोंडवन भागांत म्हणजे विंध्यापर्यंत राक्षसांची बसति व वर्चस्व होतें, असें स्पष्ट दिसतें. शिवाय रामगडावर रावणाची मूर्ति कशी आढळी या कथेच्याचाहि उजगडा बरीच माहितीमुळें काही अंशीं होतो.

आजहि गोंडवन भाग म्हणजे मध्यप्रदेश व ओरिसांतील जिझ्यांना दंडकारण्य म्हणतात, ही गोष्ट छद्मक आहे. आता तेथील जंगल तोडून निवासितांची बसति करण्याची सरकारी योजना हल्ली चालू आहे.

त्यांतील मूळाक्षरें व संकेत स्पष्ट आहे. तो हाच मार्ग दाखवितो. कालिदासानें रघुवंशाच्या १० ते १५ या सर्गांतून रामकथा वर्णिली आहे. त्यांतील सर्व तपशील व रामाचा मार्ग वाल्मीकीवरून घेतलेला आहे, ही गोष्ट सहज प्रस्थापित होण्यासारखी आहे. प्रकरणारंभी रामायण व रघुवंश यांतील एतद्विषयक अवतरणें दिलीं आहेत. त्यांवरून कालिदासाचा राम-मार्ग चित्रकूट सोडल्यानंतर ऋक्षपर्वतांतून दक्षिणेकडे असा स्पष्ट आहे. म्हणजे कालिदास रामगडला चित्रकूट समजत होता, आणि पंचवटी राजमहेंद्रीजवळ पूर्वगोदावरीच्या कांठीं मानीत होता, याचाच शंका रहात नाही. अर्थात् वाल्मीकीचा म्हणजे रामाचा वनवासांतील मार्ग तोच असला पाहिजे, हें उघड आहे.

राम राहिलेला मेघदूतांतील रामगिरि रामायणांतील रामाच्या वाटेवर सांपडणार म्हणून आपण राम-मार्ग शोधला. रामाच्या वाटेतूनच मेघाची वाट फुटते. म्हणजेच रामाचा चित्रकूट तो यक्षाचा रामगिरि. तो या दोन मार्गांच्या संगमावर उभा आहे. हा संगम हल्लींच्या रामगड पर्वतावर झालेला दिसतो. म्हणून आतां त्याच्याकडेच वळूं.

* * *

श्लोक ५ वा

ऋक्षविल हीच हाथिफोड गुहा

अहो नवनवाश्चर्यनिर्माणे रसिको विधिः ।

—कथासरित्सागर

मागाल प्रकरणांत ऐतिहासिक चित्रकूटाचा शोध करतां करतां आपण राम-सीताच्या मागोमाग रामगडापाशी येऊन थडकलों आहोंत. कारण अयोध्येहून निघालेल्या वनवासप्रस्थित रामाच्या 'रघुपतिपदा' चा माग आपल्याला प्रयाग ते मद्राचलम् म्हणजे पूर्वगोदावरी या वाटेवर सांपडतो. त्यामुळे हल्लीचा तयाकथित 'चित्रकूट' आपल्या मार्गोद्वन आपोआप दूर झाला, म्हणजेच चुकीचा ठरला. प्रस्तुत संशोधनाचा केंद्रबिंदु, रामाच्या वनवासाचा मध्यबिंदु आणि मेघदूत काव्याचा प्रारंभबिंदु असा जो रामगडपर्यंत तोच प्राचीन चित्रकूट हें आतां सहजच निष्पन्न होतें. तथापि मध्यंतरीच्या दीर्घ काळांत इतिहासाची सांखळी तुटली. एकमेकांत अडकाविलेली दुवे पांगले. चालत आलेली पूर्वपरंपरा व माहिती मध्येच गडप झाली. त्यामुळेच की काय, नवीन परंपरा कल्पनेद्वन शोधून काढल्या गेल्या आणि मनुष्यस्वभावानुसार त्या अंधश्रद्धेवर पोसल्या जाऊन बद्धमूल झाल्या आहेत! अशा प्रकियेने व पद्धतीनेच बुंदेलखंडांतील चित्रकूट, नाशिकाची पंचवटी, पश्चिमेकडची अगस्त्यपुरी व इतर कित्येक ठिकाणे सहेतुक चुकावून निर्माण झाली आहेत. पूर्वी गतानुगतिकत्वामुळे आणि आतां अगतिकत्वामुळे ती मान्य करावी लागत आहेत. पण ही खरी नाहीत. रामगड हाच खरा चित्रकूट हें आपण दिशेवरून (Location) पाहिलें. पण हे उभय पर्वत एकच आहेत. याची खात्री पटाविणारी एक स्थानिक जनदरस्त मूण या प्रकरणांत सांगायलाची आहे. ती म्हणजे रामायणात वर्णिलेली दिव्यावती अद्भुत, विस्तीर्ण व आरपार अशी ऋक्षविल गुहा होय. उलुंग चित्रकूटावरच्या माध्यावरची ही विलक्षण गुहा म्हणजेच उंच रामगड-वरची हल्लीची हाथिफोड गुहा. वाल्मीकि व कालिदास या उभयतांनी केलेली चित्रकूट व त्यावरील गुहेची रेखीव वर्णने रामगडाशी आनदि संतोतव सज्जतात. रिशेष्ट. या समिर्तार गुहेचे वैशिष्ट्य पाहिल्यानंतर हेंच ते ऋक्ष-विल आणि हाच तो चित्रकूट याचा प्रत्यय आल्याखेरीज रहात नाही. संशोधकाच्या संशयी मनाचेहि मनाधान होतें. इतके दिग्ग छापप्रस्त दुष्यंताप्रमाणें समोर दिवत अगतांदि या खलीची व पूर्वृचाताची आपस्याला निरमृति झालेली होती खचीतीपांतल्या

नागाच्या पोटांत दुष्यंत अशी नामासुरें कोरलेली खुणेची अंगठी सांपडल्यावर राजाला शकुंतला आठवली व ओळख पटली. रामगड पर्वताच्या पोटांतली, रामपदचिन्हें कोरलेली प्रचंड गुहा ही चित्रकूटाचें अमिशन पदविणारी मुद्रिकाच होय, असें वाटल्याखेरीज रहात नाही. गुहा असलेलें हें पर्वतशिखर म्हणजे प्रस्तुत सिद्धान्ताचा कळस होय ती आतां पाहूं.

ऋक्ष-विल

ऋक्ष-विल म्हणजे ऋक्षपर्वतांतली आरपार गुहा. विल किंवा विल याचा अर्थच तो. या गुहेचें रामायणांतलें वर्णन पहा. दुल्य, लांवलचक्र व विस्तीर्ण (दुर्ग, योजनायत), ही विश्वकर्मा मयामुरानें निर्मिली म्हणून अद्भुत. तिच्या आसपासचा भाग डोंगरी झाडबुड्यांनी व रानवेळींनीं गजवजलेला. गुहा अरण्यांतील लता-वृक्षांनीं वेढलेली. तिच्यांतून कोंच, हंस, सारस व चक्रवाक पक्षी जलाद्रि असे बाहेर पडत होते. चक्रवाकांचीं अंगें पझरेणूच्या संयोगानें तांबडीं दिसत होती. ती गुहा घोर, दुरतिक्रम व सुगंधित होती. ती पाहून हनुमान् प्रभृति वानरवीर विस्मयग्र झाले. गुहेच्या दाराजवळ थोडे व हिरवेगार वृक्ष होते. 'वावहन व बाहेर पडणाऱ्या पक्षांच्या मिजलेल्या अंगांवहन आंत पाण्याची विहीर किंवा जलाशय असावा असा तर्क कांतावनक्रोविद हनुमानानें गुहाप्रवेशापूर्वीच केला होता. त्या अंधाच्या गुहेंत चंद्रसूर्याच्या किरणांना प्रवेश नव्हता (अचंद्रसूर्य). वानर आंत गुदमरल्या-सारखे झाले. तेथें अनेक तऱ्हेचे (साल, ताल, तमाल, पुत्राग, चंपक, नाग इ. इ.) चक्राकणारे प्रचंड 'कांचनवृक्ष' होते. वेळींनीं व फुलांच्या गोंदांनीं सजित असल्या-मुळें त्या वृक्षांनीं सोन्याचे दागिने अंगावर घातले आहेत, असा भास होत होता (हेमामरणभूषितान्). तेथील प्रसन्नसलिलांत कमळें फुललेलीं होती. निळ्या व सोनेरी रंगांच्या कमलिनीमोंवतीं पक्षी पोहत होते. सोनेरी भूमीवर (वेदिका) सोनेरी वृक्ष (द्विरण्मय). पुन्हा बालरवीप्रमाणें (म्हणजे तांबूस-सोनेरीच) मासगारे, कांचनवृक्ष. पुष्प-फलांनीं ढवरलेले वृक्ष. मुंगें निवळ्या रंगाचे (कांचनभ्रमर). पुन्हा पुढच्या सर्गांत (किष्किष्ठा ५१) या गुहेला विवर म्हटलें असून त्यांत कांचनवृक्ष, बिलजलांत सोनेरी कमळें आणि मासेमुद्गां सोनेरी. अशा या ऋक्षांतल्या अजब गुहेचें ठिकाण (location) नेमकें रामगडानाहीं देतें, हें नागील प्रकरणांत दाखविलें आहे. सर्वथ रामायणांत दोनच गुहांचें वर्णन आहे आणि त्याहि राम ज्या दोनच पर्वतांवर राहिले त्यांतल्या आहेत. एक कम्पनूक आणि दुसरा चित्रकूट. म्हणजेच ऋक्ष किंवा विष्य. कम्पनूक निर्विवादपणें गोदावरीच्या दक्षिणेला असल्यामुळें त्याचा प्रश्न देत नाही. तेव्हां चित्रकूटांतली (= किंवा प्रलवणांतली) एकच गुहा राहिली. 'विष्यकाननांत', 'विष्याच्या मोंवतींमोंवतीं', 'दक्षिण

दिशेला' 'गिरिजालावृत प्रदेशांत' 'सागराच्या जवळच्या महेंद्रपर्वतासमीप व त्या पर्वतरांगेच्या नैर्ऋत्य टोकावर' असलेले हें ऋक्षविल अथवा 'विवर' आहे. यासारखी किंवा या वर्णनाची दुसरी कोणतीहि सनिईर साडेचारशेंफूटी गुहा किंवा नैसर्गिक बोगदा अस्तव्या विध्यरंगित किंवा परिसरांत नाही. भारतांतहि नाही. ती फक्त रामगडावरच आहे. रामायणांतलें ऋक्षविल म्हणजे रामगडपर्वतावरची हाथिफोड गुहा असली पाहिजे यांत शंका नाही. या चित्रकूटांतून व ऋक्षविलांतून अतिशयोक्तिपूर्ण वर्णनांचा भाग वजा केला म्हणजे रामगड व हाथिफोड गुहा यांच्याशी त्यांचें एकरूपत्व सहज प्रत्ययाला येतें.

शिवाय ऋक्षविलाचें हें 'सोनेरी' वर्णन पाहिलें म्हणजे बौद्ध प्राचीन नाटक 'ग्रंथांनी चित्रकूट (=संस्कृत चित्रकूट) पर्वतावर एक 'सुवर्णगुहा' किंवा golden cave होती, असें ठिकठिकाणीं कां म्हटलें आहे, हें कूट आतां सहज उलगडतें.

It was a pleasant spot It (Chitrakut) had a golden cave and a natural lake (जातक २:७६ व ३:२०८.)

This beautiful mountain was the abode of many geese living in the golden cave which it contained, (जातक ५:३३७, २:१०७, ५:१८१) some of which were swift and some golden (जा. ४:२१२ व ४:२३४).^१

असो. जलयुक्त ऋक्षविल, कालिदासाचा धारास्वनोद्गारिदरीमुख चित्रकूट, रामायणांतल 'गुहागिरि' चित्रकूट' (अयोध्याकांड सर्ग १०३-४९) आणि हाथिफोड गुहा असलेला आधुनिक रामगड एकच. म्हणून हें ऋक्षविल अर्थात् हाथिफोड गुहा म्हणजे रामगड-चित्रकूट सिद्धान्ताचा कणा आहे, असें आम्हीं म्हटलें आहे.

याखेरीज वनस्पति व पशुपक्षी यांबाबत या स्थलत्रयीचें एकत्र दर्शविणारी सामुग्री शिष्टक आहे तथापि ती मांडण्याद्रतकी जागा नसल्यामुळे पुढें जाऊ.

१. चित्रकूट पर्वत हिमालयांत आहे, असें जातकग्रंथांतून लिहिलें सापडतें. परंतु रामायण-कथा फिरवून आपल्याला हवी तशी जुळती करून घेण्याची बौद्ध वाङ्मयाची ही ठराविक लक्ष्य आहे. प्रसिद्ध दशरथ जातकात हेंच केलें आहे. अयोध्येच्या ऐवजी काशी व बनवासाचे स्थळ वंदकारण्याऐवजी हिमालय हे प्राचीन बौद्धांचे ठरीव व आवडते केरफार आहेत. म्हणून बौद्ध प्राचीन ग्रंथांतून वर्णिलेला चित्रकूट दक्षिणेतल्या वंदकारण्यातला असें म्हणता येतें. ही 'उलटी स्थ' आमच्या चित्रकूट-सिद्धान्ताला उलट उपकारक अशीच आहे.

२. रामायणांत गुहा असलेल्या चित्रकूटाचे राम वर्णन करतो. (अयो. ९४:१४)

गुहासमीरणो गंधान् नानापुष्पसमुद्भवान्

प्राणतर्पणमभ्येत्य के नरं न प्रदर्शयेत् ॥

येथील गुहेंतून येणारा मुगधित वारा कुणाला दक्षित करणार नाही ? असें राम म्हणतो. जेव्हा जसा गुहा-समीरण येतो ती गुहा आरपार असली पाहिजे हें स्पष्ट आहे. एवढी गुहेंतून वारा वहाणार कसा ?

सर्व प्रमाणांमध्ये नवलाची व नावीन्याची गोष्ट असेल तर ती कझविल ही होय. तिचें वैशिष्ट्य व महत्त्व हें कीं, अशी आरपार गुहा अन्यत्र सांपडत नाही. ही खूप तिच्या अनन्यसामान्यत्वानुळे निष्ठावक्र व संशयोच्छेदक ठरते. कालिदासाचे सगळे ग्रंथ बुडाले आणि एक मेवढूत मागे राहिलें तरी तेवढ्यावरून त्याच्या कविश्रेष्ठत्वाची साक्ष पडेल असें म्हणतात. त्याचप्रमाणें बाकीचीं प्रमाणें नसतीं तरी एवढ्या कझविल गुहेच्या एका अचूक साक्षीवर प्रत्युत प्रकरणाचा निकाल चावा लागेल, इतका हा सांधा मजबूत आहे. ही आरपार गुहा म्हणजे चित्रकूट व रामगड या 'दोन' पर्वतांना जोडणारा जणूं बोगदाच आहे असें वाटल्याखेरीज रहात नाही.

ही अद्भुत गुहा विंध्यांतलीच

या कझविलाचें ठिकाण नेमकें रामगडापाशीं कसें येऊन मिळतें तें पहा.

१. ऋक्ष किंवा ऋक्षवान् पर्वत अतिप्राचीन असून तो विंध्यराजीचाच एक भाग. रामगडपासून थेट पूर्वपर्वत पसरलेल्या डोंगरांना ऋक्ष' हें नांव होतें यांत शंका नाही. महामारतांत ऋक्षपर्वत शोण आणि महानदी यांच्या दरम्यान आहे, असें स्पष्ट म्हटलें आहे. डॉ. नंदलाल हे यांनीं तर गोंडवनांतील पर्वतराजीलाच फक्त ऋक्ष हें नांव होतें, असें मत व्यक्तविलें आहे. तात्पर्य, छत्तीसगड तालुक्यांतील (पूर्वीचें तिरगुजा संस्थान) रामगडपर्वत हा ऋक्षपर्वतराजींत मोडत होता हें निश्चित.

२. रामापणांत या गुहेचें नांवच ऋक्षविल आहे. त्यानुळे तें ऋक्षपर्वतांत होतें हें निर्विवाद आहे. या ठिकाणीं हनुमान् प्रभृति वानर सीताशोषार्थ आले ते दक्षिणे-कडे-अगस्त्याचरित दिशेकडे आले होते, असे उल्लेख आहेत. त्यानुळेहि हें ठिकाण निश्चित होतें. शिवाय हा ऋक्षपर्वत संबंध विंध्याचाच भाग असल्यानुळे 'विंध्ये, विंध्यकानने, विंध्ये पर्वतमत्तने' असे ठिकठिकाणीं उल्लेख आहेत. एक नमुना पहा :

विंध्यकाननसंकीर्णां विचेरुदक्षिणां दिशम्

विंध्यमेवादितः कृत्वा विचेरुश्च समंततः ॥

(किष्किष्वाकांड सर्ग ४९)

पुढें विंध्यांतल्या या ऋक्षपर्वतावर त्यांना हें आरपार विवर अथवा कझविल दिसलें—

गिरिबालावृत्तान्देशान्मार्गिन्वा दक्षिणं दिशम् ।

विधिन्वन्तस्ततस्तत्र दग्धुर्विभृतं विलम् ॥

दुर्गसृष्टविलं नाम दानवेनाभिरक्षितम् ।

धुम्पिनामापरीतास्तु ध्रान्तास्तु सलिलार्थिनः ॥

भवकीर्णं लतावृक्षैर्दग्धुस्तु महाविलम् ।

तत्र क्रौन्वाश्च हंसाश्च सारसाश्चापि निष्क्रमन् ॥

जलाद्रांश्चक्रवाकाश्च रक्ताङ्गाः पद्मरेणुभिः ।

ततस्तद्विलमासाद्य सुगन्धि दुरतिक्रमम् ॥

ही अद्भुत गुहा पाहून वानर 'विस्मयव्यग्र' झाले. त्यांतून हस, सारस, क्रींच इत्यादि पक्षी जलाद्रं होऊन बाहेर पडत होते.

तत्र क्रींचाश्च हंसाश्च सारसाश्चपि निष्क्रमन् ॥

जलाद्राः चक्रवाकाश्च रक्ताङ्गाः पद्मरेणुभिः ।

नलिनीस्तत्र दृष्टुः प्रसन्नसलिलायुताः । (कि. सर्ग ५०)

नंतर स्वयंप्रभा नामक तापसीने त्यांना गुहेच्या बाहेर आणून मार्गदर्शन केलें, तें स्थलनिश्चयाच्या दृष्टीनें महत्त्वाचें आहे.

एष विंध्यो गिरिः श्रीमान्नानाद्रुमलतायुतः

एष प्रस्रवणः शैलः सागरोऽयं महोदधिः ॥

म्हणजे हा विंध्य, हा प्रस्रवण आणि त्याच्यापुढें हा सागर. हा संबंध विंध्य पर्वत हें आधीं सांगितलें, नंतर प्रस्रवण (म्हणजे चित्रकूट किंवा त्याच्याजवळचा जलप्रवाहयुक्त डोंगर) आणि नंतर (म्हणजे पूर्वकडे) समुद्र लागेल हे सांगितलें. पुढें समुद्रालगतच्या महेंद्र पर्वतावरूनच (पूर्वीच्या कलिंग देशात किंवा हल्लीच्या ओरिसांत) हनुमानानें लंकेकडे उड्डाण केलें. यावरून ऋक्षविल व तो पर्वत नेमका छत्तीसगडांत रामगडपाशीं येतो, हें उघड आहे. एरवीं समुद्राच्या व महेंद्र पर्वताच्या जवळचें दुसरें ठिकाण कोणते असूं शकणार ?

शिवाय रामाच्या आदेशानुसार सीताशोधार्थ पाठविण्यांत आलेले हे वानर विंध्यांत आणि ऋक्ष पर्वतांत आणि त्यांतल्या त्यात या ऋक्षविलाच्या भागांतच कां आले ? वानरांच्या अनेक टोळ्या निरनिराळ्या दिशांना गेल्या होत्या. पण हनुमान्,

प्रस्रवणः—पानीय निपत्य बहुलिभवति तस्य स्थानस्य । प्रस्रवति अस्मिन् प्रस्रवणम् ।

अशी प्रस्रवण शब्दावर अमरकोशांत टीका आहे. म्हणजे हा पाझरणारा व नदीसहरे वहाणारा डोंगर असला पाहिजे, हें नावावरूनच सूचित होतें. यावरून प्रस्रवण हे जलप्रवाहयुक्त किंवा हनु त्याकरिता प्रसिद्ध असलेल्या चित्रकूटाचेंच दुसरें वर्णनात्मक नाव असलें पाहिजे, असा तर्क संभवतो. अर्थात् किट्टिकेतेला म्हणजे हंरीजवळचा प्रस्रवण किंवा मातस्यवाच् (ज्यावर रामानें पासाळ्याचे चार महिने घालविले असें वर्णन आहे) तो वेगळा. प्रस्रवण नावाचे हे दोन पर्वत असले पाहिजेत. दोन किंवा अधिक सदृश स्थानांना एकच नाव (विशेषतः वर्णनात्मक असल्यास) मिळाल्याची अनेक उदाहरणें आहेत. चित्रकूट-वर्णनाचा रामायणांतलि (अयो० १४.१२) सालील श्लोक पहा—

जलप्रपातैरुन्नेदैर्निष्पन्दैश्च क्वचित्कचित् ।

स्रवद्भिर्मात्ययं शैलः स्रवन्मद् इव द्विपः ॥

यावरून खूप जलप्रवाहयुक्त व पाण्याने पाझरणारा डोंगर अभिप्रेत आहे, हें स्पष्ट आहे. सदरील गुहा असलेल्या अगर लगतच्या डोंगराला प्रस्रवण नाव असलेंच असें दिसतें.

अंगद, तारा, जांबुवंत इत्यादि प्रमुख मंडळी असलेली टोळीच या दक्षिण दिशेकडे घाटण्यांत आली होती, ही गोष्ट सूचक आहे. पूर्वी राम सीतेसह येथे रहात होते म्हणून या कांतारकोविदांची योजना या भागाकरिता केली असली पाहिजे, हे उघड आहे. यावरूनहि हा रामगड म्हणजे चित्रकूट याला पुष्टि मिळते.

३. आतां खुद्द कालिदासाच्या वर्णनावरून काय निष्कर्ष निघतो तें पाहूं. 'धारास्वनोद्गारिदरीमुखः' इत्यादि चित्रकूटाचे वर्णन केलेला श्लोक मागे दिलेलाच आहे. त्यांतील सनिर्झर गुहेचे वर्णन या ऋक्षविलालाच उद्देशून असले पाहिजे. कारण ऋक्षविलाशी व कालिदासाच्या चित्रकूटवर्णनाशी जमणारा दुसरा डोंगर विंध्यांत नाही. असा हा चित्रकूट सोडल्यानंतर राम ऋक्षपरिसरांत रहात रहात दक्षिण दिशेला गेला, असें खुबशांत स्पष्ट वर्णनच आहे. (सर्ग १२-२४ व २५)

यावरून कालिदास चित्रकूट हा विंध्याचा व ऋक्षपर्वताचा भाग मानीत होता असे स्पष्ट दिसते.

४. ऋक्षविलासारखी विस्तीर्ण आरपार गुहा ऋक्षपर्वतांत अगर विंध्यराजीत अन्यत्र कोठेहि नाही (भारतांतही नाही).

म्हणून रामायणांतले ऋक्षविल, रामायणांतच उल्लेखिलेली चित्रकूटावरची गुहा आणि कालिदासाने वर्णिलेली चित्रकूटावरची गुहा एकच असली पाहिजे. आणि वरील प्रमाणावरून तीच रामगडवरची हाथिफोड गुहा होय. सुप्रसिद्ध संशोधक डॉ. नंदलाल टे यांनीहि ऋक्षविल म्हणजेच हाथिफोड गुहा असें ठरविले आहे.

आतां पुढील पानावर छापलेले कोष्टक पाहा. हे कोष्टक पाहिल्यानंतर अधिक स्पष्टीकरणाची गरज रहात नाही. विशेषतः कालिदासाला रानवैलाच्या उघडलेल्या तोंडाची उपमा नुचली व हलदार यांना प्रचंड अजगराच्या उघडलेल्या जबड्याची कल्पना नुचली, हे पाहून दोघांचेहि वर्णित स्थळ एकच असले पाहिजे, याचा सहजच प्रत्यय येतो. वरील तीनहि वर्णनांची बोट एकच ठिकाण दाखवितात आणि ते म्हणजे रामगड होय.

हाथिफोड गुहा (Hathiphor Tunnel)

रामगड पर्वताचे व त्याच्या माथ्यावरील हाथिफोड गुहेचे वर्णन कलेक्टर मि. कॉयडेन रॅमसे I. C. S. यांनी केलेले येथे देतो. (पृष्ठ १५१ पहा)

१. चित्रकूटा ही नदी ऋक्षपर्वतांत उगम पावणारी आहे असा उल्लेख मार्कंडेय पुराणांत सांपडतो. (Also see B. C. Law : Rivers in India.) ऋक्षांतल्याच चित्रकूट पर्वताशी या नदीचा संबंध असावा असें दिसते व त्यामुळे चित्रकूट ऋक्षांतला म्हणजे विंध्यराजीतचा या सिद्धांताला पुष्टि मिळते.

२ या हाथिफोड गुहेचे असेच पण सविस्तर वर्णन इंटरसाईनांनी केले आहे. ते जिज्ञासुंनी पहावे. (Statistical Account of Bengal, Vol. XVII) यांतहि अधिक

प्रस्तुत गुहेच्या वर्णनाचें तौलनिक कोष्टक

वर्णन	आकार	ठिकाण
रामायणांतलें कक्षचित्रः	आरपार, लांबिल्लक (योजनायत) जलयुक्त	विन्ध्यांत-कक्षपरिसरांत (दण्डकारण्यांत)
कालिदासाची विश्वकूट-गुहाः	आरपार, प्रचंड, जलयुक्त	कक्षपरिसरांत (दण्डकारण्यांत)
‘हल्लीची हाथिफोड गुहाः	आरपार, प्रचंड, जलयुक्त	गोंडवन [छत्तीसगड, मध्यप्रदेश] म्हणजेच विन्ध्यांत (पूर्वीचा कक्ष)

1 The tunnel was so wide and dark that it might be likened to the open mouth of a gigantic dragon ready to devour it's prey. There, right away in a corner, the water from a spring was constantly dripping on a stone. The gentle dripping sound of the spring resounded between the caves and hill sides and produced a loud roaring sound. (हलदार, पृ. १८४)

२ हल्लीची काहून काढलेली म्हणून ‘हाथिफोड’ गुहा असें आसपासचे लोक समजतात. तथापि या हाथिफोड गुहेच्या पलीकडे पर्वतात प्राचीन काळी मोठा जलाशय अथवा सरोवर असलें पाहिजे. एण या सोऱ्यात पाण्याला दुसरीकडून जाण्याला मार्ग नसल्यामुळें पाण्याच्या प्रवाहानें व वेगानें ही भेसागिरी वाट म्हणजे आरपार बोगदा पाडला असें बंगलर साहेबानीं तशील भूरचनेवरून व गुहेच्या प्रस्तरस्थितीवरून अनुमान केलें आह. ते बरोबर असावें. प्रस्तुत ह्या निश्चयाने गुहेच्याच कालिदासानें मेघदूतांत (श्लोक ५२) काळा धांतोरेअें असें म्हटलें असावें, असा आमचा तर्क आहे. तो येथें नमूद करतो. ‘सरसनिबुलस्थान’ या शब्दप्रयोगात सासच या गुहेचा निर्देश आहे.

(Central Provinces Gazetters : Chhattisgarh Feudatory States, p-p. 230.6) :—

The Ramgarh hill was visited by Mr. L. E. B. Cobden Ramsay, I. C. S. in 1905, and he gives the following description of its present appearance.

"The Ramgarh hill rises abruptly from the surrounding plains of Rampur tappa of the Surguja State. It consist of a long steep ridge rising over a thousand feet from the plains. This ridge at the South-western extremity is capped by a sheer perpendicular mass of rock, rising more than a thousand feet above the main ridge. At the northern end of the lower ridge is the vast tunnel known as "Hathphore" ...Above the tunnel are two fair-sized caves hidden over by thick jungle. These are known respectively as "Sita Bengra" and "Lakshman Bengra". I managed to scale the rock and enter the former cave; the rock inside has been hollowed out into two fair-sized dwelling rooms. Connecting these two rooms is a kind of a hall with a stone platform...

Ascending the ridge a small level ledge of rock some fifty yards long by thirty yards wide is met with at the base of a lofty pinnacle of rock which rises sheer from the main ridge. At the southern extremity of this ledge a stream of crystal clear and icy-cold water gushes forth from the rock, flowing over a board seam of coal. It is said that this stream is supplied from a huge cavern of water situated in the heart of the lofty mass of rock towering above. On this small ledge a mela is annually held in Chait when pilgrims from all parts come to drink the water of this spring.

...This boulder is known the "Vashistha Gupha" where the spiritual adviser of Ramchandra is supposed to have lived. Worshippers wending their way to the temples on the summit are alleged to have been mystified by the supernatural utterances proceeding apparently from this solid rock.

...On the summit of the hill there is a small temple more or less intact. The temple is not remarkable in any way for architectural beauty, but is remarkable for the enormous blocks of stones used in construction. Outside the temple are images of Mahadeo and Hanuman, and within images of Ramchandra, in the centre, of Lakshman on the right hand side of Ramchandra, and of Janaki, wife of Ramchandra. On his left hand there are

images also of Bharat and Vishnu Bhagwan with four hands. The hill cannot be descended on the western side, but it is possible to make one's way some two hundred feet down to a small cave in the face of the rock. In the cave is found moist chalk, and the cave has, by the removal of this chalk by devotees to make the sacred mark on the forehead after worship of the temple above, been hollowed to a great distance, showing number of worshippers who have in times gone by resorted thither. Just below the cave is a pool of transparent water which is said never to vary in depth.

रॅसेसाहेबांच्या वर्णनांतील हा उतारा लांब असला तरी रामगड पर्वताचे दृष्टीचे प्रत्यक्ष चित्र डोळ्यांपुढे उभे रहावे, एवढ्याकरितां तो सुद्धा दिला आहे, यांतील मजकूर इतका बोलका आहे की, त्यावर आणखी भाष्य करण्याची गरज नाही. सदरील वर्णन वाचीत असतांनाच हाच रामाचा चित्रकूट असला पाहिजे, याची प्रचीति आल्याशिवाय रहात नाही. उंच शिखर, गुहा, निर्झर, तिलकमाती, रामादिकांच्या प्रतिमा इत्यादि गोष्टी तर ओहतच; पण तेथील भरताची मूर्ति फार महत्त्वाची व सूचक आहे.

या हाथिफोडलगतच्या सीतागुंफा गुहेत अशोककालीन शिलालेख कोरलेला आहे, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. शिलालेख कुठे कोरतात ? पावित्र्य अगर पराक्रम यांमुळे प्रसिद्धि पावलेले स्थळच पूर्वी पसंत करीत. मान उंचावलेला हा उंच पर्वत प्राचीन व पवित्र तर होताच. पण इतिहासप्रसिद्ध आणि राम-संबंधित अशी त्याची लोकांत ख्याति होती, म्हणून हा पर्वत शिलालेख कोरण्याकरितां निवडण्यांत आला असला पाहिजे, हे उघड आहे.

त्याचप्रमाणे जैनांच्या पद्मपुराणांत राम-लक्ष्मण हे निर्वासित राजपुत्र चित्रकूटाच्या पायथ्याशी आले व त्यांना वर माथा गांठावला तीन दिवस कां लागले, यांतले रहस्य व कारण आतां लक्षांत येईल. हलदारकृत रामगड-सफरीचे वर्णन याच्याशी जुळून पहावे त्यांना पेंद्रा रोडपासून माथ्यापर्यंत जाण्यास एकूण आठ-बडा लागला. पायथ्यापर्यंत हत्तीवरून हेलकावे खात, नंतर बांबूच्या डोलींतून आणि नंतर प्रत्यक्ष पहाडावर अर्थातच पायांनी चढतांना सर्वांची, युरोपियन साहेब लोकांची देखील तिरपीट उडाली. प्रवासाची व जंगल नुडविण्याची संवय नसलेल्यांची स्थिति तर काय विचारतां ? अर्थातच माथा गाठल्यावर मात्र तेथील रमणीय देखावा व प्राचीन अवशेष दृष्टीस पडतांच त्यांच्या परिश्रमाचे चीज झाले. त्यांच्या आनंदाला पारावार राहिला नाही. ' हे श्रेष्ठः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते । ' एकेक पाहून त्यांनी नवल केले. नशीचे दगडांत कोरलेले प्रवेशद्वार, रामगडच्या

१ वेगळा व दिस्त्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट यांनी केलेली वर्णने पुढील प्रकरणांत दिव्य आहेत, तीं पहावीं.

अगदी शेवटल्या टोंकावरचें प्राचीन देवालय, त्यांतील राम-लक्ष्मण-सीता-हनुमान-रावण इत्यादींच्या मूर्ति, रामादिकांच्या नांवाच्या गुहा, त्यांत गुंजत राहिलेल्या दंतकथा, शिलेवर कोरलेली रामचंद्राची पावले, अशोकाच्या पूर्वाचा शिलालेख आणि गुहेच्या छतावर रंगविलेली प्राचीन चित्रे वरून समोवतालची दिसणारी अनेक सरोवरे, नाथ्यावरच्या पठारकडेने वहाणारा निर्मळ नागमोडी झरा व त्याचा जलप्रपात किंवा धबधबा सारेंच अद्भुत होतें आणि. ती हाथिफोड गुहा! तो एक मव्य निसर्गचमत्कार ! डोंगराला एवढें सुमारें ४० X ४५० फूट लांबीचें आरपार भोंक आढळत नाहीं. पुन्हां त्यांत स्फटिकासारखा शुभ्र थंड ह्लेशहारक व निर्मळ पाण्याचा कपारीतून पाझरून खालीं टपकणारा निर्झर व प्रतिनिनादित होणारा त्याचा निनाद. सगळें डोंगराचें माथें त्या आवाजानें भरून टाकलें! आहे. कालिदासानें—काव्यांतरिक्षांतल्या त्या बहिरीससाण्यानें—या वैशिष्ट्यपूर्ण—दृश्यावर अचूक अद्वय घातली आणि आपली चित्रकूट-वर्णनाची शिकार साधली.

धारास्वनोद्गारिद्रीमुखोऽसौ ।

शृंगाप्रलम्बांबुदवप्रपंकः ॥

वर्ण्यं वस्तु (= रामगड) थोड्या, मोजक्या शब्दांत डोळ्यांपुढें उभी करण्याचें यांतलें कविकौशल वाखाणण्यासारखें आहे. अशा वेंचलेल्या कणाकणांनींच कालिदासाची जादूची पोतडी अखेर कांडोकांड भरली आणि जगाच्या बाजारांतील रत्नपारख्यांनीं त्यांची किंमत अमोल ठरविली. ज्या काव्यविदूंचा सिंधु झाला त्यांतलाच हा एक थेंब होय. रामगडचें हें मव्य व गूढरम्य दृश्य पाहून चित्रकार हलदार, गेझीटीयरचे संपादक किंवा कालिदासच काय पण कोणाच्याहि तोंडून—

अहो नवनवाश्चर्यानिर्माणे रसिको विधिः

असे उद्गार नकळत बाहेर पडल्यावांचून रहाणार नाहींत. पहाणान्याला उच्चतेवर नेणाऱ्या उच्च पर्वताचें तें उच्च दृश्य आहे. तेथें कृतीक शत-अशत लोक आज-पर्यंत येऊन गेले ! तज्ज्ञांच्या तर्काप्रमाणें गेल्या ४९०० वर्षांपासून तर ह्या स्थानाची प्रसिद्धि व प्राचीनता आहेच; त्याहीपूर्वीं तेथें कोणता इतिहास घडला हें काळालाच माहीत. गौतमबुद्ध देखील या स्थळीं आला असला पाहिजे, असें अनुमान करतां येतें. कारण अलीकडच्या महादेव आणि पलीकडच्या माकुल अशा दोन्ही बगलेच्या डोंगरांवर तो जाऊन राहिला होता. असा बौद्ध ग्रंथांतील प्राचीन इतिहास आहे. एकांतप्रिय व प्रचारक बुद्धाला हा मधलाच डोंगर बगळण्याचें कारण दिसत नाहीं. उलट राम-संचारित पर्वतशिखराला त्यानें भेट देणें व वास्तव्य करणें हें संभवनीयच नव्हे तर सुसंगत दिसतें. अनेक महर्षि येथें राहून स्वर्गाला गेले, रामाचे पाच तर याला लागलेच; पण त्या निमित्तानें कौसल्यादिक राण्या, वसिष्ठादि मुनि आणि अयोध्येची सेनानुदां येथें लोटली. सुप्रसिद्ध ऐतिहासिक भरत-भेट येथेंच

होऊन आधीच पुण्यक्षेत्र म्हणून नांवाजलेले हें स्थान अधिकच पुण्यपावन झालें. येथील जलप्रवाहांत जनकतनयेनें स्नान केलें. काल्पनिक यक्ष येथें नसेल पण खरा यक्ष-यक्षाची कांडी फिरवणारा जो कालिदास-तो तर येथें खात्रीनें आला असला पाहिजे. यांत शंका कसली ? 'धारास्वनोद्गारि' हा श्लोक रामगड पर्वत व हाथिफोड गुहा समक्ष पाहिलेला असल्याशिवाय रचणें अशक्य आहे. हें वर्णन प्रत्यक्ष पाहिलेल्या माणसाचें आहे. कालिदासानें किती कौतुकानें आणि भक्तिभावानें ती सर्व दृश्यें व ऐतिहासिक स्थळे अनिमिष लोचनांनीं आणि अतृप्त अंतःकरणानें पुन्हा पुन्हा पाहिलीं असतील ! त्याच्यापुढें क्षणांत सगळें रामायण चित्रपटासारखें फिरून गेलें असेल ! तें उंच शिखर, ती रमणीयता, तीं रामाचीं पदचिन्हे, ते छाया तर, ती गुहा आणि त्यांतून निनाद करीत वहाणारा तो शुद्धतरंगांचा आणि अंतरंगाचा निर्झर ! अरे बापरे, त्याझन्यानें कितीक आले-गेलेले पाहिले, पण अनंत कालौघाप्रमाणें तो अद्याप वहातोच आहे. तो बईस्वर्थच्या निर्झराप्रमाणें—

Men may come and men may go

But I go on for ever.

हाच आवाज जणूं डोंगरभर उठवतो आहे कीं काय कोण जाणे !

वरील कोष्टकावरून व वर्णनसाम्यावरून कक्षविल-(=) हाथिफोड गुहा हें समीकरण स्पष्टपणें सिद्ध होतें. याच अपूर्व गुहेचें वर्णन कालिदासानें आपल्या चित्रकूट वर्णनांत केलेलें आहे, हें मागें दाखविलें आहे ही गुहा म्हणजे एक अद्भुत, अद्वितीय व भव्य असा निसर्गचमत्कार आहे. हें या पर्वताचें अनन्यसाधारण वैशिष्ट्य आहे. म्हणूनच विस्मृतीच्या अंधारांत रामगड व चित्रकूट या दोन पर्वतांचें एकत्व दाखविणारा हा झगझगीत दिवा होय. प्रथम रामगड हाच रामगिरि हें मेघदूतांतील अंतर्गत पुराव्यावरून दाखविलें. आतां रामगड हाच चित्रकूट हें रामायणातील व कालिदासाच्या वर्णनावरून सिद्ध होत आहे. याचाच अर्थ रामगिरि म्हणजे प्राचीन चित्रकूट होय. गणित कोणत्याहि रीतीनें सोडविलें तरी उत्तर तेंच !

* * *

श्रोत ६ वा

रामगड, रामगिरि आणि चित्रकूट एकच

रामगिरिः अत्र चित्रकूटः । न तु कल्पमूकः

तत्र सीतायाः वासाऽनावाद् ।

—वह्मदेव (दहावें शतक)

पहिल्या दोन प्रकरणांत रामगड हाच मेघदूतांतील रामगिरि याचें प्रतिपादन केलें. वस्तुतः हा कालिदासाचा रामगिरि म्हणजेच प्राचीन चित्रकूट हें त्या विवेचनावरूनहि कळून येण्यासारखें आहे. जनकदनयास्नान आणि रघुपतिपदैः अंक्रितम् या दोन खुणांनी चित्रकूटच दर्शविला जातो. शिवाय सर्व प्राचीन संस्कृत टीकाकारांनी (येथ दहाव्या शतकापासून) रामगिरि म्हणजे चित्रकूटच, असा आपल्या टीकांतून निर्वाळा दिला आहे. एवढीं दोन प्रमाणें देखील हा सिद्धान्त प्रस्थापित करण्याइतकी प्रबल आहेत. रामायण रचलें गेलें त्या काळांत व त्यानंतर कालिदासाच्या काळांतहि राम सीतेसहवर्तमान राहिले असा एकच पर्वत लोकप्रसिद्ध होता. आणि तो म्हणजे चित्रकूट. त्याखेरीज सीतारामांनीं दुसऱ्या कोणत्याहि पर्वतावर वास्तव्य केल्याचा उल्लेख कोणत्याहि बाङ्गण्यांत चुकून दप्पील आलेला नाही. अशा स्थितीत मेघदूतांतील पूर्वोक्त दोन उल्लेख चित्रकूटाशिवाय दुसऱ्या कोणत्या उद्देशून असणार? तसेंच कालिदास-काळाला अधिक जवळचे, पूर्वपरंपरा माहीत असलेले व चिकित्सक टीकाकार सगळेच आंध्रज्याच्या मालेप्रमाणें एकाच चुर्काच्या खड्ड्यांत पडतील, असें वाटत नाही. त्या नार्मिकांच्या मताला नहत्त्व आहे. म्हणून एवढा पुरावा हा सिद्धान्त मान्य करण्याला पुरेसा होता यांत शंका नाही. परंतु त्यांत रामगड चित्रकूट ठरत होता तो रामगिरीच्या नध्यस्थीने. यास्तव प्रस्तुत प्रमाण-प्रसंचावर अन्योन्याभ्रयाचा दोष येऊं नये म्हणून आणि आमच्या प्रतिपाद्य प्रमेयाला स्वयंम् व दुहेरी बळकटी याची एवढ्याकरितां आम्हीं रामगिरीमाफत जनविलेडीं दोघांची सोपरीक-एकता बागूला ठेवली. आणि स्वतंत्रपणें तनासर्वांना रामगड हाच रामायणांत उल्लेखिलेला चित्रकूट होय, हें दाखविण्याची स्वतःपट चवप्या प्रकरणानामून आरंभिली. त्यासाठीं आपण अयोध्येहून निघाटीं आणि चित्रकूटावर जाणारा राम कोणत्या दिशेनें आणि कोणत्या डांगरावर जातो, हें पहात असर्वांना सदर प्रकरणाच्या शेवटीं आपण रामगडवर येऊन मरकळों. हाच रामगड म्हणजे चित्रकूट याचा पुरावा होय. शिवाय त्याच्या मरीत्या हा सिद्धान्त दृक्प्रत्ययानें व अधिक दृढतेनें प्रस्थापित करणारी ऋधविल

	रा म नि रि	चि त्र कृ ट	रा म ग ड
१ ठिकाण (Location)	नर्मदेच्या व अमरकंटकच्या पूर्वेस, विंध्य- कक्ष (महेंद्र पर्वताजवळ) दंडकारण्यात रामाच्या मार्गावर (प्रयाग ते पंचवटी)	नर्मदेच्या व अमरकंटकच्या पूर्वेस, विंध्य- कक्ष (महेंद्र पर्वताजवळ) दंडकारण्यात रामाच्या मार्गावर (प्रयाग ते पंचवटी)	नर्मदेच्या व अमरकंटकच्या पूर्वेस, विंध्य- कक्ष (महेंद्र पर्वताजवळ) दंडकारण्यात रामाच्या मार्गावर (प्रयाग ते पंचवटी)
२ धर्णन	भव्य, उत्तुंग, उंच शिखरें मुळकेवजा, सर्व बाजूंनी दिसेल इतका उंच रमणीय व दर्शनीय; पवित्र नदी, जलप्रवाह, जलप्रपात, झरे हरिणांचे कळप, मोर, हत्ती व नानाविध पक्षी अरण्य : विशिष्ट, विविध व विशाल वृक्ष सोसाट्याचा वारा मेघ टकरा मारण्याचें दृश्य एकांत स्थळ	भव्य, उत्तुंग, उंच शिखरें मुळकेवजा सर्व बाजूंनी दिसेल इतका उंच रमणीय व दर्शनीय; पवित्र नदी, जलप्रवाह, जलप्रपात, झरे हरिणांचे कळप, मोर, हत्ती व नानाविध पक्षी अरण्य : विशिष्ट, विविध व विशाल वृक्ष सोसाट्याचा वारा मेघ टकरा मारण्याचें दृश्य एकांत स्थळ	भव्य, उत्तुंग, उंच शिखरें. मुळकेवजा सर्व बाजूंनी दिसेल इतकें उंच शिखर रमणीय व दर्शनीय; पवित्र नदी, जलप्रवाह, जलप्रपात, झरे हरिणांचे कळप, मोर, हत्ती व नानाविध पक्षी अरण्य : विशिष्ट, विविध व विशाल वृक्ष सोसाट्याचा वारा मेघ टकरा मारण्याचें दृश्य एकांत स्थळ

३ स्थळ- माहात्म्य	रामसीतांचें घनवासांत यास्तव्य जनकतनयास्तान रामाची पावले पुण्यप्रद कपीचे आश्रम, तपोभूमि	रामसीतांचें घनवासांत यास्तव्य जनकतनयास्तान रामाची पावले पुण्यप्रद कपीचे आश्रम, तपोभूमि	रामसीतांचें घनवासांत यास्तव्य (परंपरा, दंतकथा, रामाचें देजळ-मूर्ति) सीतास्तानाची आख्यायिका रामाची पावले पुण्यप्रद कपीचे आश्रम, तपोभूमि
ध्वंशिएणे (Dis- ting- uishing fea- tures)	निवृत्त + (स्रोतो) रंभ-ध्वनि स्रोतोरंभ 'स्निग्धछायातक' (गर्द झाडी) धातुराग	आरणार गुहा + निर्झर + प्रतिध्वनि कक्षविल 'स्निग्धछायातक' (गर्द झाडी) धातुराग	आरणार गुहा + निर्झर + प्रतिध्वनि कक्षविल 'स्निग्धछायातक' (गर्द झाडी) धातुराग

टीप : अमरकटक म्हणजे नर्मदेचा उगम कळिमांत असे प्राचीन उल्लेख आहेत (म० पु०) कळिगदेश नर्मदेच्या वशिणेला येऊं शकत नाही. आर्तन अमरकटक (अमरकट) न पर्यायानें रागगिरि विषयांतलेच ठरतात. शिवाय मंदारिनी ही कक्षांतली नदी (भा० ऐ० कोश २४५ पहा.)

किंवा हाथिफोड गुहेची जबरदस्त व अनन्वसाधारण खूण आपण गेल्या प्रकरणांत पाहिली. तथापि प्रस्तुत सिद्धान्ताचा बळकट खुंटा आतां इतर प्रमाणांच्या परीक्षणानें हलवून पहाययाचा आहे. वस्तुतः प्रथमपासून अवधान राखलेल्या वाचकांना रामगड = रामगिरि = चित्रकूट हें प्रमेय म्हणजे उकललेलें कोडें होय. सबब आतांपर्यंत विखुरलेल्या विवेचनाचें सार थोडक्यांत एकत्र सांगून नंतर मुद्दाम राखून ठेवलेलीं कांहीं सूक्ष्म पण समाधानकारक नव-संशोधित प्रमाणें पुढें मांडून हा सहाया शीत पूर्ण करावयाचा आहे.

रामगड व चित्रकूट एकमेकांशीं कसे जुळतात, हें दाखविण्याची आतां आवश्यकता नाही. रामगडचें वर्णन दुसऱ्या व चित्रकूटाचें तिसऱ्या प्रकरणांत विस्तृत दिलें आहे. शिवाय रामगिरीचीं चोवीस वैशिष्ट्यें प्रारंभीच्याच प्रकरणांत नमूद केलीं आहेत. त्यामुळे हीं तीन ठिकाणचीं वर्णनें मनांत जुळून वाचकांच्या डोळ्यांपुढें त्यांतला अभिप्रेत असा एकच पर्यंत उभा राहिला असेल, यांत शंका नाही. नांवें निराळीं, वस्तु एकच. एकाच दृष्टिपातांत तिघांचीं वर्णनवैशिष्ट्यें एकाच वेळीं सहजपणें लक्षांत भरावीं एवढ्याकरितां त्यांचे एक तुलना-दर्शक कोष्टक बनविलें आहे. तें पृष्ठ १५६/१५७ वर दिलेलेंच आहे.

दंतकथा व आख्यायिका

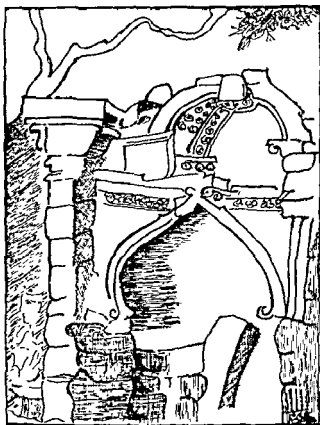
आतां दंतकथा व आख्यायिका पाहूं. त्या सर्व राम-विषयक आहेत. आम्हीं इतका वेळ हें प्रमाण मुद्दामच मागें ठेविलें होतें. पण आतां स्वतंत्र विश्वसनीय पुरावा मांडून झाल्यानंतर दंतकथांचें दप्तर सोडून पहाण्याला हरकत नाही. अन्यथासिद्ध प्रमेय दृढ करण्याला प्राचीन आख्यायिकासारखा जुना माहितगार फार उपयुक्त. यासाठीं रामगड-चित्रकूट-एकत्व-सिद्धान्ताचा दुय्यमधु उपोद्बलक पुरावा म्हणून हा दंतकथांचा दुजोरा खालीं सादर करण्यांत येत आहे. आधीं रामगड नांवांतच मुळीं राम आहे. राम येथें राहिले म्हणून हा रामगड. नांवें पडतात व रूढ होतात त्यांच्यामागे कारणपरंपरा उभी असते. रामगड या दोन शब्दांच्यामध्यें रामाचा संबंध इतिहास भरलेला आहे. या पर्वताच्या उंच शिखराप्रावर प्राचीन देवालय असून त्यांत राम, लक्ष्मण व सीता यांच्या मूर्ति आहेत, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. (पुस्तकांतील फोटो पहावा.) इतर देवळांतल्या रामाच्या प्रतिमा हें रामाचें स्मारक असतें. येथील राममूर्ति रामाच्या वास्तव्याचें स्मारक आहे. परवीं इतक्या उंचावर दगडावर दगड घालण्याची यातायात कोणी कशाला केली असती? वास्तविक पर्वतशिखरांवर देऊळ असण्याचा हक्क व बहिवाट शंकराची. पण हा मान रामचंद्राला मिळाला. याचें कारण राम येथें प्रत्यक्ष राहिले होते म्हणून. सदैव सन्निध असणारा हनुमानहि येथें आहेच. पण शिवाय येथें भरताची प्रतिमा आहे ती कशाकरितां? याचें कारण आतां कोणालहि 'अकथितोऽपि शायते।'।

रामगड हाच चित्रकूट म्हणून येथे भरताची प्रतिमा आली. येथेच सुप्रसिद्ध भरत-भेट झाली, याचे ते प्रतीक व पुरावा होय. राम, लक्ष्मण व सीता यांच्या नांवाने गुहा आहेत. त्याखेरीज जोगिमारा नांवाची व इतर अनेक नैसर्गिक रहाण्या-सारख्या गुहा आहेत. त्यांत ऋषिमुनि रहात असत, अशी आख्यायिका आहे. रामाची पावले शिल्लेवर उमटलेली दाखवितात. त्यांचा फोटो अन्यत्र दिला आहे. एक वसिष्ठ-गुंफा असून तेथे रामाचे गुरु वसिष्ठरुपि रहात असत असे सांगतात. एक दगडी मूर्ति वाल्मीकीची म्हणून दाखवितात. मनशिल्ला नांवाचा ओलसर लालरंग (धातुराग) विपुल सांपडतो. त्या ठिकाणाला 'तिलक-माती' असे नांव आहे. चैत्रवैशाखांत येथे यात्रा भरते त्या वेळी येथील टिळा कपाळी लावतात. कारण येथेच रामाने सीतेच्या भाली तिलक लावला होता, अशी समजूत आहे. यात्रेकरू डोंगरावरच्या झऱ्यांत स्नान करतात. त्याचे पुण्य गंगास्नानापेक्षा अधिक अशी श्रद्धा आहे. कारण वनवासाच्या काळांत तेथे प्रत्यक्ष सीतादेवीने स्नान केले आहे. म्हणूनच कालिदासाने याला 'जनकतनयास्नानपुण्योदक' म्हटले आहे. कोणी डोंगराखाली लहानशी नदी आहे तेथे सीतेने स्नान केले असे समजतात. येथे रामाची आश्रमस्थाने दाखवितात. डोंगरावरच्या एका ठिकाणाला 'रावण-दरवार' किंवा 'रावण-बैठक' असे नांव आहे. येथे पाषाणाच्या प्रतिमा आहेत. त्या रावण, कुंभकर्ण व रावणपुत्र इंद्रजित यांच्या म्हणून सांगतात. डोंगरा-खाली पर्वताचा एक नैसर्गिक बुरुजाच्या आकाराचा उंच मुळका वर निवालेला आहे. त्याचा माथा कोहन बसण्यासारखी जागा केलेली आहे. वनवासाच्या येथील वास्तव्यांत राम तेथे बसून या भागांतील रहिवाशांचे नृत्य वगैरे पहात बसे, अशी दंतकथा आहे.

रामगडसमोवतालची आजूबाजूची ठिकाणेसुद्धा रामकथेशी संलग्न झालेली आहेत. ही पंचक्रोशी अथवा परिसर राम-विषयक दंतकथांनी गजबजलेला आहे. येथील भूगोल राममय आहे म्हटले तरी चालेल. येथील असंख्य स्थळांनी अद्यापिहि रामनाम सोडलेले नाही. काही उदाहरणे नमूद करतो.

रामगडच्या लगत चित्तलित्खनी नांवाचा एक पहाड आहे. (बहुधा हा चित्रलेखन याचा अपभ्रंश असावा.) येथून रावणाने सीताहरण केले अशी समजूत आहे. या पहाडावर मुनार शंभर फूट लांबीपर्यंत, अक्षरांच्या चार ओळी कोरलेल्या आहेत. रोदाची गोष्ट ही की, या शिलालेखांतील बहुतेक अक्षरे काळप्रभावाने धुवून गेली आहेत. रावण या रस्त्याने सीतेला बळजबरीने नेत असतांना तिने रामाकरिता हा संदेश लिहून ठेवला असे सांगतात. एक रामचयुतरा आहे. तेथे राम बसत असे. सालील काही बोटरी नावे पहा : रामपूर, लक्ष्मणपूर, सीतापूर, निशामपूर, रामकोल टप्पा, सारांडी (लक्ष्मण रहात असे त्यावरून पडलेले नांव) इ. इ.

कोरीव प्रवेशद्वार, रामगड

पर्वताग्रावरचें अतिप्राचीन देऊळ, रामगड

आंत राम-लक्ष्मण-सीता वांच्या मूर्ति आहेत.

त्या दवळातील मूर्त

रामगडवरील सीता-राम-लक्ष्मण यांच्या वनवासातील प्रतिमा. सीता रामाच्या उजव्या अंगाला ।

चित्रकूट सोडल्यानंतर विश्रामपूर येथे रामाने वनवासाची दहा वर्षे वास्तव्य केले होते, म्हणून त्याला 'विश्राम'पूर म्हणतात.

असो. येथील राम-आख्यायिका कोटवर सांगायची? संशोधक वेगलर-साहेबांचा रामगड-वर्णनाचा एक छोटा उतारा देतो :

"One comes upon a number of large natural open caves. Here it is said Munis and Rishis used to reside—some say Rama himself used to live here...whether Rama did or not, Rama's name certainly resides in these caves with a vengeance, for the last occupant has completely filled every inch of available spot in and about the caves with the names of Rama and Sita in red and white earth! When the fair is held on this hill, pilgrims visit this place also. It is said this used to be Valmiki's residence, hence the pilgrimage. (A. S. I. XIII p. 38-39.)

या गुहांतील अखेरच्या रहिवाशाने येथे छाल व पांढऱ्या रंगाने काढलेल्या राम व सीता यांच्या नामान्वराने त्या गुहा आंठून-बाहेरून चितारून ठेवल्या होत्या. तिळमरहि जागा मोकळी ठेवलेली नव्हती! हा राम-वास्तव्याचा पुरावा नव्हे सास. तथापि येथे रामाने वास्तव्य केले, अशा प्राचीन परंपरागत समजुतीचा व श्रद्धेचा मात्र हा पुरावा आहे हे निश्चित. छोक तोंडाने बोलत होते तेच त्याने हाताने लिहून ठेवले!

रामगड व त्याच्यामोवतालचा रमणीय भूभाग हुबेहूद वाल्मीकीने रामायणात वर्णितप्रमाणे आहे, याची प्रत्यक्ष प्रचीति वेगलरसाहेबांना आली. ती त्यांनी सालीलप्रमाणे व्यक्त करून ठेवली आहे :

I cannot speak too highly of the natural beauties of the hill-tracts; the swift clear streams leaping in cascades and lying in still, deep pools, of every rich colour from bright emerald green to deep dark reddish-brown fringed by a vegetation so rich, so green and in such charming contrast to the dark black and bright red lines of the weather-beaten rock and freshly exposed earth; the murmur of the streams; the songs of birds; the herds of deer; the more distant hills of a soft blue; and the nearer rocks rugged and tinted with bold dashes of red and yellow and black, make up a charming whole rarely surpassed. The exquisite descriptions of the Ramayana are literally true—all except the hermits' "coats of bark" and their belongings. (A. S. I. XIII p. 66.)

वेगलरसाहेब म्हणतात : या भूभागाच्या निसर्ग-सौंदर्याचे वर्णन कोटवर करावे? कितीहि प्रशंसा केली तरी ती अतिशयोक्ति होणार नाही! ते बलप्रपात, रम्य

य नटलेली वनश्री, झुळझुळ वहाणारे निर्झर, पश्यांचें मंजुळ गान, हरिणांचे कळप, लांघचे निळे दिसणारे व जवळचे तांबूस-पिवळट दिसणारे डोंगर—यापेक्षां अधिक मनोवेधक निसर्गदृश्य क्वचित्तच असूं शकेल. या स्थळांचीं रामायणांतलीं वर्णनें अक्षरशः खरीं आहेत—समर्पक आहेत.

रामगड हाच प्राचीन चित्रकूट, ही समजूत पूर्वापार चालत आलेली आहे:

Tradition says, Sita used to reside in the cave known as Sita Bengra. The Reur river, which flows not very far off from the foot of the hill, is identified with the Mandakini... and tradition further says that this (Ramgadh) is the Chitrakuta Hill rendered immortal by Rama's sojourn.

(A. S. I. XIII. p. 42)

उत्तरेकडची हल्लींची लूहर नदी हीच मंदाकिनी आणि रामगड हाच रामानें वास्तव्य केलेला ऐतिहासिक चित्रकूट पर्वत, अशी प्राचीन परंपरा व समजूत आजतागायत आहे. ती खरी असली पाहिजे. म्हणूनच निःपक्षपातानें पहाणाऱ्याला रामगड—भूभाग आणि रामायणांतलें वर्णन यांच्यांत विलक्षण साम्य दिसतें. बेगलरसाहेबांनीं म्हटलें तें बरोबर आहे : वल्कलधारी कपिमुनीखेरीज बाकीचें रामायण-वर्णन आजहि रामगडमागाशीं तंतोतंत जुळतें !

गोंडवनांतील कोल लोकांच्या कथा

राम-विषयक

शेवटीं एकच महत्त्वाचा निर्देश करून बाकीचें दंतकथांचें उरलेलें दत्तर गुंडाळून ठेवूं. या भागात रहाणाऱ्या गोंडवनांतील कोल या आदिवासी व जंगली लोकांच्यामध्ये ज्या प्राचीन कथा व लोकगीतें चालत आलीं आहेत त्यात राम-विषयकांचाच भरणा बहुत आहे. राम आणि त्याचा सीतेबद्दलचा विरहविलाप हा अनेक गीतांचा विषय आहे. पुष्कळ गाण्यांतून रामाचा सीता-शोध वाणिलेला आहे. कोल लोकांची वस्ती फार प्राचीनकालापासून विंध्यांत व विंध्याच्या दक्षिणेला आहे. विंदाजलि, विंदवासिनी, विंदवासिनीमाई ह्या त्यांच्या देवतांच्या नांवावरूनही गोष्ट स्पष्ट दिसते. वनवासी रामचंद्र या भागांत रहात होते. तेव्हां स्वर्गातील देव त्याला साहाय्य व सौख्य करण्याकरितां येथे अवतरले. नंतर राम चवदा वर्षांनीं अयोध्येला परत गेला तेव्हां हे देवहि पुन्हा इंद्रपुरीला गेले. आजचे कोल लोक हे त्या वेळीं स्वर्गांतून अवतरलेल्या देवांचे वंशज आहेत, अशी त्यांची समजूत आहे. रामलक्ष्मणांच्या कित्येक दंतकथा प्रचलित आहेत. रामाला कोल लोक भगवान् या नांवानें संबोधतात. त्यांच्या धार्मिक गाण्यांमधून राम आहेच. एकदोन नमुने पहा. पहिल्या गाण्यांत रामनाम घेतात वण दारुणार्चे कोणी घेत नाही, याबद्दल विषाद आहे.

३. चित्रकूट भागांत यक्ष-किन्नर-विद्याधर-उरग इत्यादिकांची वसति होती, (रामायण) हें तर खरेंच. परंतु इतिहास-कालांतहि यक्ष व नाग लोक तेथें रहात होत असा पुरावा सांपडतो. बौद्धांच्या संयुचनिकाय ग्रंथांत अनेक यक्ष-सूक्तें आहेत. हीं सर्व चित्रकूटाच्या किंचित् उत्तरेला अथवा ईशान्येला मगधांतलीं-विहारच्या पश्चिम भागांतलीं आहेत. त्यांत इंद्रक, शक (= शक), मणिमद्र, प्रियंकर, पुनर्वसु इत्यादि तेथें रहात असलेल्या यक्षांशी बुद्धाची भेट व संवाद झाल्याचें वर्णन आहे. यावरूनहि ही यक्षभूमी होती हें स्पष्ट दिसतें. या पार्श्वभूमीमुळें यक्षाला नायक करण्याची कल्पना कवीला सहजच स्फुरली असावी. अर्थात् त्याच्या निवासाला चित्रकूटच योग्य होता ! म्हणून कालिदासानें त्याला रहाण्याकरितां रामगिरीवरचें रामाचे आश्रम दिले.

४. पावित्र्याच्या जोडीला निसर्ग-रमणीयत्व, भव्यत्व. आदर्श एकांत स्थळ. निसर्गानें नटविलेला हा भूभाग कोणत्या कवीचें मन मोहून टाकणार नाही !

५. कालिदास भव्यतेचा भोक्ता होता. Little things please little minds अशी म्हण आहे. उंच कवि उंच पर्वत पसंत करित असतो. मातसर लोक, विफल झाल्या तरी हरकत नाही, पण मोठाल्या महत्त्वाकाक्षा बाळगणारे असतात. भोक्ताथों विफलोऽपि दूषणपदं दूष्यस्तु कामो लघुः ।

किंबहुना हीच त्यांच्या यक्षाची गुरुकिल्ली अथवा पराणी म्हणतां येईल. प्रत्यक्षांत देखील ही भरारी, मग 'वचने किं दरिद्रता ?' बोलूनचालून काव्यच रचायचें, मनोरथच चालवायचा, मग पांचशेंफुटी टेकड्या कशाला ? गगनचुंबी शिखर कांनको ?

६. चित्रकूटाच्या कक्षविलानें निसर्गाच्या नादी कालिदासाला खासच भुरळ पाडली असेल. उंच पर्वत व शिखरस्थ मेघ यांच्याप्रमाणेंच पर्वतरांगें आणि त्यांतून वहाणारा वारा हीं त्याचीं आवडतीं दृश्ये आहेत. तीं हटकून वर्णन करण्याचा त्याचा कल व कला झांकत नाहींत.

७. चित्रकूट आणि त्याचा परिसर हा तपोवनानीं पावन झालेला प्रदेश होता. तीर्थे तीर्थे निर्मलं ब्रह्महृंदं । वृंदे वृंदे तत्त्वचिंतामुवादः ।

वादे वादे जायते तत्त्वबोधः । बोधे बोधे सच्चिदानंदभासः ।

अशा तऱ्हेचें उदात्त वर्णन लागू पडणाऱ्या योग्यतेचें तें ठिकाण होतें. नदी-पर्वताप्रमाणेंच गतिमान व अचल अशा परोपकारी मुनिजनानीं तो भूभाग रमणीय झालेला होता. ऋषि, त्याचे आश्रम, त्याच्या पर्णकुटिका, त्यांची तपस्या व त्यांचीं तपोवनें हा कालिदासाच्या प्रेमादराचा विषय होता. त्याचा दुष्यंत म्हणतो—

विनीतवेपेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम ।

राजांनाहि धाक व आदर वाटावा असा त्या तपोभूमीचा महिमा होता, म्हणून हा 'महर्षिसेवित' पर्वत आणि त्यावरचे आश्रम कवीनें आपल्या खंडकाव्याकरितां कायम केले.

८. कालिदासाचा काल निश्चित नाही. तथापि तो भासापासून फारसा लांब नाही खास. कारण भास आणि त्यांच्या दरम्यान सौमिल्य व कविपुत्र या दोघां-खेरीज तो कोणाचा नामनिर्देश करित नाही. हे दोघांच्या दरम्यान दीर्घकालावधि लोटला असल्याचे चिन्ह नाही. एकूण भासकालीन परिस्थितीत कालिदासाच्या वेळी प्रचंड फरक पडलेला असल्याची शक्यता कमी. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे तत्कालीन आर्यांचे जग - आर्यावर्त - स्थूलमानाने दोन टोंकांच्या आत होतें. उत्तरेची सीमा हिमालय आणि दक्षिणेची विंध्यांचल (हिमवद्रिष्यकुंडलाम्). कालिदासाच्या काव्यांत उत्तरेकडील भागाचे वर्णन जसे सरस व रंगलेले आढळते तसे दक्षिण दिग्भागाचे म्हणजे विंध्य-नर्मदेच्या अलीकडचे आढळत नाही याचे कारण तेंच. कान आणि डोळे यांतलें हें अंतर आहे ! प्रत्यक्ष परिचयाचे एक पाऊल देखील कल्पनेच्या विमान-संचारापेक्षा ठाम व भारी असते. An ounce of experience is better than a pound of knowledge असे म्हणतात ते उगीच नव्हे. तत्कालीन आर्य जगताची दोन उंच टोंके किंवा सीमा - विंध्यांचल ते हिमांचल, कवीने आपल्या कथानकाचा प्रारंभ बिंदु व अखेरीचा बिंदु म्हणून कल्पने स्वाभाविक आहे. त्यांत औचित्य व सौंदर्य होतें. मेघ यक्षाचा प्रतिनिधि पण मुळांत यक्षच कालिदासाचा प्रतिनिधि आहे ! रामगिरि ते हिमगिरि हा मेघदूताचा प्रवास म्हणजे कालिदासाच्या प्रतिमा-सूरांचे उत्तरायण होय !

९. हा विंध्यपरिसरांतील भाग जन्मभूमीच्या निमित्ताने किंवा वास्तव्यामुळे कवीच्या प्रेमाचा व परिचयाचा असला पाहिजे हें पूर्वी सांगितले आहे. चक्र वांकडी वाट करून त्याने विदिशा व उज्जयिनीकडे मेघाला ओढले आहे. उपमा देतानाहि तो विंध्याला विसरत नाही. त्याच्या ऋतुसंहाराचे चक्र तर याच पर्वताभोंवती फिरते आहे. मग याहि ठिकाणी आपल्या प्रिय विंध्याला काव्यबद्ध करण्याची आयती चावून आलेली संधि कृतज्ञचतुर कालिदास कां गमवील ? शिवाय विदिशा, उज्जयिनी व त्या भूप्रदेशांतील परिचित डोंगर-नद्या विंध्याच्या अनुपंगाने वर्णावयाला मिळणार होत्या ते वेगळेच.

१०. मेघदूतांतील कथानकाचे जे केवळ काल्पनिक व गूढरम्य स्वरूप आपण हल्ली मानतो तसे त्याच्या रचनेच्या काळी नसावे. कालिदासपूर्व काळापर्यंत तेथे यक्ष लोकांची वसति होती असे मानण्याला आधार आहे. यक्ष-पूजा मोठ्या प्रमाणा-वर प्रचारांत आली होती - मौर्यांपासून ते गुप्तकाळाच्या प्रारंभापर्यंत त्या त्या काळांतील यक्ष-यक्षिणींच्या सौंदर्य मुंदर शिल्प-मूर्ति अद्यापि सापडतात. त्यांतील काही नमुने मधुरेच्या यस्तुसंग्रहालयात ठेवलेले आहेत, ते पाहून मन पफ होतें. सुर-अनुर-देव-राक्षस-वानर ही जशी इतिहास व कल्पना या आईषाणांची संयुक्त प्रजा, तीच स्थिति यक्ष या जातीची असली पाहिजे. असो कवीने मेघदूत रचताना निधन्याचे स्पष्ट आधी ठरविले की अरोरचा मुक्ताम आधी निश्चित केला ! त्याच्या

डोक्यांतल्या नकाशांत कल्पनेनें आधीं कोणता बिंदु टिपला - हिमालयांतली अलका कीं विंध्याचलांतील रामगिरि ? कल्पित काव्यांतला व्यवहार प्रत्यक्षाच्या उलट असतो. काव्यमंदिर उभारतांना प्रायः आधीं कळस मग पाया अशीच बांधणी असते, शापित यक्षाच्या निर्वासनाची तयारी पक्की झाली तेव्हां कालिदास त्याला रहाण्याकरितां जागा शोधूं लागला. मनांत बिंबलेला चित्रकूट सहजच मुचला. तो थोड्या विचारांअंती त्यानें यक्षाकरितां लगवणीनें पक्का करून टाकला. तेथें सगळी 'सोय' होती. त्याच्या सर्व गरजा तेथें भागल्या, हें आपणांस माहीतच आहे.

यक्ष अलकेहून इकडे आला म्हणून तर तो मेघाला इकडून तिकडे पाठवूं शकतो आहे. मेघदूतांतील जो पहिला श्लोक म्हणून आपल्याला दिसतो त्यांतलें स्पष्ट किंवा कल्पना मात्र पहिली नव्हे. नाटकांतल्याप्रमाणेंच मेघदूत काव्यांतहि रामगिरीवरचा प्रारंभीचा यक्ष-प्रवेश कवीच्या मनोभूमीवरचा नंतरचा प्रवेश होय. नदीवर घाट बांधतात तशागत मेघदूताच्या श्लोकांच्या पायऱ्या अगदीं कमवार रचल्या असतील, असें वाटत नाही. काव्यांत गणित असलें तरी त्याच्या रचनेला गणितशास्त्राचे नियम लागू नाहींत. आम्हांला तर या खंडकाव्याचा शाट असा वाटतो कीं, उत्तरमेघ किंवा निदान त्यांतील बराचसा भाग कर्मांतराशीं प्रथम स्फुरला तसा पुरा केला आणि मागाहून त्याला पूर्वमेघ आरंभाकडून जोडला. भारतांत वस्ती केलेल्या मूळ आर्यांप्रमाणें कालिदासहि मेघदूतांत उत्तरेकडून पुर्वेकडे आलेला असावा असें दिसतें. चित्रकार तरी काय करतो ? कामुकाप्रमाणें त्याचीहि नजर मुद्दपावर असते ! तो प्रारंभीच चित्रमध्यगत मूर्ति आणि त्यांतूनहि तिचें मुख प्रथम इस्तगत करतो आणि मागाहून आजूबाजूची आवश्यक पण दुय्यम पार्श्वभूमी चित्तारीत वसतो. कवीची रीत तशीच. यक्षप्रभाचें उत्तर जी उत्तरेकडील अलका व तप्तस्य यक्षपत्नी-ती आधीं रंगवून घेतली आणि भोंवतालची चित्रकूटाची चौकट रामगिरीच्या नव्या नांवाखालीं मागाहून आंखली. पडद्यामागचा प्रतिमेचा उपराटा प्रयास वाहेरून मुलटा दिसूं लागला !

११. हिमालय व कैलास हें आर्यांचें प्राचीन कालापासून आदराचें व भक्तेचें स्थान आहे. हें शिखर प्रत्यक्ष शंकराचें निवासस्थान होय. हा नगाधिराज 'देवतात्मा' आहे. उंच हिमालय हें जणू आर्यांचें व त्यांच्या संस्कृतीचें प्रतीक व ध्येय-बिंदु आहे. हा हिमशुभ्र गगनचुंबी पर्यतराज विरामतेचा, आप्यात्मिक उषतेचा, शांतिरूप भेटल्याचा व उन्नत वृत्तीचा शोतः समजला जातो. म्हणूनच कालिदासाच्या बहुतेक प्रसंगांची व कथानकांची परिसमाप्ति या उष पातळीवर झालेली दिसून येते. शारुतकाचा मुदां शेवटला प्रवेश काशिदासानें हिमालयाच्या पवित्र व उन्नत भूमीवर योजलेला आहे. पहिला अंक पापप्याशीं होता. शानरा अंक माध्यार

आहे. कालिदासाच्या कथानकाप्रमाणे त्याची पात्रेहि चढत जातात हे त्याचे वैशिष्ट्य-
नायक-नायिकांनी जणू आपल्या खडतर तपश्चर्येने माणूस आणि देव यांतले अंतर
तोडले. वैयक्तिक रंग-भूमि सोडून त्यांनी आतां आध्यात्मिक उन्नत भूमिकेत प्रवेश
केला, असा त्यांतील ध्वनि आहे.

सारांश, हिमालय नक्की ठरला. आतां त्याला शोभेल असा सामनेवाला हवा
होता. उत्तरेकडील समाप्तीचे किंवा पर्यवसानाचे टोंक निश्चित झाले. तथापि
दक्षिणेकडील आरंभीचे टोंक ठरविण्याचे स्वातंत्र्य व सबड मेघदूताच्या कार्याला
होती. पण हिमालयाशी टक्कर कोण देणार ? त्यांतल्या त्यांत विषयच. हिमाचलाच्या
खालोखाल विष्याचलच डोळ्यांत भरण्यासारखा होता. विशेषतः त्यांतील चित्रकूट
पर्वत. रामायणाने तर त्याला प्रत्यक्षच हिमालयासारखा, त्याच्या तोडीचा' म्हणून
गौरविलेले होतें. त्याचा पूर्वतिहास व लौकिकहि दरा होता. महर्षींनी व रामा-
दिकांशी त्याचा संबंध होता. हिमालयाशी अनुरूप म्हणून कालिदासाने चित्रकूट
पसंत केला.

१२. आणि या दोन स्थळांची कालिदासाची आवड व निवड किती योग्य
होती, हे त्यांच्यांतील भव्य व मोहक सादृश्य पाहिले म्हणजे कळून येतें. विष्यांतला
चित्रकूट आणि हिमालयांतील कैलास दोघेहि उंच, विस्तीर्ण, दुर्लभ्य. दोन्ही आर्यभू-
देवीच्या कानांतील जणू कुंडलेंच. एक रामगिरि तर दुसरा हिमगिरि. एक उत्तरसीमे-
वरचा मानदंड तर दुसरा दक्षिणसीमेचा पहारेकरी. दोघेहि महर्षिस्थित. दोघेहि
निसर्गरम्य, दर्शनीय, भव्य. दोघांची उत्तुंग शिखरे गगनोदराला टोंचणारीं. दोघांकडे
तापसजनांचे आश्रम. दोघेहि पवित्र, पुण्योदक. जणू ते स्वर्ग-मयच (रामा०).
दोघेही तुल्यबल, निदान तुलनीय. 'एकाला रामाचे पाय लागलेले, दुसऱ्याला
शंकराचे. चित्रकूट खुपतिपदांनी अंकित तर हिमालयावर हरचरणन्यास ! राम-
गिरीवर कक्षविल किंवा खोतोरंघ्र तर हिमालयावर हंसद्वार अथवा कूर्चरंघ्र !
(मे. ५७) एकाचे नांव चित्रकूट तर दुसऱ्याचे' हंसकूट !

१३. पावसाळ्याच्या प्रारंभापासून चार महिनेपर्यंत वान्यांची एक दिशा
असते. मेघांचा नैसर्गिक प्रवास अर्थातच या वान्यांच्या सोबतीने व साहाय्याने
चालतो. भारतीय हवामानशास्त्रांतील एक प्रमुख अधिकारी व तज्ज्ञ डॉ. सेन यांनी
या दृष्टीने मेघदूताचे संशोधन करून Kalidas, the Great Meteorologist
या नांवाखाली एक प्रबंध लिहिला होता. तो कालिदासाच्या बंगाली मासिकांत
प्रसिद्ध झाला होता, अशी माहिती मिळते. तथापि सद्गीत नेम प्रस्तुत केव्हाकाल

१. परमाद्वनसंनिभः, गिरिराजसमः (अष्टाध्या० ५४ ६९ व ९८.१२) गिरिराज म्हणजे
हिमाचल. परमाद्वन हे कैलासाचे एक शिखर.

२. हिमाचलाच्या शिखरांना हंसकूट हे नांव आहे.

मिळू शकला नाही. मिळाल्यास त्यांतील माहिती इंग्रजी आवृत्तीत दाखल करूं. त्यात डॉ. सेन यांनी कालिदासाच्या मेघाचा मार्ग हवामानशास्त्राच्या म्हणजे निसर्गाच्या नियमांना अनुसरून आहे, असे सिद्ध केले आहे. तात्पर्य, हिमालयाकडे

पर्जन्यधारी मेघ कौणीकडून येतात हे स्थूलमानानें निरीक्षण करून त्याला जुळणारा चित्रकूट कवीने कायम केला असावा. दरवर्षी पावसाळा सुरू होण्याच्या आरंभी नैर्ऋत्य मान्यून वाऱ्यांची एक शाखा बंगालच्या उपसागरांत शिरते व याच सुमारास त्या उपसागरांत जोराची वादळे उत्पन्न होतात. त्यामुळे त्या वाऱ्यांची गति पश्चिमाभिमुख होऊन ती महानदीचे खोरे, छोटानागपूरचा डोंगराळ प्रदेश व माळव्याचे पठार या भागांत घुसतो व याच वेळी

या नैर्ऋत्य मान्यून वाऱ्यांची दुसरी शाखा कोंकणपट्टीतून वर येऊन ती तापी, नर्मदा यांच्या खोऱ्यांत शिरते. माळव्याच्या पठारावर हे दोन वारे एकत्र झाले म्हणजे ते आपला उत्तरेकडचा मार्ग सुरू करतात.

कालिदास रामगडवर आला होता

रामगडचे रामगिरि या नांवाखाली कालिदासाने जे वर्णन केले आहे त्यावरून हाच रामाचा चित्रकूट वाशावत शंकेला जागा रहात नाही. त्याहीपेक्षा त्याने केलेले चित्रकूटाचे रघुवंशातले रेखीव वर्णन पाहिले म्हणजे ते हल्लीच्या रामगड-पर्वताचे आहे, हे स्पष्टतेने प्रतीत होते. 'धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ' हे वर्णन निःसंशयपणे रामगडच्या गगनचुंबी शिखराचे, हाथिफोड गुहेचे आणि त्यांतील आवाज करणाऱ्या जलप्रपाताचे आहे. एवढेच नव्हे तर हा देखावा प्रत्यक्ष पाहिलेला, अनुभविलेला असल्याखेरीज असे शब्दचित्र रेखाटणे शक्य नाही. हे न पाहिलेल्या माणसाचे वर्णन नव्हे. कालिदास रामगडवर आला होता, व त्याने कांहीं काळ तेथे वसति केली होती, हे सर्वप्रकाशाइतके स्पष्ट आहे. फार काय, पण मेघदूत व रघुवंशातील कांहीं भाग त्याला येथेच स्फुरला. त्या लघुमहाकाव्याचा पायाच नव्हे, तर कांहीं मजले त्याने येथेच-याच उंच स्थळीं रचले. रामायणातला राम वनवासांत येथे आला होता, ही घटना जितकी निःसंदिग्ध तितकीच कालिदास येथे आला होता ही गोष्ट निश्चित. रामगड वा दोघांच्या पदस्पर्शाने पावन झालेला पर्वत आहे. जगांत दोन प्रकारचे लोक यशाचे धनी होतात :

ते धन्याः ते महात्मानः तेषां लोके स्थितं यशः
यैर्निबद्धानि काव्यानि ये वा काव्येषु कीर्तिताः ॥

कविश्रेष्ठ कालिदास घन्य आणि त्याच्या काव्याला विषय पुरविणारा धनुषारी राम त्याहून घन्य ! अशा दोघांना आपल्या अंकावर खेळविल्याचें माग्य ज्वाला रामलें, ती उंच पर्वतहि घन्य नव्हे काय ?

रामाचा चित्रकूट तोच यज्ञाचा रामगिरि

सारांश, चित्रकूट पर्वत प्राचीन, पवित्र, राम-संबंधित, लोकांत प्रसिद्ध, उंच, रमणीय व दर्शनीय आणि कैलास-शिखराशी तुल्यबल अथवा शोभन्यासारखा म्हणून कालिदासानें पसंत केला. अर्थात् परिचित व राम-संचारित हीं कारणें सर्वांत प्रबळ. पण हा प्राचीन चित्रकूट कांहीं एकदम रामगड बनलेला नाही. दरम्यान पुष्कळ पायऱ्या आहेत. काळाच्या धुक्यामुळें त्या लांबून दिसत नाहीत. कालभेदानें व कारणपरत्वे या पर्वताला अनेक नामांतरांदून व अवस्थांतरांदून जावें लागलें आहे.

विषय→ऋक्ष→चित्रकूट (= प्रबलवण)→गुहागिरि (अयो० १०३४९)
→रामगिरि→रामगड अशी त्याच्या नामांतराची वंशावळ किंवा परंपरा मांडून दाखवितां येईल.

चित्रकूटावर ऋक्षविल गुहा असल्यामुळें रामायणांत त्याला गुहागिरि म्हटलें आहे. पुढें रामाच्या वास्तव्यामुळें त्याला रामगिरि हें नांव लोकांत निळालें असलें तर त्यांत नवल तें काय ? तें स्वामाधिक्य आहे. नावें-विशेषतः प्राचीन काळीं वर्णनात्मक व त्या त्या स्थळांच्या वैशिष्ट्यांवरून पडलेलीं असतात. नांव ठेवणें आणि नांव पडणें यांत फरक आहे. जीं नांवें आपोआप पडतात व लोकांत रुढ होतात त्यांमध्ये वत्चें नेमकें वैशिष्ट्य प्रकट झालेलें असतें. ठिकाणाची चटकन् ओळख पटविण्याची शक्ति त्यांत असते. किंवहुना त्यासाठीच त्यांचा जन्म होतो. हेंच पद-पदार्थसंबंधांतील रहस्य होय.

लोकनुत्ताच्या हलत्या पाळण्यांत पडलेलें नांव म्हणीप्रमाणें सार्थ, वैशिष्ट्य-दर्शक व सर्वसंनत असतें. डोंगरांतल्या पाजलवाटेप्रमाणें तें सहज रुढ होतें व अंगपरळणीं पडतें. 'पुष्पसर्गे मातीन वास लागे' या न्यायानें प्रसिद्ध व्यक्तीच्या सह-वासानुळें त्या त्या भूमीला त्यांचीं नांवें निळतात, हा नेहमींचा अनुभव आहे याच चालीनें चित्रकूटाचा गुहागिरि व नंतर रामगिरि झाला. विचित्र शिखर किंवा गुहा यांनेत्रां राम-संबंधाचें वैशिष्ट्य कितीतरी पटीनें अधिक. ओळख पटविणें, हा जो मानानिधानाचा किंवहुना रुपांचा व भाषेचा जन्महेतु, तो या नवीन नाम-करणानें कसा सहजमुंदरतेनें साधला पहा. म्हणूनच लोकांनीं स्वपंरदूतीनें स्वतःच्या सहसमुत्तानीं अगर लोकमुग्न असा जो कवि त्याच्या तोंडानें चित्रकूटाचें 'रामगिरि' असें नवीन नांव उद्घोषित केले व प्रचारांत आणलें. राम येथें राहिले तो

रामगिरि असा हा मध्यमपदलोपी समास आहे. 'येथे राहिले' या मधल्या पदाचा व्याकरणाने लोप केला आणि येथे राहिले, या मधल्या इतिहासाचा काळाने लोप केला.

पुढे रामगिरीचा रामगड असा अपभ्रंश झाला. असा होतो. मेघदूतांतल्याच देवगिरीचा नाही का हल्ली देवगड झालेला ? (मे० श्लोक ४२).

पार्श्वाम्बुदयाची साक्षः—आतां रामगिरि म्हणजेच चित्रकूट या सिद्धिप्राय प्रमेयावर जर आणखी पुराव्याची आवश्यकताच असेल, तर एक छोटेंसें उपोद्बलक प्रमाण येथें दाखल करतो. सातव्या शतकांत होऊन गेलेला जैनांचा आचार्य व कवि (राष्ट्रकूट नृपति असोधवर्ष याचा गुरु) जिनसेन यानें पार्श्वाम्बुदय नामक काव्य रचलें आहे. तें मेघदूतावर समस्यापूरणाच्या पद्धतीनें रचलेलें आहे. म्हणजे तीन ओळी स्वतःच्या व एक (अगर दोन) ओळी मेघदूताच्या, असा हा प्रकार आहे. रामगिरीवरील रामचरणांचा उल्लेख आलेल्या चरणांवरील जिनसेनाचा हा श्लोक पहाः—

भूयश्चानुत्तर सिन्धुपः कार्यसिद्धयै प्रयत्य
प्रायेणेष्टा महति विधुरे देवताऽनुस्मृतिर्नः ।
सिद्धिक्षेत्रं शरणमयवा गच्छ तं रामशैलं
वन्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु ॥ ४६ ॥

आतां या श्लोकावरील जैनांचीच पारंपरिक टीका पहा :

सिद्धिक्षेत्रम् श्वेयस्थानम् । तं रामशैलम् ।
रामगिर्यपराभिधानं चित्रकूटम् । शरणं शरण्यम् ।
गच्छ याहि । संप्राप्तभीरुश्चेत् तत्पृष्ठगतो भव इत्यर्थः ।

यावरून सातव्या शतकापासून रामगिरि म्हणजे राधाचा चित्रकूट अशी समजूत होती, याबाबत शंका रहात नाही. (विशेषतः सिद्धिक्षेत्र हा शब्द पहा.) रामशैल शब्दावरून मात्र रामगिरि हें विशेषनाम म्हणून तत्पूर्वीं वृद्ध नव्हतें, असा तर्क होतो. हें वैशिष्ट्यदर्शक, बोलकें सुंदर नांव कालिदासानें प्रथम योजलें असें दिसतें.

असो. मध्यंतरीच्या काळांत इतिहास-परंपरा तुटली. नांवें बदललीं. पण शिखर तेंच आहे ! बाकी बदलतें परंतु ही न बदलणारी खूण आहे. उत्तरराम-चरितात राम दीर्घकालानंतर पुन्हा पंचवटींत येतो. त्या वेळीं त्याला तो पूर्वपरिचित प्रदेश ओळखूं येईना. इतका बदल त्यांत झाला होता. तेव्हां डोंगराच्या मुळक्यांनीं त्याची खात्री करून दिली की, हेंच तें वन. त्याप्रमाणेंच चित्रकूटाच्या बाबतीत झालें आहे. पुष्कळसें बदलले आहे—नावमुद्रा. बदलण्यासारखें आहे ते बदलले—बदलणारच. अंतर, दिशा, समजुतीदेखील बदलल्या, चुकल्या; म्हणून पर्वत इकडला

तिकडे जाणार आहे थोडाच ! तो जागच्या जागी आहे : आपण फिरतो आहोत. बुंदेलखंड आणि नागपुराजवळ यांची स्थापना चावू आहे !

राम आणि कालिदास यांनी इतक्या सुईसरपट टेकड्यांना आपल्या वास्तव्यांत व काव्यांत खास यारा दिलेला नसेल. मणि टाकून आपण कांचा जना करीत आहोत. तथापि त्या विनयित्वराच्या बुटत्या टेकड्या किती वेळ भ्रांति उत्पन्न करू शकतील ! रामगडचें सगुहानिर्जर गगनचुंबी शिखर जोंपयेंत आकाशांत उंच घुसून राहिले आहे तोंपयेंत तोतये चित्रकूट आणि चुकीचे रामटेक पार काळ तग धरतील असें वाटत नाही. ते रामगडचें अर्थात् चित्रकूटाचें उजुंग पर्वतशिखर म्हणजे दिशा चुकलेल्या संशोधनाला रानाची जागा दाखविणारा उंच दीपस्तंभच होय, यांत शंका नाही. दाकीचे बदलेल पण शिखर बदलत नाही. म्हणून भवभूतीच्या रामाप्रमाणे हे उंच पर्वताग्र पाहून आपण म्हणू शकतो की—

बहोदंष्ट्रं कालादपरिनिव मन्वे वनमिदं

निवेशः शैलानां तदिदमिति ब्रुर्वे दृढयति

योगायोग अना विचित्र की, या पर्वताची अशी प्रिस्पळी यात्रा झालेली आहे ! विचान्याची ओढाताण होऊन त्याला हल्ली तीन ठिकाणे संमाळावी लागत आहेत ! पराक्रमी हनुमाने जसा द्रोणागिरि सर्वथ इकडचा तिकडे नेला त्याप्रमाणे संशोधनशीरांनीं याला उचलून नेऊन अन्यत्र स्थापन केला आहे. चित्रकूट नेला बुंदेलखंडांत, तर रामगिरि स्थापला नागपूरजवळ. रामगड विचारा जागच्या जागीच उभा आहे. रामपदांचा घनी अवून तो चोरासारखा कानकोंडा झाला आहे. त्याला कोणी पुसत नाही ! रामगिरि हाच चित्रकूट नसेल ना, अशा संशयाने संशोधकांना नघूनच अत्यल्पता वाटे, हे खरे. पण त्या संशयाचे त्यांनीं निरसन करून टाकले ! कसे ! बुंदेलखंडांतील म्हणजे हल्लीचा चित्रकूट रामगिरीशीं जमत नाही असें ठरवून ! चुकीच्या रामगिरीशीं (म्हणजे रामटेकशीं) खरा चित्रकूटमुद्रां जुळायचा नाही नग चुकीचा चित्रकूट कुटून जमनार ! यानुळे कुणाचा कुणाला मेळ नाही, अशी वेदंदाशीची व असमाधानकारक स्थिति माजून राहिलेली आहे. म्हणतात ना : दुसरे आहे तुझाशी, परि तूं जागा चुकलासी. अशी वेदान्तशास्त्रांतील आत्म्याप्रमाणे संशोधनक्षेत्रांत या पर्वताची अवस्था झाली. तथापि वारकाईने व अंतर्मुखतेने शोधले की या तीन नामस्पांतले एकत्व सात्रीने दिव्यासारखे आहे. हा पर्वत शोषायला दुसरीकडे जायला नको. तो तेथेच आहे - तोच आहे - एकच आहे.

श्रोत ७ वा

यक्षकथानक रामायणांतून घेतलें

कवेः यक्ष-वृत्तान्ते सीताराघववृत्तान्तसमाधिः अस्ति इति केचित् ।

— पूर्णसरस्वती (१४ वें शतक)

मेघदूताचे कथानक काल्पनिक की ऐतिहासिक ? कवीनें स्वतःच्या डोक्यांतून काढलेलें की कदाच्या तरी आधारानें रचलेलें ? या काव्यांत कांहीं लोक तर्क करतात त्याप्रमाणें कवीनें स्वानुभवाचें चित्र रेखाटलेलें आहे की काय ? मेघदूत स्वतंत्र नसलें तर त्याचे मूलाधार कोणते ? त्यांतील मध्यवर्ती कल्पना कशी व कशावरून सुचली ? हा विरही नायक कोण ? यक्षच कशाकरितां ? यक्ष-कथानकाचा बाकीचा तपशील कोठून आणला ? हा यक्ष प्रिया-विरहाच्या शापकालात रहाण्या-करितां नेमका 'रामगिरी' यरच कसा आला ? हा उपटसुंभ रामगिरि कुठला ? (कारण त्याचा उल्लेख दुसरीकडे कोठेंच आलेला नाहीं) हें नांव नवीन योजलें असलें तर तें रामगिरीच कां ? शिवाय या पर्वताशीं राम आणि सीता यांचा संबंध कवीनें जोडला आहे त्यांतलें रहस्य काय ? या रामगिरीवर आश्रम कोठून आले ? आणि एका आश्रमानें भागण्यासारखें असतांना हा यक्ष अनेक आश्रमांत कां वसति करित होता ? त्याला जो शाप मिळाला होता तो वर्षभोग्यच कां ? कमी किंवा अधिक मुदतीचा कां नाहीं ? आणि ही एक वर्षाची मुदत पावसाळ्याच्या अखेर शरद ऋतूच्या संधानांतच संपावी, यांतलें इंगित काय ?

हे अनेक प्रश्न असले तरी त्या सर्वांचें उत्तर एकाच वाक्यांत देतां येण्या-सारखें आहे ! मेघदूत काव्य रामायणावरून रचलेलें आहे हें तें उत्तर होय. म्हणूनच बारकाईने पाहिलें, कीं मेघदूतात रामायणांतील कथाप्रसंगांचें प्रतिबिंब स्पष्ट दिसूं लागतें. वर्णन, कल्पना, शब्दप्रयोग, एवढेंच नव्हे तर कथानक देखील जसेंच्या तसें उचललेलें आढळतें तें कमाल पाहूं.

कालिदास महाकवि असला तरी वाल्मीकि आद्यकवि आहे. म्हणून तर त्याचा महिमा अ-पूर्व पहिली काव्य-‘श्री’ काढली वाल्मीकीनें, तो धडा इतरांनीं गिरविला. पण वळण तेंच होतें. काव्यांत प्रथम राम आणला वाल्मीकीनें. हें रहस्य रामरक्षेच्या सुंदर उपमैत पहावयास सांपडतें.

कूजन्तं राम रामोऽति मधुरं मधुराक्षरं

आरुख कविताशाखां वंदे वाल्मीकि-कोकिलम्

त्या वाल्मीकिकोकिळानें वाइमयरूपी उंच वृक्षाच्या कविताशाखेवर चढून रामगुणानुवादाचे पहिले स्वर आपल्या निसर्गमधुर व सुसंस्कृत कंठांतून काढले. याच राम-संगीताची शेवटली गोड ललकारी पुढें व्रजभाषेंत तुळसीदासजींनीं मारली. ही कोकिल-कूजनाची उपमा आणखी एका दृष्टीनेंहि अन्यर्थक होऊं शकते. कोकिळाचा ध्वनि मूळ घरून त्यावर संगीतांतील वृज्जादिक स्वर बसविले व गायनशास्त्राचा विस्तार झाला. त्याचप्रमाणें भास-कालिदासादि सर्व उत्तरकालीन लेखकांच्या काव्यप्रपंचाची उभारणी आद्यकवीच्या पायावर झालेली आहे. या अर्थानें कोकिळाची उपमा अधिक सार्थ आहे. वाल्मीकि कविताशाखेवर चढला. मागाहून आले ते वाल्मीकीच्या खांद्यावर चढले आणि गाऊं लागले !

मगीरयाप्रमाणें काव्य-गंगा प्रथम आणली ती वाल्मीकीनं. कालिदास प्रभृति हे मागाहून आलेले आर्य वसाहतवाले होत. त्यांना ही गंगा आयती सांपडली— रहायला, पिकें काढायला, क्रीडा करायला. पण तिचा मूळ उगम वाल्मीकीच्या वाहळांत आहे. म्हणूनच जुन्या म्हणीला न जुमानतां या नदीचें मूळ व वा कधीचें कूळ शोधलें पाहिजे. कालिदासाच्या काव्यजलाचे कालवे आद्यकवीच्या मूळ सन्यांतून काढलेले आहेत. ते वृक्षमूळाला फुटलेले फांटे व घरलेलीं फळें. तें वाल्मीकि-दुग होतें. छंदोबद्ध रचनेची पहिली वसाहत त्यानं स्थापली. निःशब्दतेच्या अथवा गद्याच्या रक्ष रानांत काव्याची पहिली ललकारी त्यानं मारली. कवितेच्या छंदाचा मूळ फणि वाल्मीकि. सैरावैरा धावणाऱ्या व वाऱ्यावर विरणान्या अचपळ गद्याला पद्य-बंधांनीं बांधून स्मृतीच्या चौकटींत स्थिर केलें वाल्मीकीनं. निरपराधी कौंचपश्याची हत्या पाहून मा निपाद प्रतिष्ठां त्वम् हा जगांतील पहिला श्लोक त्यानं रचला — अथवा अक्षरशः त्याच्या मुखांतून बाहेर पडला— कळवळून सहजस्फूर्ततेनं. कालिदास वर्णन करतो—

निपादविद्वांदत्रदर्शनोद्यः

श्लोक्यमापद्यत यस्य शोकः ॥

वाल्मीकीच्या शोकानें श्लोकाचें रूप धारण केलें. हीच रसवंतीची जन्मकथा. काव्याची उत्पत्ति, स्थिति व लय भावनाशोभांतच. काव्य क्रिया प्रतिमा-विलास ही केवळ क्रीडा नसून माणुसकी हा तिचा आत्मा आहे, हें त्यांतलें रहस्य आहे. हा वाल्मीकीचा पहिला श्लोक काव्यनिर्मितीचा केवळ भीमगणेश नसून त्याचें प्रात्यक्षिक होय. म्हणूनच या आद्य काव्यरचनेवर सरस्वतीचें रूपक रचलें गेलें (बृहन्नरूपुराण अध्याय २५-६४)

कवितात्तानिरूपा च विषारूपा सरम्भती

तस्य शोकापनोदाय महर्षेमुंगमायधौ ॥

ब्रह्मदेवानें सरस्वतीला कविशक्ति बनण्याचें वरदान दिलेलें होतें (भव त्वं कविता-शक्तिः कवीनां वदनेषु ह ।) कौचवधानें शोकाकुल झालेला हा महर्षि पाहून सरस्वती त्याच्या जिह्वाग्रीं जाऊन बसली. अभिप्राय असा कीं, वाल्मीकीची काव्य-रचना ही साक्षात् सरस्वतीची सृष्टि होय.

रामायणाचें ऋण

वाल्मीकीनंतर झालेले संस्कृत कवि त्याच्याच छायेतले-परंपरेंतले. ते रामायणाच्या सावलीतच वाढले. आद्यकवीच्या रामराज्यांतलेच ते प्रजाजन. भासापासून भवभूतीपर्यंतचें कविमंडळ म्हणजे वाल्मीकीचा विस्तारलेला वंशवेल होय. वाल्मीकीचें छाण अलीकडच्या काळापर्यंत येऊन पोचलेले आहे. रामकथेवांचून कवीचें भागण्यासारखें नव्हतें. प्रसन्नराघवांतील हें प्रारंभचें संभाषण पहा.

नटः कथं पुनरमी कवयः सर्वे रामचंद्रमेव वर्णयन्ति ?

सूत्रधारः न अयं कवीनां दोषः । यतः ।

स्वसूक्तीनां पात्रं रघुतिलकमेकं कलयतां
कवीनां को दोषः स तु गुणगणानामवगुणः

.....सौर्यकवित्वदुमः

किं बंध्यः क्रियते विना रघुकुलोत्संश्रयसाफल्यम् ॥

सूत्रधार समजावून सांगतो : सर्व कवि रामाचेंच वर्णन करीत रहातात. हा त्यांचा दोष नव्हे, हां रामाच्या गुणांचा दोष आहे ! रामप्रशंसारूपी फळाशिवाय कवित्वरूपी वृक्ष महत्त्व पावत नाही, त्याला काय करणार ? सारांश, वाल्मीकीच्या रामायणाची छाप व छाया त्याच्यानंतर झालेल्या सर्व कवींवर कमीअधिक प्रमाणांत पडलेली आहे, यात संशय नाही.

तथापि वाल्मीकीच्या वाङ्मयीन वंशाचा खरा वारस व कुलदीपक म्हणजे कालिदास. प्राचीन संस्कृत साहित्याच्या नाण्यावर एका बाजूला वाल्मीकीचा छाप आहे तर दुसऱ्या बाजूवर कालिदासाची मुद्रा आहे. काव्यप्रांताचा मूळ राज्य-संस्थापक वाल्मीकि असला तरी त्याचा साम्राज्यांत विस्तार करून जगभर पताका मिरविली कालिदासानें. पहिला जणू चंद्रगुप्त, तर दुसरा सम्राट् अशोक. या सर्वांहि वाल्मीकीनें काव्यरचनेत सफाईदारपणा, वैचित्र्य, बांधेसुंदरपणा व अलंकार यांची भर घालून आद्यकवीच्याहि वर झेप टाकली. वल्कलधारिणी शकुंतलेप्रमाणें वाल्मीकीच्या कवितेंतहि अनलंकृत सौंदर्याची एक नैसर्गिक मोहिनी आहे. तथापि यथोचित अलंकारांनीं नटलेली कालिदासाची कविताकामिनी कांक्षणभर सरस म्हणावयास हवी.

ज्ञानकार जीच्या करीं कंठणांचा

रम्यकार जीच्या पदीं नृपुंरांचा

अशी कालिदासाची नादवती नाट्य-कविता नदीप्रमाणें जेव्हां रसिकांपुढें प्रथम अवतीर्ण झाली असेल त्या वेळीं त्यानें तर आश्चर्यावर कडी केली, असे उत्सुकें उद्गार घन्य रसिकांच्या मुखांतून बाहेर पडले असतील, यांत शंका नाही.

त्या काव्योज्ज्वल युगाचा कालिदास हा पराक्रमी प्रतिनिधि असला तरी त्याचा मूळ प्रवर्तक वाल्मीकीच. कोणी मोठा कवि झाला तरी आकाशांतून पडत नाही. तो परंपरेच्या उदरांतून जन्माला येतो. त्या गर्भवासांत पूर्वजांचें संचितज्ञान झोपून त्यावर त्याचा पिंड वाढत असतो. अखिल वस्तुजाताप्रमाणें काव्योत्पत्तीलाहि उत्क्रांतीचें तत्त्व लागू आहे. संस्कृत कवितेनें विकासक्रमानें चढतां चढतां उच्च बिंदु गांठला. तोच कालिदास. वाल्मीकीची रामकथा ही चढणाऱ्या कालिदासाची धिडी होती. रामायणाच्या ऋणावर त्यानें मेघदूताचा यशस्वी काव्यव्यापार केला, हें प्रस्तुत प्रकरणांत दाखवावयाचें आहे.

त्याच्या महाकवित्वाचा व कवितेचा प्रारंभीचा सूक्ष्म तंतु कसा व कशांतून निघाला हें शोधण्यांत मौज आहे तसाच बोधहि आहे. राजशेखर म्हणतो तेंच खरें : सर्वः परेभ्य एव व्युत्पद्यते. नवा ग्रंथकार मांगल्याचें मांडवल घेऊनच पुढें जात असतो. सगळेंच नवीन कोण व कोटून आणूं शकणार ? ज्ञानाच्या ईश्वरानें नाही का 'पूर्वाचार्यांना वाट पुसत' ज्ञानेश्वरी लिहिली ? कालिदासानें तेंच केलें. मेघदूताच्या वनावटीला लागणारा सगळा कच्चा माल त्यानें रामायणाच्या उतारपेठेंतून आणला. विशेषतः काव्याच्या प्रांतांत विषय जुना पण मांडणी नवीन, अशा गुंफणीच्या तऱ्हेनें काव्यतत्वाचा विकास झालेला आढळतो. धागे तेच रंग वेगळाले, असा हा काव्याचा गोफ प्राचीन काळापासून विणला गेला आहे. मेघदूताच्या काव्यव्यापारांतलें मूळचें मांडवल वाल्मीकीचें. कालिदासानें तें चातुर्यानें वापरून शतगुणित केलें. कालिदास समजला जातो त्यापेक्षां किती पटींनीं तो रामायणाचा ऋणी आहे ! पण त्यामुळें त्याचें श्रेय यत्किंचित्हि कमी होत नाही.

तीं तीं पदे नित्य कितोनि येतीं
स्या त्याच अर्थाप्रति दाविताती

पण 'चातुर्य आहे रचनेंत मोठें' हें कवित्वाचें मर्म होय. वनवासी रामाच्या आकृतींतून विलासी यज्ञाची कलाकृति त्यानें कोरून काढली ही कालिदासाची किमवा. बाहेरून प्रकाश पडला तरी चमकावयाला स्वतःचे पैदू लागतातच. रेषा वाल्मीकीच्या रंग कालिदासाचे, असा हा दोन प्रतिमांचा प्रीतिसंगम आहे.

त एव पदविन्यासा त एवार्थविभूतयः
तथापि नव्यं भवति काव्यं ग्रंथनकौशलात्

कथावस्तु तीच, विषय तोच, शब्द तेच, त्यांचा अर्थहि तोच. पण रचना-चातुर्याने त्यांत नवें काव्य व सौंदर्य कसे निर्माण होते याचें मेघदूत हें एक उत्कृष्ट प्रात्यक्षिक होय. वाल्मीकीचा मेघ होता. त्यांत बीज खेळविली कालिदासानें.

मेघदूताचे मूलाधार

महाभारतांतील नलोपाख्यानांत हंसाला दूत म्हणून धाडल्याची कथा आहे. त्यावरून मेघाची कल्पना कालिदासाला सुचली, असा कांहीं विद्वानांनीं तर्क केला आहे. मेघदूतांतील—

इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीऽवोन्मुखी सा

या उद्देशावरून मेघाला दूत म्हणून पाठविण्याची कल्पना काय ती. रामकथेंतून घेतलेली असण्याची शक्यता आहे; तथापि बाकी सर्व सजावट मात्र कालिदासाची स्वतंत्र निर्मिति आहे, अशी सर्वसाधारण समजूत आहे. परंतु वस्तुस्थिति तशी नाही. या समजुतीपेक्षां रामायणाचा कितीतरी अधिक उपयोग कालिदासानें करून घेतला आहे. किंबहुना मेघदूताच्या कथानकांतील सर्व प्रमुख अंगोपांगांचा उगम व बीजे रामायणांत सांपडतात, हें पुढील दिलेल्या रामायणांतील उताऱ्यांवरून दिसून येईल. विशाल रामायणांत विखुरलेल्या विविध प्रसंगांतील व कल्पनांतील मधुर सौंदर्य गोळा करून कालिदासानें मेघदूताच्या मधाचें पोळें बनविलेलें आहे.

रामायणांतून कित्येक कल्पना कालिदासानें उचललेल्या आहेत, ही गोष्ट सम्यक् प्रस्थापित व सर्वविश्रुत आहे. शब्द शैली व कल्पना या बाबतींतल्या दोषांतील साम्य-स्थलांच्या स्थूल समालोचनानेंहि हें रामायणाचें कण सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. याची असंख्य उदाहरणे देतां येतील. कित्येकांनी ती दिलीहि आहेत. तथापि कालिदासाचें रामायणोपजीवित्व एवढ्यावर थांबत नाही. आपल्या मेघदूताचा स्वयंध सांगाढा त्याने रामायणांतून निवडलेल्या प्रसंगांनीं बनविलेला आहे, हें आम्हांला येथें दाखवावयाचें आहे. नुसत्या कल्पना-हरणानें लोलुप कालिदासाची वृत्ति झाली नाही. त्या मधुकरानें वाल्मीकीच्या प्रफुल्ल शतपत्रांतील रामकथारसावर झडप घातली. ते सारे प्रसंग उचलून आपल्या प्रयोगाच्या सोयीसाठीं त्यांत हवे ते फेरफार करून त्यानें ते मेघदूतांत वापरले, असे स्पष्ट दिसतें. रामायणांतले ते प्रसंग व कथाभाग खाली दर्शविण्यांत येत आहेतः—

१. पंपासरोवराच्या कांठी (अप्यमूकाजवळ) राम-लक्ष्मणांचा शोकगर्भ संवाद. नदी, प्रवाह, वृक्ष, प्राणी व पक्षी पाहून रामाला दूरस्थ विरहांतरित प्रियेचें वारंवार स्मरण व शोकसंतापशुद्धि. (कि. सर्ग १ ला)

२. किष्किधेजवळ 'गिरिगुहें'त रहात असतांना सीतेची आठवण होऊन राम-लक्ष्मणांचें शोकाकांतत्व. नंतर रामाचें प्रखवण पर्वतावर वास्तव्य. त्यांतील

माल्यवान् शिखराच्या शोभेचें वर्णन, रामाची विरहविव्दलता. लक्ष्मणानें केलेलें सांत्वन. पावसाळ्याचे चार महिने कंठून शरत्कालापर्यन्त घोर धरण्यासंबंधी लक्ष्मण रामाला सुचवितो. चार महिने धोम आवहून काढ, अशी त्याला प्रार्थना. (किष्किधाकांड सर्ग २७)

३. प्रसवणावरील पावसाळ्याचें वर्णन. पावसाळ्यांचीं दृश्ये पाहून चारखी प्रियेची आठवण. पुनर्मीलनाविषयीची चिंता व व्याकुलता. (कि. सर्ग २८).

४. त्याच ठिकाणीं शारदीय रजनी पाहून पुन्हा रामाचा सीता-विलाप. 'कामशोकभिपीडित' रामाचे कर्षण उद्गार :

कथं सा रमते बाला पश्यन्ती मां अपश्यती

एवमादि नरश्रेष्ठः विललाप नृपात्मजः ॥

रामाची विषण्ण व विसंश्लि स्थिति. पावसाळ्याचे ते चार महिने शंभर वर्षांसारखे भासतात.

चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्षशतोपमाः

रामाच्या खालील विशेषणांत यक्षवर्णनाचीं बीजे दिसतात—

अनायो हृतराज्योऽयं रावणेन च धर्षितः

दीनो दूरगृहः कामी...

अहं तु हृतरदारश्च राज्याच्च महतरच्युतः

शोकश्च मम विस्तीर्णो वर्षाश्च भृशदुर्गमः (कि. सर्ग ३०)

५. 'पवनपुत्र' 'वायुमार्गानुसारी' असा जो रामदूत हनुमान् त्याचें रामसंदेश सीतेला पोचविण्याकरीतां लंकागमनार्थ आकाशमार्गानें उड्डाण. गगनमार्गाचें व उड्डणाच्या मास्तीचें वर्णन. गगनपथसंचारी मास्तीला चारपांच ठिकाणीं मेघाची उपमा. लंकेंत प्रवेश करण्यापूर्वीं महामेघतुल्य दिसणाऱ्या 'कामरूप' हनुमंतानें मेघाप्रमाणेंच सौम्य रूप धारण केलें तो प्रसंग. मास्तीला लंका इंद्रपुरी-सारखी आणि पुढील सर्गांतून कुबेर-नगरी म्हणजे अलकेशारखी दिसली. मास्तीचीं विशेषणें पहा. विद्युद्रणविभूषित, वायुसूतः, पवनात्मयोनि, चाह्मनाना विधरूपधारी, कामरूप, महामेघसंकाशः इ. इ. (सुंदरकांड सर्ग १ ला)

६. संपन्न लंकानगरी, त्यांतील उंच चित्रविचित्रित प्रासादांचें वर्णन. रासललनांचा क्रीडारस, संगीत, मुरापान व शृंगारिक लीलांचा मुरस वृत्तांत. रावण-गृह कुबेरमचनासारखें. रावणाची शयनभूमि, अंतःपुर व पानभूमि यांचें वर्णन. रावण-प्रासादांतल्या जिंकून आणून ठेवलेल्या गंधर्वेन्द्रियांचें व त्यांच्या सींद्यांचें वर्णन. (सुं. सर्ग २ ते ११)

७. अशोकवनिकेंतील सीता. तिचीं विशेषणें पहाः—'मल्लिगंधीता', दुःख-संतता, परिशीणा, तपस्विनी, अश्रुपूर्णमुखी, तन्वी, वृथांगी, दुःखपरायणा, शोक-

ध्यानपरा, पूर्णचंद्रानना, निःश्वसन्ती पुनः पुनः, अनिदिता, अनलंकृता इ. इ. (सं. सर्ग १५ व १९ इ.)

८ मास्तीचें दूतत्व. सीतेला रामसंदेशकथन. सीतेचें व त्याचें संभाषण. हनुमान्, रामाची मदनदाहानें झालेली व्याकुल मनःस्थिति व शारीरिक दशा वर्णन करतो. सीतेचा रामाला उलट निरोप. त्यांतील खुणेच्या गोष्टी सांगण्याची कल्पना. (सं. ३२ च्या पुढील सर्ग)

९. चित्रकूट पर्वतावरील राम-सीतांचें वास्तव्य. चित्रकूटाच्या वनाचें, शिखराचें, निसर्गशोभेचें वर्णन. समीप वहाणाऱ्या मंदाकिनी नदीत सीतेचें स्नान. (अयोध्याकांड ५२ च्या पुढचे व ९४ च्या पुढील सर्ग)

१०. ऋक्षविल : विंध्य पर्वतांतील ऋक्षविल गुहेचें वर्णन (ही चित्रकूट पर्वतावरचीच, हें मागें दाखविलें आहे). या गुहेजवळचे वृक्ष, त्यांतून निघणारे हंस, चक्रवाक् इ. नानाविध पक्षी. शिवाय प्रसवण पर्वतावरील पावसाळ्यांत गर्भार्थ बलाकमालांचें मेघांकडे उड्डाण; मानससरोवराकडे प्रस्थान ठेवून निघालेले चक्रवाक पक्षी यांचें वर्णन.

मेघदूतांतील राजहंस व बलाका तुला मानससरोवरापर्यंत सोबत करतील इत्यादि वर्णनाचा भाग बरील रामायण-प्रसंगावरून सुचलेला आहे. (किष्किंधा. ५० ते ५२)

वाल्मीकीच्या ग्रंथराजांतलीं बरील वर्णनें वाचलीं, कीं कालिदासाचा ग्रंथ लागतो. यक्षाची प्रेम-कहाणी म्हणजे वेष्टांतरित रामकथा होय. बरील प्रसंग हेच कालिदासाच्या काव्याचे मूलधार याबाबत शंका रहात नाही.

यक्ष म्हणजे वेष्टांतर केलेला राम

त्याकरितां रामायणाच्या मूळ संहितेकडेच वळलें पाहिजे. मेघदूताच्या काव्य-भूमीवर मुख्य स्थळें दोन आणि पात्रें इन मीन तीन. यक्ष, यक्षपत्नी आणि मेघ. हे तिघेहि जण अनुक्रमें राम-सीता-हनुमान् यांच्यातून कसे निघाले, हें त्या दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे मार्मिक निरीक्षकांना मुळांत सहज दिसेल. जिज्ञासूंनीं घर नमूद केलेले रामायणाचे ते ते भाग पहावे.

बरील विवेचनावरून मेघदूत व रामायण यांच्यांतील जन्य-जनक-संबंध सहज लक्षांत येईल. परंतु मेघदूत ही बहुतांशी कालिदासाच्या प्रतिभेची स्वतंत्र निर्मिति आहे, अशी प्रचलित समजूत आहे :

“रामायण व मेघदूत यांत किंचित् प्रसंगात्तम्य व कल्पनात्तम्य दिसत असलें तरी इतर ठिकाणीं कालिदासाची प्रतिभा स्वतंत्रपणें मनोहर सृष्टि निर्माण करित आहे. अलंकेच्या मार्गावरचीं नगरें, ग्राम, पर्वत, नद्या

वगैरेंच्या, तसेंच अलकेच्या व यक्षगृहाच्या वर्णनांत आणि यक्षपत्नीच्या विरहावर्येचें शब्दचित्र रेखाटण्यांत कालिदासाची प्रतिभा सर्वस्वी अमृणी होती, यांत संशय नाही.”

(कालिदास, पृष्ठ १२५)

ही समजूत व विधान वस्तुस्थितीला धरून नाही. रामायण व मेघदूत यांच्यांतील प्रसंगसाम्य व कल्पनासाम्य ‘किंचित्’ नसून जबरदस्त आहे. एवढेच नव्हे तर अलकेच्या व यक्षगृहाच्या वर्णनांत आणि यक्षपत्नीच्या विरहावर्येचें शब्दचित्र रेखाटण्यांतहि कालिदासाची स्फूर्ति ‘सर्वस्वी अमृणी’ नसून सर्वस्वी ऋणी होती, असें स्पष्ट दिसून येतें.

राम-कथानकावरून कालिदासाला फक्त मूळ कल्पना सुचली असें नसून सगळीं कच्ची सामुग्री किंवा शिधा त्यानें रामायणांतून घेतला हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. उगीच नव्हती लोकांत वर्दता पसरली कीं, कालिदास कवीनें आपलें नवकाव्य रामावरून केलें आहे म्हणून. त्या लोक-समजुतीचा सुगावा आपल्याला मदिनाया-वरून लागतो:—

सीतां प्रति रामस्य हनुमत्संदेशं मनसि निधाय मेघसंदेशं कविः कृतवान्
इति आहुः ।

पण परंपरेची सांखळी तुटली. खड्डा पडला. इतिहासाचे मधले मधले दुवे दिसेनासे झाले. त्यामुळें आज मेघदूताच्या रामायणोपजीवित्वाचा ‘शोध’ लावावा लागत आहे ! रामायण हें एखाद्या नैसर्गिक विस्तीर्ण घनासारखें आहे. मेघदूत आटपशीर पण नीटनेटके उद्यान आहे. पहिल्यांत भव्यता तर दुसऱ्यांत प्रमाणबद्धता आहे. पहिल्यांत विविधता भरपूर, दुसऱ्यांत योजनेवर कटाक्ष. रामायण हा ‘आवो जावो घर तुम्हारा’ अशा जुन्या याटाचा जहागिरदारी पद्धतीचा टोलेजंग राजशाहा. मेघदूत सर्व जिपल्या तिर्यें असलेला दुमदार रेंखीव बंगला-चित्रासारखा. वाल्मीकीच्या खाणींतून हवें तेवढेच सोने घेऊन कालिदासानें त्यावर कलाकुसर करून हातांत घाटण्याजोगी, बापरतां येण्यासारखी एक चमकदार अंगठी बनविली. तिलाच आपण मेघदूत म्हणतो. एखादा कल्पन मुलगा मेकेंनांच्या पेटीतले निरनिराळे तुकडे निवडून व जोडून पूल अथवा मनोरा तयार करतो, त्याप्रमाणें कालिदासानें रामायणांतील शब्दांचे, कल्पनांचे व प्रसंगांचे विखुरलेले तुकडे वेंचून, बद्दलून, रंगवून सांधे मोटून व जुळवून मेघदूताचें ‘स्वतंत्र’ व सुंदर घर उभारलें. या सांधकामांत दुतर्फी काम सुरू होतें : स्मरणशक्ति व प्रत्युत्पन्नमति रामायणाच्या गुद्रामांतून कशा माल वाहून आणीत होती व योजकता सारासिरीनें त्यांतले उपयोगी नग निवडून बाजूला काढण्याच्या कामांत गुंगमी होती. आरागवा (फॅन) काढून त्यावरतुम जुळणी व मांडणी करण्याचें तंत्र अर्थात् चरळ

शब्द आणि त्याच्या वापरांतलें इंगित स्वच्छ दिसूं लागलें. ज्या चित्रकूटाचा कालिदासानें रामगिरि केला त्यांतील ऋक्षविलाच्या वर्णनाचा जो किर्किटा-कांटांतील ५० वा सर्ग त्यांत तो नेमका सांपडला. तो एका श्लोकांत सामील होऊन अंग चोश्न सावासारखा कळे न कळेचा बसलेला होता. हिरव्या पानांवरच्या हिरव्या किड्यासारखा. पण माझ्या अघाशी दृष्टीद्वन आतां तो मुटण्यासारखा राहिलेला नव्हता.

तथा चेऽमे विलद्वारे स्निग्धाः स्निग्धाः स्निग्धाः पादपाः

सीताशोधार्थं तेथें आलेल्या हनुमान्-प्रभृति वानरांना त्या गुहेच्या तोंडाशीं ओले झालेले जलार्द्र वृक्ष दिसले. कशामुळें ते वृक्ष ओले होत हेतें? अर्थात् गुहें-तील जलप्रवाहामुळें. एवढेंच नव्हे तर त्या गुहेंतून जे हंस, क्रींच, सारस इत्यादि पक्षी बाहेर पडत होते तेमुद्रां जलार्द्र होऊनच. पाण्यानें भिजलेले पक्षी व झाडें पाहूनच 'फांतारवनकोविद' हनुमानानें या गुहेंत जलाशय असला पाहिजे असें अनुमान केलें व तृपाकांत वानरांना सांगितलें.

क्षुत्पिपासापरीतास्तु श्रान्तास्तु सलिलार्थिनः ।

वयं सर्वे परिश्रान्ता न च पश्याम मैथिलीम् ।

अस्माच्चाऽपि विलात् हंसाः क्रीचाश्च सह सारसैः ॥ १५ ॥

जलार्द्राः चक्रवाकाश्च निष्पतन्ति स्म सर्वदाः ।

नूनं सलिलवान् अत्र कूपो वा यदि वा ह्रदः ॥ १६ ॥

तथा चेऽमे विलद्वारे स्निग्धाः स्निग्धाः स्निग्धाः पादपाः ।

इत्युक्तास्तद्रिलं सर्वे विविगुस्तिमिरावृतम् ॥ १७ ॥

यांतील स्निग्ध (=जलार्द्र) शब्द याच अर्थानें कालिदासानें मेघदूतांत उच्चदून नेला आहे याबाबत आतां अधिक स्पष्टीकरण नको. जेथून स्यळ (चित्रकूट अर्थात् रामगिरि) घेतलें तेथूनच त्याचें वर्णन घेतलें। जामेवरोवर तदंगभूत वस्तु यावयाच्याच। कालिदासानें रामगडच्या सफरीत हाथिकोड गुहा व त्यांतील जल-प्रवाह प्रत्यक्ष पाहिला असला पाहिजे, हें पूर्वीच दाखविलें आहे. त्या जलप्रवाहानें गुहाद्वारापासले भिजगारे ओले वृक्ष पाहून त्याला रामायणांतील स्निग्धास्तिग्नि पादपाः या वस्तुस्थितिदर्शक वर्णनाचा प्रत्यय आला. म्हणून कालिदासानें 'स्निग्ध-च्छायातक्षु' हा औचित्यपूर्ण शब्दप्रयोग बुद्धिपुरुषर केला, यांत शंका कसली?

सारांश, स्निग्ध हा दोन अक्षरी शब्द म्हणजे रामगिरीचें रहस्य उकलणारा एक पंचाक्षरीच आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. या लहानशा दिव्याचा प्रकाश

टीपः—इतरांसदि पक्षी गुहेंतून बाहेर उडण्याचें रामायणांत बरीच वर्णन आहून पक्षी हा हंस, कडाक हा पक्षी मेघाचा सोबन कार्त्तिक ही कडगना मुष्करी मगारी. शिवाय हें हंस वर्णन रामगडवर प्रत्यक्ष पाहिलेले असें अगदी स्वाभाविक आहे.

मोठा आहे. ज्या रस्त्यानें कर्घांनें वाल्मीकीचा माल वाहून नेला तो दाखविणारी ही एक चाकोरीची खूणच आहे. हा शब्द ज्याप्रमाणें कालिदासाच्या रामायणोप-जीवित्वाचा द्योतक, तितकाच तो चित्रकूट म्हणजे रामगिरि या सिद्धान्ताचा अचूक पुरावा होय.

२. 'छायातरु' देखील रामायणांतून आणले

अयोध्याकांडाच्या ९४ व्या सर्गात चित्रकूट पर्वताचें वर्णन आहे. त्यावरील वृक्षांची यादी देण्यांत दोन संबंध श्लोक खर्ची पडले आहेत. सुमारे पंचवीस वृक्षांचीं नांवां त्यांत आहेत. या लांबलचक नामावळीनंतर छायावद्भिः असें एक विशेषण घातलेलें आहे.

पुष्पावद्भिः फलोपेतैः छायावद्भिः मनोरमैः ।

एवमादिभिराकीर्णैः श्रियं पुण्यस्थयं गिरिः ॥ १० ॥

वाकीचा फापटपसारा आपल्या भावकाव्याला अनावश्यक आहे हें हेरून स्निग्ध व छायावद्भिः ही नेमकी दोन वैशिष्ट्यपूर्ण लक्षणे कालिदासानें वेंचली व 'स्निग्ध-च्छायातरु' या एकाच शब्दप्रयोगानें आपलें वर्णनाचें काम साधलें. यावरून त्याची अल्पाक्षरमणीयता तर दिसून येतेच. शिवाय रामायणाचें ऋणादि स्पष्ट दिसतें. त्यांतल्या शेलक्या फळांवर त्यानें टोंच मारली आहे वाल्मीकीच्या स्निग्धच्छाया-तरुच्या सांखलीत कालिदास वाढला आहे.

३. अपाढस्य प्रशमदिवसे (श्लोक २)

यक्षानें मेघ आपाढांतल्या कोणत्या दिवशीं पाहिला ?

पहिल्या कीं शेवटल्या ?

या श्लोकांत प्रथमदिवसे असा प्रयोग सर्वत्र स्वीकारला जातो. परंतु तो बरोबर नाही, हें येथें दाखवावयाचें आहे. प्रथम म्हणजे पहिला व प्रथम म्हणजे शेवटला. यक्षानें जो मेघ पाहिला तो आपाढाच्या आरंभी कीं शेवटीं ? तात्पर्य, हा कीं असा हा वाद आहे. तथापि तो केवळ शाब्दिक व शुष्क असता तर येथें त्याचा ऊहापोह करण्याचें कारण नव्हतें. ध कीं मा या 'पेशवाईतील प्रश्नाप्रमाणेंच तो मनोरंजक व महत्त्वाचा आहे. कारण शब्द बदलला कीं अर्थ बदलतो आणि त्यामुळे त्याच्यामागची परिस्थितीची संबंध बैठकच बदलून जाते ! वर्णमालेत य आणि श यांच्यांत बाराच अक्षरांचें अंतर असेल, पण अर्थतः त्यांच्यांत दोन हजार वर्षांचें अंतर आहे ! कसें तें पुढें सांगितलें आहे. शिवाय या शब्दाच्या किंवा खरें पाहिलें असतां या अधराच्या निश्चितीमुळे निराळीं अनुमानें निघू लागतात. प्रस्तुतच्या

१. शिवोबादादांनी सुमेरुसिग गारपाला जे पत्र दिलें होतें त्यात नारायणराव पेशव्याला बराचें असा मजकूर होता. आनंदोबाईनें त्यातील ध का मा केला व म्हणून नारायणरावाच्या हुनाचा अनर्थ ओढवला, असा प्रवाद आहे.

श्लोकांत आषाढस्य प्रथमदिवसे असाच कालिदासाचा मूळचा पाठ असला पाहिजे, असें म्हणतां येतें. त्याचीं सहा कारणें थोडक्यांत खालीलप्रमाणें:—

(प्र) पुढच्याच श्लोकांत प्रत्यासन्ने नमसि म्हणजे श्रावण ढोऱ्यावर आला आहे. त्यावरून आषाढाचा प्रथम म्हणजे शेवट सूचित होतो. जवळ येऊन ठेपलेल्या श्रावणमासाची आषाढाचा 'प्रथमदिवस' तितकासा जमत नाहीं.

(श) मेघदूतकाव्याचा प्रारंभ व पार्श्वभूमि तपासली तर त्यांत वृष्टि आर्चींच मुरू झाली असल्याचे स्पष्ट उल्लेख आहेत. ते मागें विस्तारानें नमूद केले आहेत. इंद्रघनुष्य दिसतें आहे. नद्यांचे प्रवाह तांबडे. शिवाय पावसाऱ्याच्या प्रारंभी 'फुलणान्या' कुड्यांचीं फुलें ताजीं फुललेलीं (प्रत्यप्र) होतीं, हें विसरतां काना नये.

सारांश, पर्जन्यवृष्टीला आरंभ व्हावयाचा नसून झालेला होता.

(म) पूर्वी रामायणकाळांत वर्षांक्रवृत्ता प्रारंभ श्रावणांत होत असे. पावसाऱ्याच्या चार महिन्यांतला श्रावण हा पहिला महिना समजला जाई.

पूर्वोऽयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः

(दि) खुद्द कालिदासहि पावसाऱ्याचा प्रारंभ श्रावणापासून समजत होता (रघु. १२-२९ व १८-६) श्रावणांत नद्यांना पाणी येतें परंतु भाद्रपदांत तर अधिकच पूर येतो, या कालिदासाच्या आणखी एका उपमेवरून (रघु. १७-४१) तर याबाबत शंकाच रहात नाहीं.

(व) प्रथम आणि प्रथम असे दोन पाठभेद आहेत. यांपैकीं एक मूळचा आणि दुसरा नागाहूनचा हें उघड आहे. समजा, कवीचा मूळपाठ प्रथम असा

१. रामायणातील पावसाऱ्याच्या वर्णनातील खालील श्लोक (क्रि. १८-१४) पहा.

क्वचिदाप्याभिसंरुद्धान् वर्षागमसमुत्सुकान्

कुटजान् पश्य सौमित्रे पुष्पितान् गिरिसानुपु ।

असता, तर मग तो कोणी बदलून तैथें प्रथम करण्याचें कारण नव्हतें ! कारण प्रथम हा पाठ उत्तरोत्तर भागें येणाऱ्या पावसाळ्याला अधिकाधिकच जमूं लागत चालला होता उलट प्रथम हा जो कालिदासाचा मूळचा व खरा पाठ तो मात्र चांगलासा जमत नाही व बदलत्या काळाशी विसगत दिवल्यामुळें चुकीचा आहे अशा कल्पनेनें मागाहून कोणीतरी प्रथमच्या पेयत्री प्रथम अशी स्वतःची दुष्ट्ती कोटी असली पाहिजे, यांत शंका नाही.

(से) मेघदूताच्या तिघेटी भाषांतरांत प्रथम दिवसे असेंच आहे.

मेघदूताचा सर्वांत प्राचीन टीकाकार दहाव्या शतकांतील बह्मदेव यानेंहि प्रथमदिवसे हाच पाठ स्वीकारलेला आहे. पण त्याचेहि आधीं कोणी कोणी प्रथम-दिवसे हा पाठभेद मानूं लागले होते असें दिसतें. लिपिगारूप्यमोहामुळें कांहींजण श च्वा य करीत आहेत असें कारण बह्मदेवानें दिलें आहे. परंतु बदलत्या ऋतु-मानाशी प्रथम हा पाठ अधिक जमत चालला होता हें मुख्य कारण या बदल-वदलीच्या मुळाशीं असलें पाहिजे.

शियाय प्राचीन काळीं पौर्णिमान्त महिने भोजण्याची प्रथा होती चातुर्मास म्हणजे पावसाळ्याचे चार महिने. आषाढी पौर्णिमा हा आषाढाचा शेवटचा दिवस समजला जाई आणि आवणापासून पावसाळा व चातुर्मास सुरू होई. हल्लीं देखील चातुर्मास्यारंभ आषाढी पौर्णिमेपासून धरतात, हें लक्षात घेण्याजोगें आहे. पूर्वी पावसाळा व चातुर्मास श्रावणांत सुरू होत असे, याची ही अवशिष्ट खूणच शिल्लक राहिली आहे ! तात्पर्य, या दृष्टीनें पदातां आषाढाचा प्रथम दिवस म्हटला तर तो आणखी पंधरा दिवस अलीकडे म्हणजे ज्येष्ठी पौर्णिमेला येऊं लागेल ! म्हणजे प्राचीन काळीं श्रावणांत पडणारा पाऊस ज्येष्ठांत पडूं लागायचा ! उलटपक्षीं आजची आषाढी पौर्णिमा म्हणजेच पूर्वीचा आषाढाचा प्रथमदिवस हा मेघ दिसूं लागण्याला व पडूं लागण्याला किती दोंरीसूत जमतो, हें सांगावयास नको.

वरील भीमासेवहन आषाढाचा शेवटला दिवस हा मेघदूतकाव्याचा प्रारंभ-बिंदु सुप्रतिष्ठित होतो. कुटून आणला कवीनें हा प्रथमदिवस ? आषाढच कां ? आणि त्याची अखेर कशाकरितां ? रामायणांत प्रसवण पर्वतावर सीताविरहामुळें रामाचा उन्मत्त विलाप कर्णिला आहे. रामाच्या या उन्मादावस्थेचा काल

१ शक्यमंवरमारुह मेघसोपानपंक्तिभिः ।

कुटजार्वनमालाभिः बलंकर्तुं दिवाकरः ॥

(कि. २८-४)

राम म्हणतो : मेघाच्या पायऱ्यावरून आकाशांत चढून जाणे आणि येथील कुटजार्वनांच्या उष्णमात्रा सूर्याच्या गळ्यात घालणें सहज शक्य आहे ! उन्मादांतसुद्धा केवढी भव्यता आहे ! या शोकावरून मेघाला कुटजकुसुमें अर्पण करून त्याचे स्वागत करण्याची कल्पना कालिदासाला सुचली असावी, असं तर्क सहजच सुचतो.

क्यांक्तुच्या आरंभाचा म्हणजे आशढाच्या अखेरीचा व श्रावणाच्या सुरवातीचाच आहे. तोच काळ द्वित्रहुना तोच दिवस कालिदासानें मेवदूताकरितां उचलला. रामायणांतला नायक घेतला, त्याचा प्रियाविरह घेतला, उन्नादावत्या घेतली, त्याचदरोबर त्याचा काळहि पत्करला ! उद्यानांतून एखादें रोपटें मुळासकट काढून दुसऱ्या एखाद्या फुलवागेंत लावलें तरी त्यावरचीं पानेंकुळें तशींच त्यावरवर जालात. तद्वत् रामायणांतले प्रसंग उचलून नेवांना रामायणांतले ते ते शब्द व कल्पना त्यांना चिकटून जशाच्या तशा मेवदूतांत गेल्या आहेत ! हे शब्द नमून अंपारांत लुकलुकगारे दिवे आहेत आणि त्या कल्पना नमून रहस्य उकळणाऱ्या फिल्ल्या आहेत यांत शंका नाही. वाल्मीकीचें रूप शायीत करप्याकरितां शिष्टक राहिलेल्या त्या कालिदासाच्या हातच्या जगुं पावत्याच आहेत !

निचुल व स्रोतोरंध (ने० श्लोक १४ व ४२) : हे दोन शब्द देखील उपासनायोगे आहेत. त्यांचे हल्लीं घेतात ते अर्थ समरंज व समाधानकारक नाहींत. निचुल याचा वेत असा एक अर्थ आहे. तथापि रामगिरीहून उद्यान कर असें नेपाळा सांगतांना त्या पर्वतावर वेताचीं झाडें आहेत हें सांगण्यांत (स्थानात् अस्मात् सरसनिचुलात् उत्पत्त) फारसें स्वारस्य आहे असें वाटत नाही. वेताचीं झाडें हिरवींगार असतांना आल्हाददायक दिसतात यांत शंका नाही. त्वचाहिरव्या मसमलीसारखी. आणि त्याचीं अरुंद लांबट पानें वाऱ्यानें हळू लागलीं कीं चवऱ्या दाळल्यासारखा भास होतो हेंहि खरें. तथापि या ठिकाणीं विशिष्ट वृक्षांचे माहात्म्य सांगायचाचें नमून स्थानाचें माहात्म्य वर्णायचाचें आहे. सरसनिचुल हें पद येथें गौत्र, विदोषनात्मक आहे. 'स्थान' हें नाम, त्याला प्राधान्य आहे. हें स्थान कोणतें ? या श्लोकांत स्थान शब्दाचा अर्थ काय ? संदर्भावरून पहातां स्थान म्हणजे रामगिरीचा डोंगर इतका अतिव्याप्त अर्थ समरंज होत नाही. स्थान म्हणजे तें विशिष्ट स्थळ, भूभाग (spot किंवा beauty-spot) हा अर्थ कधींच्या मनांत आहे. रामगिरीवर अनेकविध छायातर असतांना त्यांतील एकाचाहि नाननिर्देश कवीनें केलेला नाही. (अर्थात् तें योग्यच आहे कारण त्याची जरूर नव्हती) मग हा एकच उद्देश कथाकरितां ? सरस म्हणजे जलप्रवाहसुद्ध आणि निचुल म्हणजे रामगिरीवरची अद्भुत जडविल गुहा कवीला अभिप्रेत असली पाहिजे, असा आनचा तर्क आहे. कालिदासकाळीं हा गुहेचा भूभाग त्यांतील निर्झरानें आर्द्र होणाऱ्या हिरव्यागार नवनरम्य वेतांनीं वेदलेला असावा हें त्या काळीं त्या स्थळाचें कोणाच्याहि दृष्ट्यांत मरण्यासारखें दृश्य असलें पाहिजे. असें असेल तर समिर्जर गुहा हें जें रामगिरीचें वैशिष्ट्य त्याचा उत्तम सरस-निचुल या पदांत कवीनें केलेला असणें किंती स्वाभाविक आहे ! तथापि निचुलाबाबतचा तर्क दृढ असाच अनिर्णित रितीत सोडून देणें माग आहे.

स्रोतोरंध्र याचाहि अर्थ तोच असला पाहिजे. निसर्गानुसार पर्वतांच्या पोटांत पाण्यानें पोखरलेलें रंध्र, हा या शब्दाचा सरळ अर्थ. (रामगडवरची आरपार हाथिफोड गुहा पाण्याच्या प्रवाहामुळें नैसर्गिक रीत्या बनलेली आहे हें तज्ज्ञांचें मत पूर्वीं नमूद केलें आहे.) परंतु हल्लीं स्रोतोरंध्र याचा अर्थ हत्तीची सोंड असा करतात. वस्तुतः असा अर्थ कोणत्याहि कोशांत सांपडत नाही. अनुमानानें म्हणजे गोळाविरजेनें व मल्लिनाथ देतो म्हणून तसा बसविला आहे. असो. रामगिरीवर म्हणजे चित्रकूटावर हत्ती विपुल. त्याचप्रमाणें सदर गुहेंत वहाणाऱ्या झऱ्याचा मोठा निनाद आजहि चालतो. या आवाजाचें खुद्द कालिदासानेंहि वर्णन केलें आहे (रघु १३.४७) म्हणून

स्रोतोरंध्रध्वनितसुभगं दंतिभिः पीयमानः

या ओळीचा अर्थ, त्या स्रोतोरंध्राच्या नादांत व आनंदांत हत्तींकडून ग्रहण केला जाणारा वारा असा होतो. याप्रमाणें या दोन शब्दांचे अर्थ समर्पक म्हणून ग्राह्य मानले तर प्रस्तुत सिद्धांतांना अणखी पुष्टि मिळते.

कथानक-सादृश्य

वरील शब्दांच्या अचूक खुणा पाहिल्यानंतर आतां कथानकाकडे वळूं. मेघदूताचें कथानक तें केवढेंसं. पण त्याचाहि सर्व तपशील रामायणावरून मुचलेला व घेतलेला आहे. तो आतां पाहूं.

मेघदूत काव्यांतल्या नायक जो यक्ष त्याला विरहाची शिक्षा एकाच वर्षाची कां ? आतां बाकी चार महिने उरले असें तो म्हणतो हे चार महिने कवीनें कोठून आणले ? चारच महिने कां ? जास्त किंवा कमी कां नाहीत ? हे शेवटले चार महिने नेमके पावसाळ्याचेच कां घेतले ? इतर ऋतूंतले कां नाहीत ? बरें, ही शापकालाची मर्यादा कार्तिकांतच कां संपावी ? आणि यक्षाच्या शापान्ताचा सुमार सूचित करताना विष्णु भुजगशयनावरून उठण्याची खूण सांगण्याचें कारण व औचित्य काय ? हीच कल्पना मुचण्यांतलें प्रयोजन काय ? विरहकाळ संपल्यानंतरच्या शरदऋतूकडे (परिणतशरद्वर्षाद्रिमास इ.) यक्ष डोळे लावून बसला आहे तो कां ? विरहामुळें खंडित व अतृप्त राहिलेले शृंगारिक अभिलाष मीलनानंतर द्विगुणिततेनें पूर्ण करावयाचे तर त्याला शरद ऋतूतल्या चांदण्या रात्रीच कशाला हव्या होत्या ? शापान्तानंतर मीलनसुख कायमचेंच अनुभवावयाचें होतें. शरदीय ज्योत्स्ना व रात्री यांच्यांत रम्यता असते हें रसिकांना माहीत आहे. तथापि वर्षाच्या विरहानंतर होणाऱ्या उन्मुक्त मीलनांत आकर्षण घ मोडी उत्पन्न होण्याकरितां शरदांतील स्वच्छ चांदण्याची मोठीशी जरूर आहे असें नाही.

अन्यास्यो हि नारीणां अकालज्ञो मनोभवः ।

असा कालिदासाचाच न्याय आहे. उद्दाम काम काळवेळ जाणतो थोडाच! नग यशाला—अर्थात् कालिदासाला येथें शरत्काल आठविण्याचें व योजण्याचें काय कारण!

ना सर्व प्रश्नांचें उत्तर रामकथेच्या तपशिलांत लपलेलें सांपडतें. पहा :

विरही राम प्रसन्नपण पर्वतावर वाजून एका गिरिगुहेंत राहिला. तें गिरिशृंग उंच व रम्य दिसत होतें. कृष्णमेघ आकाशांत उत्पन्न व्हावा त्याप्रमाणें.

गिरिशृंगमिदं रम्यं ठचनं पार्थिवात्मज

इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमादरा ॥

या स्थळीं चार महिने (वर्षरात्रम्) काढावयाचे रामानें ठरविलें. तो वर्षा-
कदाचा प्रारंभकाल होता. आकाश पर्जन्यधारी कृष्णमेवांनीं व्यात होऊं लागलें—

अयं स कालः संप्रातः समयोऽद्य जलाननः

संनश्य त्वं नमो मेघैः संवृत्तं गिरिसंनिभैः

आपाग्नुजलदं भाति कामातुरमिवाभ्वरम्

पावसाच्या पहिल्या सरी गुरू झाल्या. मग मेघांचा गडगडाट व विजांचा चकचकाट. कुटज फुलले. भिजणारी पृथ्वी जलरूपानें बाष्पविंदु सोडूं लागली—

१

रामायण : अन्तस्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवाभ्वरम्

नीलमेघाऽश्रिता विलुप्तं स्फुरन्ती प्रतिभाति मे

मेघदूत : लिङ्गधगंभीरधोऽगम्

२

रामायण : स्वचित् बाष्पाभिसंरुद्धान् वशांगनसमुत्सृजान्

कुटजान् पश्य सीमित्रे पुष्पितान् गिरिसानुपु

मेघदूत : स प्रत्यग्रैः कुटजदुनुनैः

३

रामायण : एषा घनं सरिहिता नवचारिपरिप्लुता

सीत्रेव शोकसंतता मही बाष्पं विनुंचति

मेघदूत : मुंचतो बाष्पनुष्णम्

आतां ही पावसाच्याच्या प्रारंभीचीं लक्षणे किंवा घटना—

४

रामायण : प्रवाशिनो यान्ति नराः स्व-देष्टान्

मेघदूत : यो हृदयानि त्वरयति पयि भाम्पतान् प्रोदितानान् ६०

५

रामायण : संप्रस्थिता मानसवासलुब्धाः

प्रियान्विताः संप्रति चक्रवाकाः

मेघदूत : मानसोत्काः संप्रत्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहाया.

मूळच्या ओळीत चक्रवाकांच्याऐवजी राजहंस घातले एवढाच फरक.

६

रामायण : विसृज्यताकाः सखलाकमालाः

गर्जन्ति मेघाः समुदीर्णनादाः

मत्ता गजेंद्रा इव संयुगस्थाः

मेघदूत : सेविष्यन्ते नयनसुमगं खे भवन्तं बलाकाः

७

रामायण : मेघाभिकामा परिसंतपन्ती । संमोदिता भाति बलाकपंक्तिः

(या श्लोकावरील टीका : गर्भार्थं मेघेषु अभिकामो यस्याः सा बलाकपंक्तिः ।)

मेघदूत : गर्भाधानक्षणपरिचयात् नूनमाबद्धमालाः

८

पुढे पावसाळ्याचें वर्णन. त्यांतील ह्या मेघांचा प्रवास पहा—

रामायण : समुद्रहन्तः सलिलार्तिभारं

बलाकिनो वारिघरा नदन्तः

महत्सु शृंगेषु महाधराणां

विभ्रम्य विभ्रम्य पुनः प्रयान्ति

मेघदूत : खिलः खिलः शिखरिपुपदं न्यस्य गन्ताऽसियत्र

(शिवाय) ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते; ते

९

रामायण : आविष्कृतं मेघमृदंगनादैः । वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम्

मेघदूत : संगीताय प्रहतमुरजाः

आतां अधिक कल्पना-सादर्ये दाखवीत न बसतां मेघदूतांतील शायची मुदत चारच महिने कां व ती नेमकी कार्तिकांत म्हणजे शरदऋतूतच कां संपावी याचें मूल-कारण पाहू.

वर्षाऋतूचे चार महिने कामोद्दीपक. (किष्किंधाकांड) त्यामुळें राम विशेषच अस्वस्थ. लक्ष्मण रामचंद्राला वारंवार समजावितो कीं कसे तरी हे पावसाळ्याचे चार महिने काढ—सहन कर. आणि शरत्कालाची वाट पहा. त्यानंतर सर्व इच्छे-प्रमाणे घडून येईल.

किष्किधाकांड सर्ग २७ वा

पूर्वोऽयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः ।

प्रवृत्ताः सौम्य चत्वारो मासा वार्षिकसंज्ञिताः ॥

कार्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत ।

इत्युक्त्वा न्यवसत्तत्र राघवः सहलक्ष्मणः ।

बहुद्वयदरीकुंजे तस्मिन्प्रसवणे गिरो ॥

शरत्कालं प्रतीक्षस्व प्रावृद्कालोऽयमागतः ।

ततः सराष्ट्रं सगणं रावणं तं वधिष्यसि ॥

शरत्कालं प्रतीक्षिष्ये स्थितोऽस्मि वचने तव ।

शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवान् जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः

नियम्य कोपं परिपाल्यतां शरत्क्षमस्व मासांश्चतुरो मया सह ।

किष्किधाकांड सर्ग २८ वा

अयं स कालः संप्राप्तः समयोऽद्य जलागमः ।

संपश्य त्वं नमो मेघैः संवृत्तं गिरिसंनिभैः ॥

तस्मात्कालप्रतीक्षोऽहं स्थितोऽस्मि शुमलक्षण ।

शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिदम् भवान् जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ॥

पावसाळ्याचे चार महिने कसेतरी कंठून शरत्कालाची म्हणजे कार्तिक महिन्याची प्रतीक्षा करण्याचा उल्लेख (कि. २६-२७-२८) या तीन सर्गांत अकरा ठिकाणी पुन्हा पुन्हा आलेला आहे. पावसाळ्यानंतर शरदःकालांत सीतेचा शोध लागून पुनर्मीलन होईल या अपेक्षेत असणाऱ्या रामायणांतल्या रामाचेंच चित्र कालिदासानें आपल्या यक्षाकरितां निवडून घेतलें आहे. त्यामुळें कालिदासाचा शापान्ताचावतचा श्लोक या काळार्शी कसा सुसंगत जमतो पहा.

‘शापांतो मे भुजगशयनात् उत्थिते शार्ङ्गपाणां

१. शिवाय, चत्वारो वार्षिका मासाः गता वर्षसतोपमाः । मम शोकाभितप्तस्य तथा सीता अपश्यतः ॥ असे चार महिन्यांचे उल्लेख दिलेले आहेत.

२ या श्लोकांत उल्लेखितेष्टा कार्तिकी म्हणजे प्रदीपिनी एकादशीचा उपयोग प्रथमदिवसे कीं प्रथमदिवसे या वादाच्या निर्णयकक्षितो करीत असतात. कार्तिकी एकादशीच्या आधी चार महिने पाहिजेत म्हणून आतांदाचा प्रथम दिवस असा ठरविता कीं जीवण करतात. एन तरीहि त्यांचे १० दिवस झुकतातच । शिवाय भुजगशयनात् उत्थिते या छानिस्तर्माचा अर्थ एकादशी-ह्याच असा नव्वत स्थानंतर केव्हांतरी असाहि होऊं शकतो. सारांश, कालिदासानें हे ‘चार महिने’ मोठून घातलेच नवून सारांशीने, पर्यन्तकाळ या अर्थानें घातले आहेत, हें आमच्या वरिष्ठ प्रतिपादनावरून कळून येईल. त्यामुळें प्रथम या पाठाचा बरोच दोष नाहीं. उभट पुढि मिळजे.

रामायणांतील श्रिया-मीलनाबाबतच्या गद्य व. अविकसित कल्पना कालिदासाने अधिक सुंदर व काव्यपूर्ण केल्या इतकंच. कार्तिकांत हे नष्टचर्य-विरहशोप संपेल असे म्हणण्याऐवजी भगवान् विष्णु शोपनिद्रेंतून जागे होतील तेव्हां असा काव्यसुंदर प्रयोग कवीने वापरला आहे. पण विष्णूची शोपनिद्रा तरी कवीला अवचित कां सुचावी? त्याचेंहि कारण रामायणच असलें पाहिजे. पावसाळ्याच्या वर्णनाचा किष्किंधाकांडांतील (२८.२५) हा श्लोक पहा.

निद्रा शनैः केशवमभ्युपैति । द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति
दृष्ट्वा बलाका धनमभ्युपैति । कान्ता सकामा प्रियमभ्युपैति ॥

विष्णूला निद्रा येणें ही पावसाळ्याच्या आरंभाची खूण रामायणानें वर्णिली होती. त्याचें दुसरें टोंक-विष्णु निद्रेंतून जागा होणें ही पावसाळ्याच्या समाप्तीची खूण कालिदासानें उचलली !

रामकथेच्या मायपोटांतून मेघदूताचा जन्म

कथानकाखेरीज शब्दसाम्ये व कल्पना-सादृश्ये तर कितीक आहेत. संबंध विस्तार या प्रकरणाच्या ओंजळीत मावण्यासारखा नाही. फक्त काहीं निवडक उदाहरणे येथें नमुना म्हणून दिली आहेत. तथापि या शितावरून भात शिजलेला आहे एवढेंच नव्हे तर त्याचा शुभ्र व सुवासिक तांदूळ वाल्मीकीच्या कोठारातून आणलेला आहे हें सहज समजून येईल. रामायणाच्या मायपोटांतून मेघदूताचें बालक जन्मलेलें आहे एवढेंच नव्हे तर तें त्याच माउलीच्या दुधावर पोसलेलें व अंगा-खाद्यावर वाढलेलें आहे. तोंडावळा झाकत नाही. प्राचीन टीकाकारांना हें रहस्य माहीत होतें. मल्लिनाथाचा अभिप्राय वर दिलाच आहे. पूर्णसरस्वती या मार्मिक दाक्षिणात्य पंडिताच्या विघुलता नामक टीकेतलें अवतरण प्रकरणांरंभी दिलें आहे. त्यांत यक्षवृत्तांत हें सीताराधववृत्तांताचें प्रतिबिंब होय हें मत किंवा ही माहिती स्वष्टपणें नमूद आहे. इति केचित् या पदावरून त्याच्याहि पूर्वीचे टीकाकार अतेंच समजत होते असा दाखला मिळतो. जुना टीकाकार दक्षिणावर्त (सुमारें १२ वें शतक) यानें आपल्या टीकेत असाच अभिप्राय जागोजाग प्रकट केला आहे. सारांश, मेघदूतांतील कथानक व सामुग्री सर्वस्वी रामायणांतील आहे. त्यामुळें कालिदासाचा कमीपणा होतो असें नाही. रसा सामुग्रीवर त्यानें जे काव्यसंस्कार केले त्यात त्याचें स्वतंत्र कर्तृत्व दिसून येतें, याबद्दल वाद असण्याचें कारण नाही. त्याचें रामायणोपजीवित्व जें या ठिकाणीं कदाक्षानें प्रस्थापित करण्यांत येत आहे तें येवढेंच 'दर्श-विण्याकरिता कीं मेघदूतकाव्यांतील कथानकाची चौकट जर रामकथेतील आहे, तर स्थळहि त्याच चौकटीतलें नसेल काय ?

मेघदूतावर रामायणाचें ऋण केवढें मोठें आहे याची कल्पना घेण्याकरितां खालील कोष्टक बनवून दिलें आहे.

मुख्य समीकरणें

राम = यक्ष

सीता = यक्षपत्नी

मारुति = मेघ

रामाचा संदेश = यक्षाचा निरोप

चित्रकूट = रामगिरि

दक्षिण = उत्तर

रावणनगरी लंका = कुबेरनगरी अलका

हनुमानाचें उड्डाण = मेघाचा प्रवास

आतां कथानकाचा तपशील पहा :

रामचंद्रावर कैकेयीचा कोप	→ यक्षाला कुबेराचा शाप
रामाच्या नशिबी वनवास	→ यक्षाच्या नशिबी वनवास
रामाचें एकांतस्थळीं गमन	→ यक्षाचा एकांतवास
सीता-विरह	→ प्रिया-विरह
सीता-वियोगाचें एक वर्ष	→ यक्षपत्नीवियोगाचें एकच वर्ष
त्यांतले शेवटले चार महिने पावसाळ्याचे	→ शेवटले चार महिने पावसाचे .
पावसाळा संपल्यानंतर शरत्कालांत रावणवध करून सीता-प्राप्तीची अपेक्षा	→ पावसाळी चार महिने कसेचसे कटून शरद्वृक्षदंत प्रियामीलनाची अपेक्षा
रामाचा विलाप, अधीरता व उन्मादावस्था	→ यक्षाचा विलाप, अधीरता व उन्मादावस्था
रामाची विकलता, विरहकृशता व अनुकंपनीय स्थिति	→ यक्षाची तीच स्थिति
राम मारुतील मुद्रिकेची खूण देतो	→ यक्ष मेघाला गुप्त गोष्टीची खूण सांगतो.

रामदूत → मेघदूत

काव्य-कर्जाचा हा खाते-उतारा पाहून शंका उरत नाही. हें काव्य-ऋण लवकर उमगत नाही याचें कारण तें कालिदासानें स्वतंत्रपणानें, आत्मसात् करून व चातुपनिं वापरलें आहे म्हणून. अर्थक्षेत्राप्रमाणें काव्यक्षेत्रांत देखील भांडवल नुसतें पडून राहून त्याचा काय उपयोग! भांडवल खेळतें पाहिजे. तें उत्पादनाकरितां आणि सर्वांच्या हिताकरितां वापरलें गेलें पाहिजे. कालिदासानें जेव्हां रामचरित्राचें

मांडवल मेघदूताकरितां अद्भुत रीतीने वापरलें, त्यावेळीं त्या आद्यकवीच्या आत्म्याला आनंदच झाला असेल. उदात्त व उदारधी लोकांच्यामधील असली देवघेव प्रेमाची असते—‘निर्व्याज’ असते, कर्ज देण्यांत धनकोचा मान आणि कर्ज घेण्यांत ऋणकोला भूषण असा हा व्यवहार आहे. असलीं कर्जे देणारे धन्य व घेणारे धन्य. कालिदासाच्या एका मार्मिक उपमेची येथें आठवण होते :

सहस्रगुणमुत्तुष्टुं आदत्ते हि रसं रविः

कालिदासानें रामायणांतला ऐवज उचलला तो वाढवून-खुलवून रसिकांना परतफेड करण्याकरितां.

कालिदासानें यक्षाला अनामिक कां टेवला याचें कारण आतां कळतें. रामाचाच यक्ष केलेला. त्याला दुसरें नांव देण्यांत राम काय राहिला ? यक्षाचें नांव गुलदस्तांत ठेवणेंच भाग होतें. तेंच कालिदासानें केलें. त्यानें मुरयातच अशी केली—

कश्चित् कांताविरहगुल्णा स्वाधिकारात् प्रमत्तः

हा मेघदूताचा नायक शेवटपर्यंत ‘कश्चित्’च राहिला ! मात्र त्यामुळे काव्याची गूढरम्यता वाढली खास. त्याचप्रमाणें या काव्याचें खरें नांव कोणतें ? मेघदूत कीं मेघसंदेश ? दुसरें नांवहि प्रचलित आहे-विशेषतः दक्षिणेंत. पहिलें नांव अधिक समर्पक, अधिक अर्थपूर्ण यांत शंका नाही. या काव्याच्या मुळाशीं दौत्याची प्राणभूत कल्पना असल्यामुळे त्याचें मुळांतलें खरें नांव ‘मेघदूतम्’ हेंच असलें पाहिजे, असें आतां निश्चयानें म्हणतां येतें. या काव्याच्या मागोमाग व चालीवर जीं कित्येक दूतकाव्ये रचलीं गेलीं त्यांच्या नामकरणावरूनहि हाच निष्कर्ष दृढ होतो.

मेघदूत हें आध्यात्मिक रूपक नाही

एक उत्तरीय पंडित वासुदेवशरण अग्रवाल (काशी विश्वविद्यालय) यांनी मेघदूतकाव्यांत गूढ आध्यात्मिक अर्थ भरलेला आहे असा अभिनव सिद्धान्त मांडला आहे. [मेघदूत : एक अध्ययन-राजकमल प्रकाशन]

मेघदूत काव्य क्या है ? भारत की देवमातृक भूमि पर शृंगार और आत्मा के चैतन्य की परिपूर्ण भाषा है । ... उनके (कालिदासके) हाथोंमें मेघदूत जहां एक ओर शृंगार और यौवन का परिपूर्ण काव्य है वहीं वह शिवात्मक चैतन्य की प्रातिका भी संकेत देता है । ... मेघदूत काव्यमें कविने स्थूल भोगप्रधान जीवन और सूक्ष्म अध्यात्मसाधन इन दोनों अभिप्रायों का साथ-साथ उल्लेख किया है । इत्यादि.

सारांश, मेघदूत हें जीवात्मा व शिवात्मा यांच्या मेढीचें एक रूपक आहे, असें त्यांचें म्हणणें आहे. सदरील ग्रंथांत पांडित्याचा प्रकर्ष आहे यांत शंका नाही. तथापि हा पंडित लेखक कालिदासावर एक प्रकारें अन्याय करीत आहे, असें

घाटल्यावांचून रहात नाहीं. कालिदास स्वतः शिवभक्त किंवा तत्त्वज्ञानी होता कीं नाहीं हा मुद्दा स्वतंत्र आहे. तथापि त्यानें आपल्या ललितकाव्याची उभारणी अध्यात्माची बैठक मनांत ठेवून केली असेल असें म्हणण्याला मन घजत नाहीं. कुमार-संभवांत प्रत्यक्ष शंकरपार्वतीच्या परिणयकथेंत जो कवि आत्मांतिक शृंगाराचीं वर्णनें करण्यांत रंगतो तो कवि बोलूनचाळून विलासप्रिय यवदांपत्याच्या विप्रलंभ-शृंगारांत अध्यात्माचे डोस पाजीत वसेल, अशी कल्पना करवत नाहीं. किंबहुना कामानुर यक्ष-जोडप्याच्या विरहमीलनाची ब्रह्मान्मैक्याच्या कल्पनेशीं सांगड घालण्या-इतका कालिदास छिष्ट किंवा अरासिक कवि नव्हता, असें म्हणतां येईल.

प्रस्तुत प्रकरणांत मेघदूताची कथा, प्रसंग व मांडणी रामायणावरून केलेली आहे हें सप्रमाण दाखविलें आहे. त्यामुळें तर या 'आध्यात्मिक' सिद्धान्ताला अधिकच धक्का वसतो, हें स्पष्ट होईल. एखाद्याच्या विरहव्याकुल मनोवस्थेचें रम्य, हृदयस्पर्शी व रसभरित भावचित्र रेखाटून त्या त्या भावना जागृत करणें एवढाच कालिदासाचा उद्देश होता. मेघदूतांत अध्यात्म पहाणें समर्थनीय ठरणार नाहीं. तसें कोणाला मानावयाचें असल्यास त्यानें मानावें. पण कालिदासाचा तो हेतु नव्हता, हें मेघदूताच्या वर सिद्ध केलेल्या रामायणोपजीवित्वावरून स्पष्ट होण्यासारखें आहे.

मेघदूत 'आत्मानुमधी' काव्य नव्हे

त्याचप्रमाणें मेघदूतकाव्य हें कवीनें स्वचरित्रांतील तत्सदृश घटनेवर आधाऱून म्हणजे आत्मानुमद्यावरून लिहिलें आहे, असे तर्क कित्येकांनीं केले आहेत. परंतु प्रस्तुत प्रकरणांत अमर मेघदूत रामकथामृतावर पोसलेलें आहे, हें उलगाडून दाखविणें आहे. रामायणावरूनच तें मुचलें व रचलें, हें पाहिल्यानंतर आत्मानुमद्या-संदर्भीचे तर्क निर्वल वाटूं लागतात. वर्णिलेल्या सर्व घटनांचा अनुभव कवीला यथा-सम्पत्तेनें आलेला असतो असें नाहीं ! मोठीशी चुणूकनुदां पुरेशी होते. कल्पनाशक्ति परचित्तप्रवेशाची पात्रता हें कवीचें मुख्य मांडपल होय.

मेघदूताची 'काल्पनिकता' रचनेंत आहे, कथानकांत नाहीं

अशा रीतीनें कविवरंपरा व काव्यतत्त्वाचा विकास या दृष्टिकोनांतून मेघदूताचा इतिहास व भूगोल यांची छाननी आवश्यक आहे. कार्यकारणभाव हें जें कोणत्याहि शास्त्राच्या प्रगतीचें मर्म तें त्यामुळें उलगडते. साहित्य अकादमीतले मेघदूताची अधिकृत सरकारी आशुचि मुक्तीच प्रसिद्ध झाली आहे (डॉ. मुशीळ पुमार टे यांनीं संशोधित केलेली). त्यांत स्पष्ट-निश्चयाच्या भौगोलिक प्रभावर पाठील शेरा आदळतो :

Some scholars have concerned themselves with the identification of the Yakshas Aerama and the route prescribed for

the cloud; but the question is one of historical or Geographical rather than Literary interest, and has only an indirect bearing on the appreciation of the poem itself. The predominantly imaginary character of the poem should not also be forgotten.

—Introduction p. XXX

संपादकांनी मेघदूतांतील स्थळांचा व मेघमार्गाचा निश्चय करून पहाणाऱ्या संशोधकांना दिलेला हा शेरा वायूची कितपत योग्य असेल तो अयो; तथापि प्रस्तुत संशोधनांत मेघदूताची जी पूर्वपीठिका दाखविली आहे त्यावरून अशा तऱ्हेची टीका खासच योग्य ठरणार नाही. भौगोलिक, ऐतिहासिक व वाङ्मयीन असे मेघदूताचे तीन अलग तुकडे पाडणें जितकें अशक्य तितकेंच अनुचित. स्थलनिश्चयाचा प्रश्न जितका भौगोलिक-ऐतिहासिक तितकाच तो काव्यविषयक बाजूशी संबंध आहे. या काव्याचा आस्वाद घेण्याकरितां त्याची भौगोलिक व ऐतिहासिक भूमिका कळली पाहिजे. त्यांतील स्थळांचा काव्यविकासाशी व रसास्वादाशी निकटचा व जिव्हाळ्याचा संबंध आहे, हें आतांपर्यंतच्या विवेचनावरून स्पष्ट दिसण्यासारखें आहे. तसेंच संपादक वरील उतान्यांत म्हणतात त्याप्रमाणें मेघदूत मुख्यतः काल्पनिक आहे हें म्हणणें बरोबर नाही हें आतां वेगळें सांगावयास नकोच. दक्षिणावर्तानें तर स्पष्ट अभिप्राय दिला आहे.

इह खलु कविः सीतां प्रति हनुमता हारितं संदेशं

हृदयेन समुद्रद्वन् तत्स्थानीय नायकनायिकायुत्पादनेन संदेशं करोति ।

सारांश, आधुनिक टीकाकारांची प्रचलित समजूत आहे त्या अर्थानें हें काव्य 'काल्पनिक' नाही. तें रामायणावर आधारित, अधिष्ठित, विकसित व पुष्ट झालेलें आहे. एवढेंच काय पण प्रायः मेघदूतांत अशी कल्पना अगर भूमिका क्वचितच आढळेल कीं, जिचें सादस्य अगर मूळ रामायणांत सांपडणार नाही ! मात्र हे वाल्मीकीचे विखुरलेले सौंदर्यकण वेचून, पचवून, जुळवून स्वतःच्या दिव्य प्रतिमेच्या सुशीत ओतून जे एकजिनसी प्रमाणबद्ध व हृदयंगम असे 'स्वतंत्र' भावकाव्य निर्मिले त्याचें सर्व श्रेय कालिदासाचें आहे, त्याला त्यानें जे रूप दिलें आहे त्यांत त्याची खरी 'काल्पनिकता' आहे ! मेघदूताचा मूलाधार रामायण याचा आम्हाला 'शोध' लावावा लागतो, हाच कालिदासाच्या स्वतंत्र प्रतिमेचा पुरावा होय. हीच कालिदासाची किमया. याचे नांव योजकता व रचनाचातुर्य. प्रतिमेच्या शिल्पईनें जुन्याचें नवें होतें तें असें. म्हणून आम्हीं प्रारंभीच्या नांदांत म्हटलें आहे कीं, वाल्मीकीच्या घटघातांत रामकथेच्या चान्यावर आपल्या मेघदूतरूपी अर्भकाचें संवर्धन करित असूनहि आमचा कवि-कोकिल 'परभूत' मासत नाही ! तो श्लोक असा—

कृतन् सुमधुरं 'मेघं' पीतरामकथाजलम् ।

कोकिलः स स्वयंप्रज्ञः परमृत् नैव भासते ॥ — नांदी श्लोक ९ वा

यस हा विरही रामाचा काव्यभूमीतला अवतार किंवा ऐतिहासिक रामाचें काव्यरसांत पडलेलें प्रतिबिंब. इतिहासाची पुनरावृत्ति होत असते असें म्हणतात, पण थोडथोड्या फरकानें.

History repeats itself but with variations.

कालिदास आपलें मेघदूत रचीत होता त्यावेळीं जणूं काव्येतिहासाची पुनरावृत्तीच घडून येत होती. कालानुरूप वेप व रूपें बदललेलीं होतीं इतकेंच. वाल्मीकीचा झाला होता कालिदास, रामाचा झाला यक्ष, सीतेची झाली यक्षपत्नी आणि चित्रकूटाचा झाला रामगिरि ! मेघसंनिभ मास्तीचा बनला मेघ. फरक एवढाच झाला कीं, तो रामदूत दक्षिणेला गेला आणि हा मेघदूत उत्तरेकडे चालला आहे ! पण त्यांतहि मीज ही कीं, या दोघांची निघण्याची जागा जवळजवळ एकच !

मेघदूतांत राम घेतला मग त्याला रहाण्याकरितां त्याचें स्थळहि घेतलें यांत शंका कसली ? वाचकहो, हाच रामगड म्हणजेच पूर्वीचा ऐतिहासिक चित्रकूट. याच्या माथ्यावर अद्भुत हाथिफोड गुहा आहे तेंच रामायणांतलें ऋक्ष-विल. येथें किंवा आसपास राम, लक्ष्मण, सीता राहिलीं. येथेंच हनुमान्प्रभृति वानर सीता-शोधार्थ आले होते. या स्थळांच ते 'स्निग्ध छायातट' होते. येथेंच राम राहिलेले अनेक आश्रम होते. या ठिकाणींच रामाचीं पावलें उमटलीं. इयल्याच पुण्योदकांत जनकतनयेन स्नान केलें. याच उंच पर्वतावर शाप-निर्वासित यक्ष येऊन राहिला. याच्याच उजुंग शिखरावर आपादांतल्या एका दिवशीं त्यानें टक्कर मारणारा मेघ पाहिला. हा मेघ पाहूनच प्रकृतिकृपण यक्षाला त्याला दूत बनविण्याची कल्पना सुचली. आणि रामायणकृत्यानिं ज्याप्रमाणें मेघसंनिभ रामदूत हनुमानाला रामाचा निरोप घेऊन सीतेकडे धाडला त्याच चालीवर कालिदासानेंहि यक्षसंदेश घेऊन त्या मेघदूताला यक्षप्रियेकडे धाडण्याचा मनसुदा रचला आणि येथेंच तो अमलांत आणला !

* * *

१. रामगिरि किंवा रामगड हा ऋक्षपर्वताचा भाग. या ऋक्षपर्वताच्या लगतच पूर्वेला महेंद्र पर्वत. या महेंद्रगिर्याच्या शिखरावरून हनुमानें लंकेला जाण्याकरिता उद्यान केडें. (रामायण, किष्किपांडादः सर्ग ५० ते ९७ व सुंदरकांड सर्ग १ ला.)

श्रोत ८ वा

मेघदूताची जन्मकथा

रामस्य चित्रकूटोऽसौ तेन रामगिरिः कृतः ।

तुंगं शैलं तमाश्रित्य स्फूर्तिः श्लोकत्वमागता ॥

—नांदी, श्लोक ६.

फार प्राचीन काळची गोष्ट. कदाचित् ख्रिस्तपूर्व काळांतलीहि असेल.

उज्जयिनीकडून पूर्वेच्या बाजूला—विंध्याच्या कडेकडेने ऋक्षवान् पर्वताकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर एक मध्यमवयीन प्रवासी मार्ग आक्रमितांना दिशत होता. नर्मदेच्या उत्तरतीरांने विदिशा, अमरकंटक इत्यादि परिचित रमणीय स्थळे ओलांडून तो आतां चित्रकूटाच्या (हल्लींचा रामगड) रोखानें निघाला होता. त्याच्या एका बगलेंत वाल्मीकिरामायणाची पोथी होती आणि दुसऱ्या हातांत अर्धरचित रघुवंश होता. त्याची कांति तेजःपुंज होती. सुखध्री प्रसन्न-स्मितहास्यशोभित. डोळ्यांत विद्वत्तेचें तेज प्रतिबिंबित झालेले होतें. तो भरज्यानीत नसला तरी हीम, खेळकर-पणा व विलासप्रियता इत्यादि तरुण वयाच्या खुणा अजून मावळल्या नव्हत्या. त्याचा डोल गंभीर व आकृति आदरभाव उत्पन्न करणारी असली तरी हा गृहस्थ रूक्ष नसून रंगेल आहे असें वाटण्यासारखी त्याच्या चेहऱ्याची ठेवण होती. आपल्या कीर्तीची व गुणवत्तेची त्याला यथार्थ जाणीव होती हें त्याच्या धीरगंभीर हालचालीवरून स्पष्ट समजण्यासारखें होतें. वाटेवरील विस्तीर्ण विंध्याच्या वनांची वासंतिक शोभा पहात पहात ती हृदयांत सांठवीत तो पूर्वेकडे चालला होता. वाचकहो, तो प्रवासी म्हणजे प्रथितयश कवि कालिदास होता.

त्यानें विंध्याचा हा परिसर पूर्वी पाहिलेला नव्हता असें नाहीं. हा भाग तर त्याच्या खास प्रेमांतला—विशेषतः उज्जयिनी ते विदिशा. तेथील कानाकांपरा त्याला माहीत. गंभीरा, वननदी आणि निर्विंध्या अशा बारीकसारीक कुल्योपम नद्या देखील त्याला ठाऊक होत्या. जन्मभूमि नगली तरी निदान त्याचें बाळपण या प्रदेशांत गेलेलें होतें. तो उज्जयिनी-विदिशेपासून अमरकंटकपर्यंत (= आग्रकूट) क्रितीकदां तरी गेलेला होता. ऋतुसंहाराचे वेळीं त्याची प्रतिभा प्रथम जागृत होऊन स्फुरूं लागली, त्या प्रारंभीच्या उदयोन्मुख अवस्थेत या रमणीय भूभागांनेच त्याच्या

* हा मेघदूतरचनेचा वृत्तान्त आधीच्या सात प्रकरणांतून संक्षेपित सायुषीवर आधारित आहे. यांत प्रत्यक्ष भारतीयच्या अगाधी प्रत्यक्ष काव्य असेल हें हेतुव्यापारताच कल्पनेचा उपयोग केलेला आहे.

काव्याला पहिला विषय पुरविला होता ! प्रयाग आणि अयोध्या पूर्वीच पाहून झाली होती. पहाण्याचा राहून गेला होता चित्रकूट पर्वत. म्हणून आतां रघुवंश-रचनेच्या संमयीं व निमित्तानें येथे राम-प्रसिद्ध चित्रकूट गांठावयाचा होता. नाहीतरी त्याला एकदां प्राचीन दंडकारण्य आणि प्रयाग ते पंचवटी हा वनवासी रामाचा मार्ग व वाल्मीकीनें वर्णिलेलीं तीं तीं स्थळें समक्ष पहायचींच होती. वग्न्यं स्थळें प्रत्यक्ष वग्न्याचा त्याचा शिरस्ता होता. शिवाय राम-सीतांच्या चरणरजांनीं पवित्र झालेल्या स्थळांच्या दर्शनाची आकांक्षा ननांतून होतीच. रघुवंशांतल्या दशरथाचा मृत्यु समीप येऊन ठेपला होता. कैकेयीच्या अंगांत मंथरा संचारली होती. बाहेरून गृंगारलेली अयोध्या आंतून अस्वस्थ झाली होती. आणि उद्यां राजा होणारा राजविंडा राम कोमलांगी सीतेसह वनवासाचा—दंडकारण्याचा मार्ग धरणार होता ! तोच वनवासाचा मार्ग पहाण्याकरितां रघुवंशाची रचना थांबवून कालिदास घर सोडून बाहेर पडला होता. सरासरीनें रोज त्या आरंभिलेल्या महाकाव्याचा एक सर्ग पुरा करावयाचा असा त्याचा पण होता. पण हा स्वतःचाच वेत व बंधन त्यानें या कारणास्तव बुद्धिपुर.सर शिथिल करून घेतलें. चतुर कालिदासानें मनार्थी विचार केला: राम-स्थळें पाहून होतील, वर्गनालादि उपयोग होईल. आम्नाश्च सिक्ताः पितरश्च तृप्ताः । वाप्रमाणे एकच क्रिया द्रव्यकरी होते आहे. मग कां न करावी ? वसंतऋतु ऐन मरांत होता. कालिदासानें वेत केला, चित्रकूट-पंचवटी-पर्यंतची सफर करून पर्जन्यकाळ मुरू होण्याच्या आंत घरीं परतावे म्हणजे झालें. कारण मेघ दिवूं लागले, कीं दूरस्थ-पयिकांनीं, घाट वगणांच्या स्वयहाचा रस्ता लग-वगीनें मुधारावा थांतलें गोठ औचित्य व दुहेरी ओढ त्याला चांगली ठाऊक होती.

यो धुंदानि त्वरयति पथि ग्राम्यतां प्रोयितानां

मंद्राग्निर्ध्वानिभिरबलावेणि मोक्षोन्मुक्तानि

कदाचित् घर सोडतांना त्याला कोणी प्रेमाचा लडिवाळ अडसरही घातला असेल. अगदीं जायलाच का हवें ? पुढेंनागें नाहीं कां जातां येणार ?... पण एकदां कलावंताची लहर फिरल्यावर तो थांबतो थोडाच. जो हिशेब मांडीत बसेल तो नादच नव्हे. ऊर्मि पोट दाखवीत तो कवीचा रस्ता !

चित्रकूटावर

छांदोग्य कालिदास चित्रकूटावर जाऊन पोहोचला तेव्हां त्याचा आनंद गगनांत मावेना. साध्या हस्यांतहि रम्यता पहाणाऱ्या त्याच्या डोळ्यांना ज्यावेळीं प्रत्यक्ष निसर्गदिवतेनें नटविलेले हें रमणीयतेचें माहेरपर दिगलें त्यावेळीं तो चकित व आनंदित झाला. त्याचें शंतःकरण वाल्मीकीरिग्वेदीच्या कृतमतेनें भग्न आलें. प्रेममरानें उच्चञ्जळें. इतके दिवस रामायणांतलीं वर्णनें वाचून चित्रकूट पर्वत

त्याच्या डोळ्यांपुढें उभा रहात असे. आतां चित्रकूट प्रत्यक्ष पाहून रामायणाचीं वर्णनें त्याच्या डोळ्यापुढें नाचूं लागलीं! रामायणाची व चित्रकूटाची भव्यता, उंचुंगता आणि नैसर्गिक रमणीयता कालिदासाच्या एकदमच लक्षांत आली. केवढे प्रचंड ते वृक्ष. आणि त्यांना वेढणाऱ्या त्या लता. त्यांच्या गर्द झाडींतून सूर्यकिरणदेखील डोकावूं शकत नव्हते. आणि क्वचित् आंत शिरत असले तरी चंद्रमरीचिवत् शीतल व मृदु होऊनच. विविधवर्णांच्या पुष्पांनीं आणि शाखापल्लवांनीं चित्र-विचित्रित दिसणारें केवढें त्याचें तें भव्य गगनचुंबी शिखर! त्याचें नांव चित्रकूट पडलें होतें तें उगीच नव्हे. तो उंच सरसावलेला सुळका म्हणजे जणूं भूदेवीचा आकाशपटावर लिहिण्याचा टांकच.

भित्त्वेऽव वसुधां भाति कूटोऽयं दृश्यते शुभः

हें वाल्मीकीनें केलेलें वर्णन कालिदासाच्या मनाला भिडलें. त्यानें त्या निमुळत्या शिखरावरचें आरपार ऋक्षविल अथवा स्रोतोरंभ (हल्लींची हाथिफोड गुहा) पाहिलें. त्यांतून ठिबकणारा निर्मळ निर्झर आणि त्याच्या निनादानें प्रति-निनादित होणारा आसमंतातचा डोंगरभाग—हा भव्य निसर्गचमत्कार बघून तर त्याच्या आश्चर्याला पारावार राहिला नाही. त्याचा प्रवास व पर्यटन पुष्कळ झालेलें होतें. पण असें विलक्षण दृश्य त्याच्या पहाण्यांत नव्हतें. तो जागच्या जागीं खिळून राहिला. त्याच्याच दिलीपाप्रमाणें पण आश्चर्यानें ‘चित्रार्पिताऽरंभ इवाऽवतस्ये’ असा तो दिग्भ्रम होऊन गेला. नित्यनवे खेळ मांडण्याची नटव्या निसर्गाची हास व पात्रता येथें प्रतीत होत होती. वसंतकटूच्या प्रादुर्भावासुळें रंगांत आलेला हा अदिराज रंग खेळण्याच्या लालसेनें या पोकळ गुहेची पिचकारी सज्ज करण्या-करितां प्रथम त्यांतून पाणी उठवून पहातो आहे कीं काय असा भास तो देखावा पाहून होत होता. मृष्टिदेवतेचें अंतरंग किती शुद्ध आणि रसार्द्र असतें याची साक्षच जणूं पर्वताच्या पोटांतून झिरपणारा तो स्वच्छ झरा, पहाणाऱ्यांना पटवीत होता. बल्कलें नसेलेल्या सीतेची करुणमूर्ति पाहिल्यापासून तर हें पाषाणहृदय द्रवीभूत झालें नसेल ना, अशी देखील कविकल्पना कालिदासाच्या डोक्यांत क्षणभर येऊन गेली. माघ्यावरच्या पठारावरून एक छोटी नदी कड्यापर्यंत वहात येऊन खाली अंग टाकीत होती, तो जलप्रपात तर प्रेक्षणीयच होता. ती कक्षविलगुहा आंतून बाहेरून दाट वेतांनीं वेढलेली होती. ते वेत त्यांतील झऱ्याच्या पाण्यानें ओले व हिरयेगार असल्यामुळे तें स्रोतोरंभ ‘सरस-निचुल’ दिसत होतें. गुहादाराच्या आसपासचे छायातस्सुद्धां निर्झराच्या संयोगानें स्वाभाविकपणेंच स्निग्ध म्हणजे ओले होत होते. सगळा देखावा हुबेहूब रामायणांत वर्णिल्याप्रमाणें होता. स्वप्नांत दिसलेली मुंदर स्त्री मागाहून परोक्षरीच नजरेस पडावी, त्याप्रमाणें रामायणांत परिचित झालेलें हें रमणीय स्थळ कालिदासाला आतां प्रत्यक्षांत भेटत होतें !

येथे केवळ मूक निसर्गच नव्हे तर बोलकें प्राणि-जगतहि कालिदासाला भेटू लागलें. त्याचे आवडते सगळे पशुपक्षी तेथे इजर होते. मत्त गजयूथ होते. मोर होते. चंचल हरिणांचे कळप तर वाऱ्यासारखे इकडून तिकडे घावत होते. त्यांत बहुधा हिमालयाच्या परिसरांत सांपडणारे ठिपक्यांचे मृग पाहून तर कालिदास चकितच झाला. नानाविध पश्यांच्या तऱ्हेतऱ्हेच्या संमिश्र आवाजांनी तो भाग किलबिलून गेला होता. त्यांत त्याला प्रिय अशा कोकिला आणि सारिका होत्याच. हंस होते, चक्रवाक होते. त्या उंच पर्वतावरून समोवतालचा चारी दिशांचा देखावा किती स्वच्छ व लांबपर्वत दिसत होता. पश्चिमेकडे—‘ किंचित् ’ पश्चिमेकडे नर्मदेला जन्म देणारा भव्य अमरकंटक स्पष्ट ओळखूं येत होता. त्याच्याच पलीकडे विदिशा आणि उज्जयिनी हें लक्षांत आलें. तिकडूनच तर तो तेथे आलेला होता. पुन्हा निसर्गाच्या या सर्व सामुग्रीत वाऱ्याचे खेळ चालत. मुंग्यांनी आयत्याच पोखर-लेल्या वेळूंत शिरून तो त्याचीं अलंगुजें बनवी. मध्येंच तो मंद वाहून पुष्पांचा सुगंध इकडून तिकडे नेई. त्यावेळीं त्याचें गंधवाहू हें नांव सार्थ होत असे. मध्येंच त्याच्या अंगांत येऊन तो सोसाट्यानें वाहूं लागे. त्यावेळीं शिखरांना आच्छादून टाकलेल्या वृक्षलता गदगदा हव्दंडोळू लागल्यामुळें हा पर्वत नृत्य करतो आहे कीं काय असा भास होई. आणि अशा वेळीं—

मास्तोष्टूतशिल्लैः प्रनृत्त इव पर्वतः ।

ही रामायणांतील नृत्याची सुंदर उत्प्रेक्षा कालिदासाच्या निव्हात्रीं नाचूं लागे. एकीकडे वाल्मीकीच्या भव्य-सुंदर कल्पना आठवाव्या आणि त्याचवेळीं स्वतःच्या नवनव्या ललितरम्य कल्पना सुचाव्या, असा नव्या-नव्याच्या पाठ-शिवणीचा गोठ खेळ त्याच्या मनांत मुरू झाला.

तेथे अजूनहि तपश्चर्येकरिता राहिलेले कांहीं तापसी होते. तेथे जंगली लोक व त्यांच्या मुग्धसिद्धांगनादि क्वचित् भेटत. हे मुग्धस्कृत व असंस्कृत लोक—या दोघांकडून राम-सीतांच्या रसभरित आख्यायिका ऐकावयाला मिळत. ते लोक बोट दाखवून मांगत : ‘ या प्रवाहांत जनकतनयेनें स्नान केलें. इथें रामाचे आश्रन होते. तिथें रामाचे पाय लागलेले आहेत, ’ इ० इ०. एकीकडे कालिदासाच्या टोन्वांत रघुवंशाची रचना व रामायणाचें अनुरणन चालूं होतें आणि एकीकडे दोघ्यांपुढें हीं रामस्थळें दिसत होती. सगळा रामकथेचा प्रमंगपट त्याच्या मनश्चक्षुंपुढें फिरूं लागला. चित्रकूटाच्या रंगभूमीवर रोज तो रामचरित्रांतले प्रवेश पाहण्यांत रंगून जाऊं लागला.

यस्तुतः चित्रकूटावर वास्तव्य होतें तोंपर्यंत राम आणि सीता एकत्र रहात होती. सीताविचोग भागाहून झाल्या, पंचघटीला गेल्यानंतर. पण पुढें रामायण-नंतरचा सीताहरणाचा वृत्तांत मनांत धोळू लागल्यामुळें कालिदासाला चित्रकूट-

वर विरही रामच दिसूं लागला. मनाच्या, विशेषतः कविमनाच्या गूढ व रहस्यमय कारखान्यात कधी कधी होतें त्याप्रमाणें पुढचा धागा मागें ओढला गेला ! पुढच्या अंकांतले प्रवेश आधींच्या अंकांतच दिसूं लागले ! पावसाळा सुरू होण्याचे दिवस जवळ येऊन ठेपलेले होते. तो स्वतः बरेच दिवस गृहापासून अलग पडला होता. त्या एकांतवासांत त्या राम-स्थळीं त्याला विरहव्याकुल मूर्ति दिसूं लागली-रामाची, आणि त्याहीपेक्षां लंकेंत दूरदूर असहाय स्थितीत पडलेल्या सीतेची. कारण दूरस्थ प्रियकरापासून अलग पडलेली विरहिणी हा पूर्वीपासून त्याच्या सहानुभूतीचा विषय होता.

विलोचनेन्दीवरयारिबिन्दुभिः

निपिक्तक्षिंभाधरचारुपल्लवाः

निरस्त्रमाल्याभरणानुलेपनाः

स्थिता निराज्ञाः प्रमदाः प्रवासिनाम्

(कतुसंहार २-१२)

विरहिणीची कष्ट स्थिति हा काव्यविषय पुढें मागें विस्तारानें उपयोग करण्याकरितां त्यानें डोक्याच्या एका कोपऱ्यांत बाजूला पण जपून ठेवला होता. तो आतां जाण्ट शाला.

राममय वातावरणांत

आरंभापासून नाट्यप्रेमी कालिदासाला नाटकें पहाण्याचा मनस्वी छंद होता. भासकवि त्याचा एक आवडता नाटककार. त्या काळीं सर्वत्र भासाचा बोलबाला होता. विशेषतः त्याचें गाजलेलें स्वप्नवासवदत्त गोड स्वप्नाप्रमाणें रसिकांचें प्यार बनलें होतें. त्याच्या खालोखाल चारुदत्त, अविमारक हीं स्वतंत्र आणि प्रतिभा, अभिप्रेक हीं रामचरित्रावर रचलेलीं नाटकें रंगभूमीवर रंगत होती. भासाचा नाट्यप्रयोग सुरू आहे आणि प्रेक्षागृहांत कालिदास नाही असें व्हावयाचेंच नाही.

त्यावेळीं बाल्मीकीच्या रामकथा ऐकूं येत होत्या तर डोळ्यांना मासाचीं राम-दृश्ये दिसत होती !

एखादा विषय डोळ्यांत धोळत असावा, म्हणजे स्थलकालप्रसंगत्वानें त्याच्याशीं निगडित किंवा सदृश अशा त्या विषयाभोंवतालच्या कित्येक गोष्टी व स्मृति तराहून जाग्या होतात, हा तरलमनाचा धर्म आहे. आपल्या कवींचें येथें तेंच होत होतें. कालिदासाला रामायणांतील नाट्यवान् पर्वतावरचा रामाचा पावसाळा व विलाप आठवला. त्यांत आर्त हृदयाचें क्रंदन होतें. अधिकारच्युताची असहायता होती. त्यांतून विरहजनित उन्मादावस्था उत्पन्न झाली होती. श्याप, अपमान किंवा विरहासारखा दुःसह प्रसंग ओढवला कीं एकटें रहावेंसें वाटतें. आणि एकटें राहिलें, कीं विरह अधिक दुःसह होतो ! असें हें दुष्ट रहाटगाडगें आहे पराक्रमी रामाची ती केविल्याणी अवस्था बाल्मीकीनें किती काव्यमयतेनें रंगविलेली होती. एवढा राम पण लळाटलित्तितापुढें दीन झाला होता. कितीहि थोर झाले तरी अखेर माणतेंच ना ! त्यांचीं देखील प्रसंगविशेषी होणारी विकल मनोवस्था हा एक स्वतंत्रपणें हाताळण्यासारखा विषय आहे असें कालिदासाच्या वाटूं लागलें. बहु-रंगी रामचरित्रांतला विरही रामाचा एवढाच 'तुकडा' वेगळा काढून वर्णन केला तर ? ... नेहमींच्या प्रसंगवर्णनपर काव्यापेक्षां मनोविक्षेपनात्मक चित्ररेखनांत नवें सौंदर्य नाही का येणार ! ... कालिदास एकेक कल्पना लढवूं लागला. तो मूनाग पूर्वीचा यक्षांच्या वसतीचा होता. तद्विपदक बौद्धवाङ्मयांतील कथा कालिदासाला माहीत होत्या. हा प्रदेश यक्षकिन्नरोरगसेवित हें त्यानें रामायणांतहि बाबलेलें होतें.

शिवाय यक्ष आणि यक्षिणी यांच्या मोटाल्या कोरीव 'पाषाण-प्रतिमा करप्याची प्रथा येथे भोंयांच्या कालापासून मुरू झालेली होती. ती पुढें वाढत जाऊन गुप्त सम्राटांच्या कारकीर्दीत कळसाला पोचली. 'चक्रवाकांच्या जोडप्याप्रमाणें यक्षांपल हें निःसीम अन्योन्यप्रेमाचें प्रतीक समजलें जात असे. कालिदासाच्या काळांत यक्ष-यक्षिणी हा शिल्पकारांचा एक आवडता विषय होता. हे पुतळे संदर्भ नगरांतून, राजप्रासादांत व उद्यानांत ठेवलेले असत. अशा सुंदर शिल्पकृति-यक्षांच्या आकृति कालिदासानें कितीकदां तरी पाहिलेल्या होत्या.

कालिदासाच्या मनांत नकळत जुळणी चालली होती : एखादा व्यक्तीच्या

१. मीतें, हुग, कुशन व गुप्त काळांतले यक्षांचे सुंदर दगडी पुतळे हल्लीं मसुरेच्या स्मृतिपत्र-मध्ये पहावयास दारुबंदान.

२. ही चक्रवाकांची कल्पना फार प्राचीन आहे. नवविश्वविद्वान्महात्म्या अर्जुनाची देवनागरी-व्यवस्थित म्हातें आहे—

विरहावस्थेचें भावचित्र हें लहानसेंच कां होईना, पण स्वयंपूर्ण काव्य होऊं शकणार नाही काय ? पण तसें रामाचें चित्र म्हणून रंगवायें तर तें संपूर्ण रामचरित्राच्या दृष्टीने अपूर्ण दिसणार - तोकडे व अनुचित. एकवेळ खंडकाव्य करतां येईल, पण एका संबंध ऐतिहासिक कथानकाचे गूढ कसे पाडणार ? ऐतिहासिक व्यक्तीच्या चरित्रांतला लचका तोडण्याची पद्धति तर रुढ नाही ! मग रामाच्या ऐवजीं काल्पनिक नायक-समजा क्ष किंवा यक्ष बनविला तर ? त्याचें नांव काय योजायें बरें ? पण काय करायचें आहे नांवाशीं ? (शेक्सपियर म्हणतो त्याप्रमाणें What is in a name ?) मुद्दयाशीं गांठ हें मुख्य. भावचित्रणात्मक काव्यांत 'अ' च्या ऐवजीं 'ब' ला विरह झाला म्हणून काय फरक पडणार आहे ? उलट नांव गुलदस्तात ठेवण्यांतच अधिक रहस्य नाही काय ? कालिदासाची औचित्यबुद्धि निवडानिवड करीत होती. यक्ष व यक्षस्त्रिया यांचे आत्यंतिक अन्योन्यप्रेम प्रसिद्धच आहे. एक अज्ञात यक्ष नायक म्हणून घेतला तर ? सीतेच्या जागीं यक्षाची पत्नी ? पण यक्षांचें प्रसिद्ध वसतिस्थान कैलासावरच्या कुबेरनगरींत-अलकेंत !-मग असेना ? निर्वासित रामचंद्राप्रमाणें त्यालाहि इकडेच दूर-दक्षिणेंत आणावा. रामावर कैकेयीचा कोप ... यक्षाला कुबेराचा शाप ? जमलें. यक्ष तर ठरला. त्याची विरहिणी प्रिया ठरली. ती तिकडे अलकेंत राहिल. अरे, पण त्या दोघांना जोडणारा सांधा कोणता ? मुळांत रामानें सीतेकडे मास्तीला धाडलें होतें. रामाची गोष्ट वेगळी. त्याला पवनपुत्र हनुमान् दूत मिळाला. यक्षाला कोण मिळणार ? ही मोठी अडचण होती. कालिदासाच्या डोक्यांत एकच विचार घोळत होता ! दोन दुरावलेले प्रेमिक-त्यांच्यामधील दुवा कोणता योजावा ?

मेघ जमू लागले

आणि एके दिवशीं खरोखरीच एक कृष्णमेघ येऊन त्या उंच शिखरावर ओयंत्रला. त्याच्या गतीमुळें, बदलत्या आकारांमुळें तो सचेतन असल्याचा भास होई. वाटे हा जणू पर्वताला टकराच देतो आहे. मेघ हा चंद्रावरील डागाप्रमाणे असा गमतीदार पदार्थ आहे की, आपण कल्पना करावी तसा त्याचा आकार दिसू लागतो ! हत्तींच्या कळपांनीं गजवजलेल्या या पर्वतावरचा दग कालिदासाला हत्तीसारखा भासावा हें किती स्वाभाविक. दृष्टीपुढे दिसते तें मनापुढें नाचतें हें जितकें खरें, तितकेंच मनीं तें नयनीं हेंहि खरें. हा उलट सुलट वहाणारा अजब प्रवाह आहे. त्या मेघदृष्ट्यानें आणि त्याच्या गज-साहचर्यानें कर्वाला मोहून टाकलें. पावसाळ्याच्या आरंभाशीं सर्व चिन्हें प्रादुर्भूत होऊं लागलीं होती. तेथे

१. हुल्लेकरितां पहा : गजेक्ष, घनसन्निभे : (रघु. ४.१६) मेघहृतांत उलट म्हणजे गजाची उपमा मेघाला दिली आहे.

कालिदासाला दिसणारा, चित्रकूटाच्या उंच सुळग्याला धडका देणारा तो प्रचंड कृष्णमेघ हा जणू वर्षाकित्या आगामी स्वारींतला आघाडीचा हत्तीच होता. वातावरण बदलून गेलं होतं-बदलत होतं. दोन ऋतूंच्या मधील तो संधिकाळ होता-झटापट होती. सर्वाना ताप देणारा उन्हाळा उखडून टाकण्याकरितां एखाद्या कुशल सेनानी-प्रमाणे पर्जन्यकाळाने सर्व बाजूंनी आगाऊच तयारी आरंभिली होती. ज्याच्या जिवावर उष्णकाळ सान्या जगाला भाजून काढीत होता त्या सूर्याला त्याच्यापासून अलग पाडण्याकरितां दोघांच्यामध्यें त्यानें मेघाचें काळें पाणीदार सैन्य उभें करण्याला सुरवात केली होती. मध्येंच क्वचित् बीज चमके. वर्षावाची मोहीम सुरू करण्यापूर्वी पर्जन्यकाळ त्या लखलखीत पट्ट्यानें जणू आपली कंबर बांधीत होता. जुलमी ग्रीष्माच्या मगरमिठींत सांपडलेली तप्त भूमि रावणाच्या अशोकवनिर्केत पडलेल्या कृशांगी सीतेप्रमाणे दीन भासत होती. त्या उष्ण भूमीतून निघणाऱ्या वाफा म्हणजे पर्जन्यरुमी प्रियकराला वृष्टि सुरू करण्याकरितां केलेल्या खुणा किंवा संदेशच आहेत की काय असें घाटत होतें. उन्हाळ्याची दाहकता सहन न झाल्या-मुळे जणू त्यक्तवसना झालेली सृष्टिदेवता आतां पावसाळ्याकरितां हिरयीगार गडद वस्त्रे पुन्हा परिधान करण्याच्या विचारांत होती. विध्य-वनांतील हा परिवर्तन-चमत्कार पहाण्यांत कालिदास गुंग झाला. पण त्याचबरोबर या पावसाळी वाता-वरणामुळे त्याच्या मनांत एकप्रकारची अस्वस्थता, उदासवाणी छटा उत्पन्न झाली. चराची ओढ लागली.

वनानि वैध्यानि हरन्ति मानसं
समुत्सुकत्वं प्रकरोति चेतसः

— क० २८१९

बाह्य निसर्गाचा मानवी मनाशी किती घनिष्ठ संबंध आहे याची प्रत्यक्ष प्रचीति तो अनुभवीत होता. त्याच्या मनांत घोळणारा हा विचार थोड्याच वेळांत एका रमणीय श्लोकाचें रूप घेऊन प्रकटला.

मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्तिचेतः
कंठाश्लेषमणिपिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ।

पहातां पहातां कालिदासाच्या मनांत एक कल्पना चमकून गेली. संदेश घेऊन समुद्रावरून लंकेकडे आकाशमार्गाने संचार करणाऱ्या रामदूत इनुमानाला रामायणांत चार-पांच वेळां मेघाची दिलेली उपमा त्याला एकदम आठवली...मग मेघाकडेच आपली कामगिरी द्यायला काय हरकत ? तो रामदूत तर आपला मेघ-दूत ! तीच कल्पना डोम्यांत घोळू लागली. इथले पर्जन्यधारी मेघ अखेर उत्तरेला हिमालयाच्याच दिशेने जातात. मग मेघालाच दूत बनविले तर ! अरे, पण मेघ पटला जड ! तो तर धूमज्योतिःसलिलमस्तां संनिपातः । औचित्यमंग नाही ना

होणार ? रसिकांना आणि 'संभाव्यतेला धक्का बसेल की काय ? पण काय हरकत आहे ? उन्मादावस्थेत अशा कल्पना कामिजनांच्या मनांत येतातच. रामायणांत रामाची नव्हती का अशीच अवस्था झाली ?

बस, दूताचें सोंग मेघालाच द्यावयाचें. एकट्या पडलेल्या यक्षाची मेघाशी गांठ घालून द्यावयाची. वर्षाऋतूचा प्रारंभ कामुकांना, विरहविड्ढलांना उन्मादकारक असा कविसंकेत आणि अनुभवहि आहे. पूर्वी विक्रमोर्वशीयाच्या चवथ्या अंकांत त्याने आपला नायक उर्वशीच्या विरहानें वेढा झाल्याचें नाट्यचित्र रंगविलेलेंच होतें. पुरुरव्याला तरी सचेतन अचेतन यांतल्या भेदाचें कुठें भान राहिलें होतें ? कालिदासानें त्याच्या तोंडी खालील श्लोक घातला होता :

मधुकर मदिराक्ष्याः शंस तस्याः प्रवृत्तिम्

मधुकराला उद्देशून बोलणाऱ्या विरहवेड्या राजाच्या पुढची पायरी आतां कालिदासाला सुचली. फक्त थोडासा फरक करावयाचा होता. तिची बातमी कळण्याच्या ऐवजी आतां तिला बातमी कळवावयाची होती; आणि मधुकराच्या जागी मेघ धावावयाचा होता. या दुसऱ्या फरकांत अधिक भव्यता व सरसता होती.

कालिदासाला किंकिधा कांडांतील वर्षाऋतूच्या प्रारंभीचा रामाचा उन्मत्त विलाप आठवला :

शक्यमंबरमारुह्य मेघसोपानपंक्तिभिः ।

कुटजार्जुनमालाभिः अलंकृतं दिवाकरः ॥

'मेघाला दूत बनविण्याची कल्पना सुचल्यानंतर यक्षानें त्याचें स्वागत व स्तुति करावी हें स्वाभाविकच होतें. या स्वागतविधीकरितां कालिदासानें वरील श्लोकांतील 'कुटजकुसुमें' वापरलीं. अरे, पण हा अचेतन मेघ इष्टस्थळीं जाणार कसा आणि संदेश सांगणार कसा ?—पण न सांगेना ! त्याचा मार्ग प्रेमवेड्या

१. मेघ पाठाविषयाची कल्पना अशक्य अतएव सौंदर्यहानि करणारी आहे अशी टीका मामहमृति पीठांत्यानी आणि पाक्षिमार्ग्यानीहि केली आहे. हेल सुंदर नाही असें लोक मज्जूला सुनंद लागले तेव्हा तो म्हणाला: बघय्ये मज्जूला बायद दीद ! हेलचें लावण्य दुमंडला पहावयाचें असेल तर मज्जूच्या चवथ्यांतून तिच्याकडे वधितलें पाहिजे. त्याप्रमाणेच मेघदूतांतील अद्भुत कल्पनाचें सौंदर्य अनुभवावयाचें असेल तर यक्ष-भूमिका-प्रवेश करावयास इवा. मेघदूत विरहोन्मत्ताच्या नजरेतून वाचावयाचें आहे.

२. चीनमध्ये मेघाला दूत बनविण्याची कल्पना त्याच्या बाह्यमार्गांत फार प्राचीन काळापासून दिसते. ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकांत होऊन गेलेल्या चंद्र सुभान या प्रख्यात कवीनें या कल्पनेचा उपयोग केला आहे. त्याच्या खालील ओळीवरून संस्कृत मेघदूताची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाही. O floating clouds that swim in the heaven above Bear on your wings there words to him I love. (एच्. ए. गार्डनर्स : History of Chinese Literature p. 119)

यक्षाच्या तोंडून यदविला म्हणजे काम भागत होतें. आणि विरहोन्मत्त यक्षानें मेघाला संदेश सांगण्यांत जी थोडीफार असंभाव्यता होती, त्याचा परिहार—

इत्यौसुक्यात् अपरिगणयन्, गुह्यकृत्स्नं ययाचे
कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाः चेतनाऽचेतनेषु ॥

या यथोचित अर्थान्तरन्यासानें कालिदासानें करून टाकला. मेघाचा प्रत्यक्ष प्रवास न होवो, पण वाचकांचा प्रवास मात्र अलंकेपर्यंत होतोच. तेंच कालिदासाला साधावयाचें होतें. त्याचा यक्षसंदेश मेघामार्फत अलंकेला पंचण्यापेक्षां मेघदूताच्या द्वारा रसिकांपर्यंत जाऊन भिडण्याकरितां होता !

पहिलें खंडकाव्य रचणारा पहिला कवि

नाहीं तरी खंडकाव्य रचण्याचा आतांपर्यंत कोणीहि न केलेला प्रयोग कालिदासाला एकदां करून पहावयाचाच होता. ती अभिनय कल्पना कित्येक दिवसांपासून त्याच्या डोक्यांत डोकावत होती. पण अजून जमलें नव्हतें. कोणत्याहि गोष्टीला योग पावा लागतो हेंच खरें. प्रचंड महाकाव्यांचे डोंगर त्या काळीं होते. तसेच सुमापितांचे चमकणारे अलंकरणहि होते. या दोन टोकांच्या मधला क्रीडाशैल अर्थात् मुवर्णमय त्याला साधावयाचा होता. क्रतुसंहाराचा एक झुटित प्रयोग त्यानें करून पाहिला होता, पण त्यांत केवळ निसर्गच होता. माणूस नव्हता ! आतां त्याला दोवांची गांठ धाडून दावयाची होती. अशा चक्रांत कालिदास होता. डोक्याच्या कुठल्यातरी एका तोंड कप्प्यांत त्याला न कळत आंखणी चालली होती....

मल्या पहाटेस उठण्याचा कालिदासाचा क्रम होता. अरुणोदयाच्या मागोमाग सूर्यप्रभा फांकावी त्याप्रमाणें तो आणि त्याची प्रतिभा प्रभातकाळीं लगोलग जागृत होत असत. त्या प्रसन्नकाळीं डोक्यांतली गुंतागुंत निवडून विषयाचें स्फुरण व जुळणीं सहजतेनें होते, असा त्याचा अनुभव होता.

पश्चिमात् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना (रघु०)

त्या रमणीय चित्रकूटावर कित्येक सुंदर कल्पना त्याच्या डोक्यांत गर्दी करून सोडीत होत्या. पण संयमी कालिदासानें त्यांतल्या नेमक्या तेवढ्याच निवडल्या. उपलब्ध झालेल्या असूनसुद्धां त्यांतल्या कित्येक कल्पनांमुंदरी आपल्या लघुकाव्याच्या नर्पादित अंतःपुरांत मानण्यासारख्या नाहींत अशा नाइलाजाच्या हिशोबानें त्यानें तशाच टाकून दिल्या. त्या 'टाकलेल्या' कल्पना एखाद्यानें जना केल्या असत्या तरी त्याचें नांव कवि म्हणून सर्वतोन्मुखी झालें असतें ! तेथें मुचलेल्या एका कल्पनेचा उपयोग त्यानें पुढें रघुवंशांत केला. चित्रकूटपर्यंत कालिदासाच्या मोठ्या गमतीचा दिसला. पाणी यद्वागारी कशविताची उपड्या तोंडाची प्रचंड गुहा त्याच्या मन्त रानपैलाच्या टाळ मळगान्या तोंडासारखी मालवी. उंच पर्वत-दिसरें ही जगूं

त्याची शिंगे. शिलरावर ओथंबलेले कृष्णमेघ हा जणू शिंगांच्या टोकांना लागलेला चिखल. कालिदासाने तेव्हाच चित्रकूटवर्णनाचा हा श्लोक अर्धाभुर्धा रचला देखील—

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ । शृंगप्रलम्भांशुदवप्रपंकः ॥

पण मेघदूतांत त्याला चित्रकूट उभा करावयाचा नव्हता. रघुवंशाच्या १३ व्या सर्गात राम सीतेसह विमानांतून लंकेहून अयोध्येला परत यावयाचे होते. त्यांत या चित्रकूट-वर्णनाची योग्य जागा होती हें जाणून कालिदासाने पुढले दोन चरण जोडून तो अर्धवट राहिलेला श्लोक पुरा केला आणि मागाहून तेराव्या सर्गातील स्थळवर्णनाच्या मालिकेत तो बसवून दिला:

ब्रह्माति मे धंधुरगात्रिचक्षुः । दसः ककुत्सा इव चित्रकूटः

मेघदूतात यक्ष हा काल्पनिक नायक निर्मित्यामुळे चित्रकूट प्रकट न करता चित्रकूटाची सामान्य रूपरेषाच फक्त देणे इष्ट होते. तेवढेच नेमके कालिदासाने केले. ज्या हेतूने यक्षाचे नांव, प्रमाद, शापकारण इत्यादि गोष्टी टाळल्या त्याच कारणाकरितां रामगिरीचे अधिक वर्णनहि वगळले. कारण एकच. जरूर नव्हती त्याची. ललित भाव-काव्यांत कशाला ही अडगळ? काव्याची श्रीमंती कवीच्या उधळपटींत नवून मितव्ययांत आहे!

कांही श्लोक व फेरफार कालिदासाने घरी परतल्यावर स्वस्थतेने केले असतील. कांही चमकदार कल्पनांच्या टिकल्याहि मागाहून लावल्या असतील. पण मेघदूताचा बराचसा भाग—मुख्य गाभा त्याने या चित्रकूटावरच्या वास्तव्यांतच योजला व रचला, यांत शंका नाही. हेंच या काव्याचे जन्मस्थान. मूळ ठिणगी पडली इथेंच. मग स्फोट होऊं लागला. पहिली बीज चमकली याच स्थळी. त्या प्रकाशात 'मेघदूता' चा पुढला मार्ग दिसू लागला. चित्रकूट हीच मेघदूताची यक्ष-भूमि-जन्मभूमि. प्रतिभेच्या उघडलेल्या शिंपल्यांत मध्यवर्ती कल्पनेचा प्रथमबिंदु येथें पडला. थोड्याच काळांत त्याचे काव्यमौक्तिक बनले. कालिदासाचा उत्तरार्ध आधी पुरा झाला. कारण तोच काव्यमय भाग आधी स्फुरूं लागला होता. मग त्या कळसाला शोभेल असा पाया त्याने प्रथमपासून रचून त्याला वेमालूस जोडून दिला. रघुपतिपदानीं अंकित अशा चित्रकूटाला त्याने रामगिरी हें सुंदर नांव योजले. अतिपरिचयामुळे आतां रामगिरी या नावांत राम उरलेला नाही, ही गोष्ट वेगळी. पण प्रथम चित्रकूटाला त्याने मेघदूतांत रामगिरी असे संबोधले, तेव्हा त्या नवीन नावांतल्या नावीन्याने रसिकांची पहिली पिढी डुलली खास!

रामगिरीपासून हिमगिरीपर्यंत मेघांच्या संचाराची दिशा स्थूलमानानें त्याने लक्षांत आणली आणि त्याला अविरोधी असा आपला मेघाचा मार्ग मुकूर केला.

अशा दोन जाती आहेत. पैकीं खोराकु लोकांमध्ये Saddam नांवाची एक जमात आहे. (इंग्लिश गॅझटीयर पृष्ठ २३४ व पुढें) हा शब्द मूळ सिद्ध शब्दाचा अपभ्रंश असावा. हे रानटी लोक मेघदूताच्या कालादिकेच हल्लीहि मागासलेले आहेत. त्याची कल्पना येण्याकरितां हलदारांचा एक छोट्यासा कारणापुरता उतारा देतो.

Generally speaking the villagers were so timid that our arrival at the outskirts of a village was the signal for a general stampede and it was most amusing to find men, women and children attempting to hide themselves from our view in all sorts of odd nooks and corners. Most of the people are aborigines. They look very much like the Mundas and Oraons of Chota Nagapur. They go by the name of Korwa.

रामगड व भोंवतालचा प्रदेश गोंडवनांत मोडतो. तेथें आजहि गोंड लोकांची पुष्कळ वस्ती आहे. तथापि त्यांच्याहि आधीं प्राचीन काळीं तेथें कोळ लोकांचें राज्य होतें. तेथें आर्य लोकांनीं येऊन जेव्हां आपल्या वसाहती स्थापल्या त्या वेळीं त्यांच्या संस्कृतीचा तद्देशीयांवर बराच परिणाम झाला. त्यांचा धर्म, रहाणी व भाषा यांवर आर्यांची छाप पडली. त्यामुळे तेव्हांपासून वरेंच लोक हिंदुधर्मांत आले व हिंदीचीच एक पोटबोली (dialect) बोलू लागले. यानंतरच्या काळांत गोंड या प्रदेशांत आले व त्यांनीं तेथील रहिवासी कोळ लोकांना जिंकले व कांहींना हांकून दिले. (Hunter: Statistical Account of Bengal Vol. XVII P. 231).

सुप्रसिद्ध रामायणसंशोधक श्री. आवा चांदोरकर यांनीं गोंडवन भागांत जाऊन हिंदून बरीच माहिती गोळा केली आहे. ते सांगतात की, गोंड लोक स्वतःला रावणाचे वंशज म्हणवितात आणि रामचंद्रानें आम्हांला आर्य किंवा हिंदुधर्मांत आणलें असें सांगतात. आपल्याकडे ज्याप्रमाणें हनुमानाचें देऊळ असतें त्याप्रमाणें त्या भागांत प्रत्येक गांवांत दशगुप्ती रावणाची मूर्ति असते. या मूर्ति दोन फुटांपासून २५ फुटांपर्यंतच्या असतात. या रावणमूर्तीची दमन्याला पूजा करतात. यावरून या भागांत राम व रावणाच्याहि आख्यायिका किती प्राचीन काळापासून चालत आल्या आहेत, हें कळून देतें.

१०. सरसनिचुलात् (मे. श्लोक १४):—

निचुल याचा अर्थ सर्व टीकाकारांनीं वेतस किंवा वेत असा दिला आहे. समुद्रच्छ असाहि एक अर्थ आहे, पण तोहि तितकासा जनवु नाही. सरस म्हणजे पार तर ही वेताची झाले एखाद्या तळ्याच्या किंवा ओऱ्याच्या कांठी असतील.

तथापि एकंदरीत हा अर्थ समाधानकारक नाही. वेताच्या झाडांखेरीज रामगिरीची पुष्कळ वैशिष्ट्ये असल्यामुळे एखादा प्रख्यात व जातिवंत कवि महत्वाच्या ठिकाणी-रामगिरीचा निरोप घेण्याच्या प्रसंगी-वेतांचे वर्णन करीत बसेल असे वाटत नाही. सरस व निचुल या दोन्ही शब्दांचा अधिक सरस, समर्पक व खास अर्थ असला पाहिजे. आमचे एक अनुमान आहे. पण चित्रकूटावरचे प्रकरण झाल्याशिवाय त्याचे औचित्य लक्षात घेण्यासारखे नाही. म्हणून ते नंतर सादर करे.

११ लक्षण ९ संबंधीचे जंगली वस्तीसंबंधीचे विवेचन याहि मुद्द्याला लागू पडते.

१२. रामगडवर घनदाट वृक्षांची गर्द झाडी आहे. हे लक्षण वर्णन करणाऱ्या पाहिल्याच श्लोकांतले द्विग्वं व छायातः हे दोन शब्द कालिदासाने काही खास अर्थाने व कारणाने योजले आहेत. त्यांचा उलगाडा पुढे होईल. तूर्त रामगडभोंवतीं अरण्य किती घनदाट आहे याची कल्पना देण्याकरितां श्री. हलदार याचे दोन उतारे नमूद करतो. रामगड व त्याच्याभोंवतालचा भाग हा रानहत्तींचे वसतिस्थान आहे. अरण्य इतके दाट आहे की, काही ठिकाणी सूर्यकिरणांनासुद्धा प्रवेश मिळत नाही! मधून मधून कमलांनीं फुललेलीं सुंदर सरोवरे असून हे जंगल विविध पक्षिणांच्या संनिध आवाजांनीं गजबजलेले असते.

The forest was so thick that in some places the sun's rays could hardly penetrate through the foliage.....the journey was enlivened by the sight of beautiful lakes full of lilies and by the sweet blended notes of various kinds of birds as we marched through the jungles. (p. 380-2.)

प्रचंड रामगड पर्वतावर दोनदोनशे फूट उंचीचे प्रचंड सालवृक्ष आहेत. साल वृक्षालाच यक्षधूप असे दुसरे नांव आहे. यांत राळ असते. रामगडवर व या भागांत प्रचंड साल वृक्षांचे वैपुल्य आहे. यावरून या परिसरांत यक्षांची वस्ती होती असे दिसते. यक्षधूप हे नांव त्याचे गमक होय.

१३. मालक्षेत्र (मे० श्लोक १६)—रामगिरीच्या नजीक असलेले व कालिदासाने उल्लेख केलेले मालक्षेत्र कोणते, हे अजूनपर्यंत संशोधकांना समाधानकारकपणे सांगलेले नाही. त्याचा शोध 'उददमुख' या १४ व्या श्लोकांतील शब्दावरून रामगिरीच्या उत्तरेला करतात. पण ते योग्य नमून मालक्षेत्र पश्चिमेच्या बाजूलाच असले पाहिजे हे पुढे दाखविले आहे.

रामगड डोंगर म्हणजे भोंवतालच्या मैदानातून मध्येच वर निघालेला मुळका आहे. या प्रदेशालादेखील 'रामपूर टप्पा' म्हणतात, हे घ्यानांत घेण्याजोगे आहे. रामगड पर्वताची विषय पर्वतराजीची सांखळी मध्येच तुटलेली असून त्याच्या

पश्चिमेला विस्तीर्ण पठार आहे. त्यालाच नकाशांतून छोटा नागपूरचें पठार असें नांव आहे. हें पठार संपतांच अमरकंटक पर्वत म्हणजे नर्मदेचें उगमस्थान लागतें व तेथपासून पुन्हा विंध्याची रांग येथे पश्चिमकिनाऱ्यापर्यंत जाऊन मिळते. म्हणजे रामगढहून पश्चिमेला अमरकंटकाकडे (आम्रकूट) जातांना नव्वेच जें मोठें पठार लागतें तेंच किंवा त्यांत हें मालक्षेत्र असलें पाहिजे. या पठाराचा रामगढलगतचा प्रदेश पूर्वीच्या सिरगुजा संस्थानाचा पश्चिमभाग होय. हा भाग शेती करण्याच्याकडे आहे व तेथे शेती करतातहि. त्यामुळे 'सद्यःसौरोत्क्रयणपुरमि' हें वर्णन या भागाला जुळण्यासारखें आहे.

...The other table-land trends to the west and, opening out as it goes, forms the main area of cultivated land in the State (Sirguja).

—इंपीरियल गॅझेटियर इ. १७, पृ. १७०.

शिवाय, रामगढावर उभें राहिलें आणि नजर फिरविली कीं सहजच पश्चिमेकडे पसरलेल्या या मोठ्या मैदानाचा रमणीय देखावा दृष्टीस पडतो. एवढेंच नव्हे तर हवा स्वच्छ असली तर तेथून मध्य अमरकंटक (आम्रकूट पर्वत) मुद्दां स्पष्ट दिसतो असें म्हणतात.

...Ramgarh temple on the top of the hill—a magnificent place, whence may be seen the interminable hills of Chhuri-Mahtin tepora, and on a clear day, it is said, even the famous Amarkantak.

—Archaeological Survey of India. vol. XIII p. 31 onwards.

मेघाच्या प्रवासांतील रामगढ हें पहिलें स्थान आणि अमरकंटक हें नंतरचें स्थान ठरले म्हणजे मधले मालक्षेत्र हें या दोहोंच्या दरम्यान कुठेंतरी असलें पाहिजे हें उघड आहे. विल्सनसाहेब आम्रकूटलाच अमरकंटक मानीत असल्यामुळे मालक्षेत्र येथेंच म्हणजे छत्तीसगढ प्रांताच्या उत्तर भागांत रतनपूरच्या उत्तरेस असावे असें मत त्यांनीं व्यक्त केलें आहे.

...The place here mentioned ('Mal') must be somewhere in the vicinity of रतनपूर, the chief town of the northern half of the province of छत्तीसगढ The only modern traces that can be found of it are in a place called माल्हा, a little to the north of रतनपूर.

इत्ती रतनपूरच्या उत्तरेला म्हणजे रामगढच्या पश्चिमेला जें माल्हा नांवाचें ठिकाण आहे त्यालाच पूर्वी माल नांव असावें. माल्हा हें नांव 'माल'चें अपभ्रंश रूप दिसतें. पण या बाबतीत तर्क करण्याचीहि जरूर नाही. कारण या भागांत पूर्वीच्या

सिरगुजा संस्थानांत राहणारे खोराकु हे आदिवासी लोक माल-धनी व महादेव यांना दैवत मानून त्यांची पूजा करतात. (डिस्ट्रिक्ट गॅझेट, छत्तीसगड पृ. २३४।५) यावरून या भागाला पूर्वी माल हें नांव असावें, याबद्दल संशय रहात नाही.

शकुन म्हणून उत्तरेला तोंड

उदङ्मुखः याचा अर्थ कित्येक टीकाकार 'उत्तरेच्या दिशेने जा' असा करतात, पण तो बरोबर बसत नाही. येथपासूनच उत्तर दिशेने प्रत्यक्ष गमन करावयाचें असा अर्थ नाही-असणें शक्य नाही. कारण पुढच्याच १५ व्या श्लोकांत 'कांहींसा पश्चिमेला जा आणि मग पुन्हा उत्तरेला जा' असा स्पष्ट दिशा-निर्देश केलेला आहे. (= किंचित् पश्चात् व्रज इ०) कांहींसा पश्चिमेला जर जावयाचें आहे, तर त्याच्याच आधी उत्तरेला जायला कोण सांगेल? तेव्हां या दिशेच्या प्रश्नाचें हें 'उत्तर' चूक आहे. येऊन-जाऊन उदङ्मुख आणि पश्चात् व्रज यांच्या दरम्यान फक्त एक मालक्षेत्र लागतें. पण या मालक्षेत्रांत (माळरान किंवा पठारी प्रदेश) असें काय विशेष आहे कीं, ज्याकरितां पश्चिमेला जावयाचें असून कालिदास उत्तरेला जायला मेघाला सांगेल? आधीं उत्तर, लगेच बदलून पुन्हा पश्चिम आणि नंतर पुन्हा उत्तर-इतका द्राविडी प्राणायाम आणि आडवळशाचा मार्ग कशाकरितां? कालिदास कांहीं कारणावांचून वाकड्या वाटेला जाणारा मंद बुद्धीचा किंवा गबाळा कवि नाही. साराश, मालक्षेत्राचा शोध रामगिरीच्या उत्तरेला न करतां पश्चिमेला केला पाहिजे. उदङ्मुख या शब्दप्रयोगानें फसून जातां कामा नये. उदङ्मुख म्हणजे उत्तरेकडे तोंड वळवून म्हणजे रोख ठेवून म्हणजे अखेर उत्तरेला जावयाचें आहे हें ध्यानीं धरून उद्वाण कर, एवढाच अर्थ आहे. उदङ् म्हणजे उत्तर या शब्दाची व्याप्ति अखेरच्या मुक्कामाची दिशा स्पष्ट करण्यापुरतीच मर्यादित आहे. शिवाय उदङ्मुख हा शब्द उत्पत या क्रियापदाकडे जोडावयाचा आहे. येथें व्रज इ० गमनार्थी क्रियापद घातलेलें नसून रामगिरीहून उद्वाण करण्याचीच फक्त क्रिया निर्दिष्ट केली आहे. म्हणजे निघतांना अखेर उत्तर दिशा गांठावयाची आहे एवढीच पूर्वसूचना मेघाला करावयाची आहे, हें स्पष्ट आहे. म्हणून मालक्षेत्राचा तपास व स्थापना रामगिरीच्या उत्तरेला करतात, तें युक्त नव्हे.

वस्तुतः माल पठार हें एक अप्रसिद्ध व मामुली ठिकाण आहे. मेघाच्या प्रवासांतलें तें कांहीं अपरिहार्य 'स्टेशन' नव्हे. पादपूर्णाथक अव्ययाप्रमाणें, मेघ-मार्गाच्या स्थळनकाशात मध्येंच बरीचशी जागा कोरी राहूं नये एवढ्याकरिता कालिदासानें या माल पठाराचा उपयोग करून घेतला आहे, हें सहज कळण्याजोगें आहे. मेघदूताच्या काव्यकोठारांत कांहीं भर पडेल असें या माळरानांत कांहींच उगवत नाही! या मालक्षेत्राविषयी मेघदूत काव्यांत आपल्याला माहिती अशी

एवढीच मिळते की, नुकतेंच नांगरलें असल्यामुळें हें क्षेत्र म्हणजे शेतजमीन सुगंधित झालेली होती. नांगरण्याची क्रिया आणि सुगंधाची निर्मिति हा कार्यकारण-माव स्पष्ट आणि प्रतीत होण्याजोगा नसल्यामुळें वाचकाला या दोहोंच्या दरम्यान पर्जन्यवृष्टि झाली असली पाहिजे, अशी एक मनची कल्पना करून ती गृहीत घरावी लागते. तेव्हां कांहीं सुसंगत अर्थ या मालक्षेत्राच्या वर्णनांतून निघूं शकतो. याखेरीज मालक्षेत्राचें दुसरें वैशिष्ट्य किंवा उपयोग काव्याला नाही. त्यांत विशेष काव्योपकारकता अशी दिसत नाही. शिवाय पावसाच्या पहिल्या सरीनें तप्त भूमि तृप्त व शांत होणें आणि त्यापासून विशिष्ट प्रकारचा आल्हाददायक सुगंध दरवळणें हा जो अनुभवसिद्ध सृष्टिचमत्कार आहे त्याचा उल्लेख व वर्णन कालिदासानें खुद्द मेघदूतांतच अन्यत्र केलेलें आहे. मग जवळजवळ अजागलस्तनवत् असलेला हा माल प्रदेश काव्यांत कसा घुसला? वाचकांच्या हें लक्षांत येईल की, मधली मोकळी जागा भरण्याकरितां ही कवीची योजना आहे. रामगिरि आणि आम्रकूट या दोन स्थळांच्या दरम्यान जी मोठी दूट, पोकळी किंवा खड्डा पडत होता, तो भरून काढण्याकरितां घातलेली ही भर होय. मालक्षेत्र म्हणजे या दोहोंच्यामधील दुवा. चांगले कवि क्षुद्र व सामान्य गोष्टींचाहि आपल्या कामाकरितां आणि कामापुरता कसा उपयोग करून घेतात, याचें हें मालरान म्हणजे उकृष्ट उदाहरण होय. हा माल-प्रदेश जर उत्तरेकडे असता तर उत्तर-पश्चिम-पुन्हा उत्तर असा वाकडा वळसा कालिदासानें खास घेतला नसता. त्याला जर मेघाला पश्चिमेकडे न्यावयाचें आहे (नर्मदा, विदिशा व उज्जयिनी यांच्या रोखानें) तर कवि या मामुली मालक्षेत्राकरितां दिशांची इतकी घालमेल कशाला करील? म्हणून मालक्षेत्र रामगिरिच्या पश्चिमेकडेच असणें अधिक संभवनीय आहे. तसें पाहूं गेलें तर मेघाला पश्चिमेकडे नेणें हीच मुळी वाकडी वाट आहे। पण वाकडी वाट होते याची कालिदासाला पूर्ण जाणीव आहे.

वक्रः पंथा यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां (श्लोक २७)

धडधडीत वाकडी वाट होत चालली आहे, हें लक्षांत येऊन आणि खटकत असूनहि कालिदास तरीहि त्या मेघाला पश्चिमेकडे कां ओढून नेत आहे? कै. शिवरामपंत परांजपे आपल्या सरस लेखांत (साहित्य-संग्रह भाग १) त्याचें कारण देतात :

“या प्रश्नाचें असें उत्तर दिसतें की, कांहीं तरी कारणांमुळें ही विदिशेच्या बाजूची वाट कालिदासाच्या विशेष परिचयाची आणि प्रेमाची असली पाहिजे. आपल्या मेघाला उत्तरेकडे जावयाचें आहे ही जणूच कालिदासाच्या मनामध्यें जाग्रत असतांनाहि ‘परि परिचिता त्या त्या वस्तु न राहिविती धिरा’ या उत्तररामचरितांतील रामाच्या वचनाप्रमाणें कालिदासाच्या त्या त्या चिरपरिचित स्थळांविषयींचा ओढा मेघाला उत्तर दिशेच्या ऐवजीं

पश्चिम दिशेकडेच-विदिशा नगरीकडे आणि वेन्नवती नदीकडेच-ओढून नेत आहे! 'सद्यः सीरोत्कण्ठमुरभिक्षेत्रमाद्य मालं । किञ्चित् पश्चाद् व्रज लघु-गतिर्भूय एवोत्तरेण' या ठिकाणी 'थोडासा पश्चिमेकडे चल, मग फिरून उत्तरेकडे जाशील,' असें कालिदास पूर्वमेघाच्या सोळाव्या श्लोकांत यक्षाच्या तोंडून मेघाला म्हणतो; आणि नंतर आम्रकूट म्हणजे अमरकंटकपर्वत, रेवा म्हणजे नर्मदा नदी, विदिशा नगरी, वेन्नवती नदी इत्यादि ठिकाणांची एकामागून एक रांग सुरू होते. इतका या विदिशा नगरीच्या प्रदेशाकडे कालिदासाचा ओढा कां? व आपली उत्तरेकडची वाट जराशी सोडून दे आणि पश्चिमेच्या दिशेला चल, असें कालिदासानें मेघाला कां म्हणावें?

“असल्या बारीकसारीक नद्यांचें कालिदास ह्या ठिकाणीं मेघाला उत्तरेकडे पाठविण्याचें यांबवून वर्णन करीत बसला आहे, याचा अर्थ काय? या प्रश्नाचें एकच समाधान आहे आणि तें उत्तररामचरितांत म्हटल्याप्रमाणें 'तत् तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः' हेंच होय. निर्दिष्ट्या आणि सिन्धु, गंधवती आणि गंभीरा, या नद्या निर्मनोविकारबुद्धीच्या तुम्हां आम्हां लोकांना कितीदि बारीकसारीक असोत; परंतु कालिदासाला त्या पार महत्त्वाच्या वाटत असल्या पाहिजेत, असें दिसतें. एरवीं त्यांचें तो वर्णन करीत बसला नसता. “उत्पतोद्द्गुप्तः रं” असें १४ व्या श्लोकामध्यें म्हणून झालें नाहीं, तोंच लगेच “किञ्चित्पश्चाद् (पश्चिमभागेन) व्रज लघु-गतिर्भूय एवोत्तरेण” या १६ व्या श्लोकामध्यें उत्तरदिशा सोडून मेघाला कालिदास पश्चिमेकडे नेत आहे आणि “वक्रः पंपा यदपि भवतः प्रस्थित-स्योत्तराशां” या २७ व्या श्लोकांत उत्तरेकडे जाणाऱ्या मेघाची ही जरी वाकडी वाट होत आहे, तरीहि उज्जयिनी नगरीकडे जाण्याचा कालिदास मेघाला आम्रह करीतच आहे, यांत कालिदासाचें या प्रदेशावरील प्रेम स्पष्टपणें व्यक्त होत आहे.

“हें प्रेम जन्मभूमीच्या वास्तव्यामुळें असो, किंवा चिरसहवासाच्या बंधनानें असो, परंतु मुद्दाम वाकडी वाट काढून त्या वाटेतील बारीक-सारीक नद्या योग्येणें वर्णन करीत मगणाऱ्या कालिदासाचें त्या प्रांतावर प्रेम होतें, असें अनुमान काढण्याला येथें निर्विवाद जागा आहे.”

या विचारसरणींत बरेंच तथ्य आहे यांत शंका नाहीं. कालिदासाचें प्रथम-पाव्य ऋतुसंहार विषयावधीतच विणलेलें आहे. हें आम्ही मागे दाखविलेंच आहे. त्याला आपल्या छाडल्या विषय-परिचरातली आवडती ठिकाणें व हत्यें यांचें स्थल-प्रमानुसार वर्णन करून घेण्याची होत व संधि साधायची होती, असें दिसतें. ही त्यानें साधली म्हणूनच मेघाचा मार्ग त्यानें रामगडहून गुपीनें प्रथमार्भाच

पश्चिमेकडे वळविला व अमरकंटक, नर्मदादृश्य उरकून विदिशेला (हल्लींची मिलसा) भेट देऊन त्याला उज्जयिनीपर्यंत ओढलें आणि अशा रीतीने आपला अंतःस्थ हेतु पूर्ण झाल्यावर मग त्याला उत्तरेकडे वळवून रीतसर इच्छित स्थळापर्यंत त्याची तजवीज लावली आहे. वर उल्लेखिलेल्या कारणासाठी व विदिशा, उज्जयिनी यांच्यासारखी उल्लेखनीय व काव्याला रंग चढविणारी स्थळे असल्यामुळे कालिदासाने पश्चिमेकडची वाट काढली हें ठीक आहे. परंतु पश्चिमेकडे जावयाला निघण्यापूर्वी मालक्षेत्राला भेट देण्याकरिता उत्तरेला उगीच एक वाकडी वेलांटी घेण्याला कांहीं सबळ कारण नाही. यावरूनहि माल रामगिरीच्या पश्चिमेलाच असो, या म्हणण्याला पुष्टि मिळते.

वर चर्चितलेल्या कारणांसाठी कालिदासाने हा पश्चिमेकडचा वाकडा रस्ता पत्करला असेल. परंतु त्याबरोबरच हा त्याने वर्णन केलेला मार्गच मेघाच्या नैसर्गिक मार्गाशी व मान्सून वाऱ्यांच्या दिशेशी भौगोलिक दृष्ट्या बराचसा जुळता आहे, ही गोष्टहि लक्षांत ठेवली पाहिजे. त्यावरूनहि रामटेकवरून निघालेल्या मेघाने मिराशी म्हणतात त्याप्रमाणे थेट सरळ उत्तरेला विंध्य व नर्मदा ओलांडून जाण्याची अशक्यता लक्षांत येईल. रामगडवरून निघणाऱ्या मेघाचा बरीलप्रमाणे मार्ग भौगोलिक नियमांना घरून आहे.

उदङ्मुख हाच शब्द कालिदासाने अन्यत्र अनेक ठिकाणी वापरला आहे (रघु. ४:५९) तेथेहि त्याचा अर्थ फक्त उत्तरेला तोंड करून एवढाच विवक्षित आहे. शिवाय ज्या रामायणांतून कालिदासाने बऱ्याच कल्पना आणि शब्दप्रयोगहि लसेच्या तसे उचलून घेतले आहेत, त्या रामायणांतहि उदङ्मुख शब्द फक्त बरील अर्थानेच वापरलेला आहे (रामा० अयोध्या. ९६:१२) यावरून उदङ्मुख शब्दाचा 'उत्तरेकडे जा' असा अर्थ नसून उत्तरेकडे नजर ठेवून, उत्तरेच्या रोखाने, अखेर उत्तरेला जावयाचें आहे हें ध्यानांत घेऊन, एवढाच मर्यादित अर्थ कालिदासाला अभिप्रेत आहे, हें स्पष्ट दिसतें. प्राचीन काळीं आर्य लोक उत्तर दिशा शुभ समजत असत आणि दक्षिण अशुभ समजत. दक्षिण दिशा ही राक्षसांच्या राहण्याची आणि म्हणूनच कदाचित् यमाची दिशा ठरलेली असावी. राक्षसांना 'नैर्ऋत' म्हणतात यासाठीच. रामायणांत देखील रामचंद्र वनवासार्थ अयोध्येहून बाहेर पडले त्या वेळीं जरी त्यांना दक्षिणेकडे गमन करावयाचें होतें तरी रामाने शुभस्वचक म्हणून रयाचें तोंड प्रथम उत्तरेकडे केलें होतें.

उदङ्मुखं तं तु रथं चकार ।

प्रयाणमांगल्यनिमित्तदर्शनात् ॥

— अयोध्याकांड सर्ग ४६:३४

म्हणूनच मेघाच्या प्रस्थानसमयी-अगदी ऐन निघण्याच्या वेळीं-प्रयाण-मांगल्याकरितां यत्नाने 'उदङ्मुखः उत्पत' असें मेघाला सांगितलें असलें पाहिजे.

याचेंच आणखी एक उदाहरण पहा. खुद्द कालिदासानें हा उदङ्मुख शब्द रघुवंशाच्या पांचव्या सर्गांत वापरला आहे. नर्मदेच्या दक्षिण तीरावर तळ असतांना अज राजानें एका गजरूपधारी गधर्वाला शापमुक्त केलें. त्यानें संतुष्ट होऊन राजाला प्रभावी अलमंत्र दिला. तेव्हां अजानें उत्तरेकडे तोंड करून त्याचा स्वीकार केला, हा कवीचा उल्लेख सूचक आहे.

उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमंत्रं । जग्राह तस्माद्विगृहीतशापात् ॥

यावरून शुभ व महत्वाची गोष्ट करतांना उदङ्मुख होऊन करावयाची, हा संकेत व प्रघात स्पष्टपणें दिसून येतो. घराबाहेर पडतांना भजूनहि उत्तरेकडे तोंड करण्याची चाल दिसते. प्रयाणमांगल्यानिमित्तदर्शन हेंच उदङ्मुख होण्यातील रहस्य होय.

आर्धी पश्चिम, मागाहून उत्तर

१४. येथून पश्चिमेकडे वळ आणि मग फिरून उत्तरेला जा म्हणजे अलका लागेल- (श्लोक १६), असें यक्ष मेघाला सांगतो. सर्वथ मेघदूत काव्यांत दिशेचा आदेश असा हा एकच आहे म्हणून त्याला फार महत्त्व. या प्रश्नाची चर्चा आतांपर्यंत जागजागीं विषयानुरोधानें आर्धीच येऊन गेली आहे. ग्रंथरचनेच्या सोयीकरितां लेखक विषयाचे अलग अलग भाग पाडून घेतो खरे, पण ते राजकीय हेतूनें पाडलेल्या प्रांतांप्रमाणेंच कृत्रिम ठरतात. लेखनाच्या ओघांत लेखणी शेजारच्या संलग्न विषयांत हिंडून आल्याशिवाय रहात नाही. आतां पूर्वी येऊन गेलेल्या विवेचनाखेरीज उपोद्बलक असे नवीन मुद्दे येथें मांडतो. मूळ श्लोक असा :—

सद्यः सीरोत्कपणसुराभ क्षेत्रमारुह्य मालं ।

किंचित् पश्चात् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥

यांतील 'एव' हें पद फार सूचक आहे. याचा स्पष्ट अर्थ असा कीं, पुढें अखेरीस उत्तरेलाच जावयाचें असलें तरी तूर्त पश्चिमेकडेच वळ. म्हणजे पश्चिमेकडे वळण्यानें किंचित् वाकडी वाट होत आहे याची जाणीव 'एव' शब्दात स्पष्टपणें व्यक्त झालेली आहे. पुढें 'वक्रः पंथा यदपि भवतः' या २७ व्या श्लोकांत स्पष्ट शब्दांत व्यक्त झालेली वाकड्या वाटेची जाणीव या १६ व्या श्लोकांत

१. या १६ व्या श्लोकांत किंचित् पश्चात् असे शब्द आहेत. तेथें किंचित् म्हणजे थोडेंसे असा अर्थ नसून काहीतें पश्चिमेला (somewhat to the west) असा अर्थ आहे. तथापि याखेरीज आणखीहि एक अर्थ करीच्या मनात असणें सभ्यनीय आहे. किंचित् हें क्रियाविशेषण वरच्या ओळीतील आरुह्यपदाकडे जाऊ शकतें. म्हणजे मालक्षेत्र विस्तृत असल्यास तें सबंध व्यापणें मेघाला शक्य नाही. म्हणून त्याचा काहीं भाग वांटत लागेल तेवढ्याच आक्रमून व सिंचन करून (मालं किंचित् आरुह्य) असा अर्थ निष्पन्न होतो. तो स्वाभाविक व सुसंगत आहे. हा अर्थ घेतला, तर किंचित् शब्दानें पश्चिमेकडील दिशेचा व प्रवासाचा जो संकोच, तो होणार नाही.

अस्पष्टपणे सूचित झालेली स्पष्ट दिसते. यावरून वस्तुतः उत्तर दिशा गांठावयाची असलेल्या मेघाची वाकडी वाट थेट रामगिरीपासूनच सुरू होत आहे हे दिसून येईल आणि याची कल्पना कालिदासाला नाही असेही नाही. म्हणून या दिशा-दर्शक उल्लेखाचा अर्थ 'आधी पश्चिमेला वळ आणि मग मात्र उत्तरेलाच जा' असाच केला पाहिजे. पश्चात् व्रज म्हणजे मेघाला बराचसा पश्चिमेला न्यावयाचा आहे हे उघड आहे. नाही तर भूयः म्हणजे पुन्हा आणि एव म्हणजे उत्तरेलाच हे शब्द योजण्याचे कारण नव्हते. ही दिशा व मार्ग निश्चित झाल्यानंतर त्याला रामगडशिवाय दुसरे ठिकाण जुळत नाही, हे उघड आहे.

आतां रामटेकहून अलकेला जावयाचे आहे, अशी कल्पना करू या. तर मग यक्षाने मेघाला प्रस्तुतसारखा आदेश दिला नसता. आधी उत्तरेला जा-मग पुन्हा पश्चिमेला-आणि मग पुन्हा उत्तरेला जा. अशी द्राविडी प्राणायामाची वाट मेघाला सांगावी लागली असती (मागील प्रकरणांतला नकाशा पहा). उलटपक्षीं रामगडहून कैलासाकडे (अर्थात् नर्मदा-विदिशा-उज्जयिनी या मार्गांने) जावयाचे म्हटल्यास मात्र या श्लोकांत सांगितलेली वाटच कोणीहि सांगेल. यक्षानेहि तीच वाट सांगितली आहे. यावरून रामगड हाच रामगिरि हे सिद्ध होत.

'माल' याचा आणखीहि एक अर्थ संभवतो. आणि तो अतिशय समर्पक रीतीने जुळतो. तो असा : रामगडपर्वताचे उत्तुंग शिखर चढून गेलें म्हणजे अगदीं थेट माथ्यावर सुमारे दोनशें फूट लांबीरुंदीचे छोटें पठार किंवा क्षेत्र आहे. त्याला Mehal म्हणजे मेहल अथवा महल असे नांव आहे. (A. S. I. vol. XIII p. 36) तिथे बेगलरसाहेब गेले असतांना केळीची बाग केलेली होती व एका हत्तीने नुकत्याच त्यांतील केळी मोडून त्यांची नासधूस केल्याचे दिसत होतें. बेगलरसाहेबांना हत्तीची पावले दिसलीं. त्यांवरून बऱ्याच अंतरापर्यंत त्याचा माग काढला. तथापि हत्तीचा शोध लागणें शक्य झालें नाहीं. सारांश, या पर्वत-माथ्यावरच्या छोट्या पठाराला पूर्वी माल हें नांव असावें. असे असल्यास मेघ त्या उंच शिखराच्या मध्ये कोठेंतरी किंवा मेखलाभागावर विलगलेला असतांना यक्षाने त्याला वर म्हणजे माथ्यावरच्या माळापर्यंत चढावयाला सांगणें स्वामाविक आहे. त्याशिवाय शिखराला अडलेल्या किंवा टकरा मारणाऱ्या मेघाची पुढली वाट मोकळी कशी होणार? शिवाय मग 'आरुम मालं' यांतील आरुम म्हणजे 'वर अथवा उंच चढून' हा जो सरळ व स्वामाविक अर्थ आहे तो किती चपखल व हृदयंगम रीतीने जुळतो, हे वाचकांच्या लक्षांत येईल. वर दिलेल्या दोन अर्थपैकी कोणताहि स्वीकारला तरी चालेल. कारण आमचा प्रस्तुत सिद्धान्त मालक्षेत्राच्या निश्चितीवर आधिष्ठित नाही. नुचलेले संभाव्य अर्थ सादर केले आहेत एवढेच.

आम्रकूट म्हणजे अमरकंटकच

१५. क्र. १५ ते १८ हीं चार लक्षणे आम्रकूटाशीं संलग्न आहेत. आधीच्या १४ व्या लक्षणांत किंचित् पश्चात् या दिशा-उल्लेखाच्या स्पष्ट केलेल्या अर्थाप्रमाणें पाहिलें तर आम्रकूट हा आपोआपच अमरकंटक ठरतो ! पण तें सोडून देऊन स्वतंत्रपणें आम्रकूट कोणता हें पाहूं. येथें एक गोष्ट अवश्य सांगितली पाहिजे. रामगड, किंचित् पश्चात् ३० ओळीचा अर्थ, मालक्षेत्र, अमरकंटक आणि नर्मदेचें 'नक्षीदार' दृश्य या पांच गोष्टींपैकी कोणतीहि एक निश्चित झाली, कीं बाकीचीं स्थळें आपोआपच नक्षी ठरतात. अशी त्यांची सांखळी आहे. तथापि यांपैकीं एकमेकांची मंदत न घेतां आम्हीं प्रत्येक स्थळाचा स्वतंत्र विचार करून तें निश्चित केलें आहे. परंतु शिवाय या संबंधित स्थळांच्या निश्चयानें अप्रत्यक्षपणें मिळणारी पुष्टि त्यात मिळविली म्हणजे हीं सर्व स्थळें (विशेषतः रामगड) 'द्विवर्द्धं सुवर्द्धं भवति' या न्यायानें किती दृढ व निर्विवादपणानें सिद्ध होतात, हें वाचकांच्या लक्षांत येईल.

अमरकंटक पर्वताचें स्थानमाहात्म्य मोठें आहे. अमरकंटक म्हणजे छोटा नागपूर प्रदेशांत गोंडवनांतील मैकल पर्वतराजीचा एक भाग होय. येथें नर्मदा, महानदी व शोण या तीन मोठ्या नद्यांचा उगम आहे. मैकल पर्वतरांगेचें तें अगदीं पूर्वेकडील टोकाचें शिखर होय (असें काहीं लोक समजतात). याची उंची ३४६८ फूट म्हणजे रामगडपेक्षांहि अधिक आहे. हा पर्वत हिंदूंचें एक पवित्र क्षेत्र समजला जातो. (B. C. Law : Holy Places of India p. 34) पद्म-पुराणांत त्यावरील चंडिका-तीर्थाचें वर्णन आहे. मत्स्यपुराणाच्या हिशोबीं अमरकंटकचें पावित्र्य कुरुक्षेत्रापेक्षांहि अधिक आहे. नर्मदा, शोण व महानदी या तीन पवित्र व महत्त्वपूर्ण नद्यांचा उगम याच पर्वतांतून होतो. असा हा प्रचंड, पवित्र व प्राचीन पर्वत आहे.

अमरकंटक भव्य व उंच आहे. त्यावर अनेक उंचुंग शिखरें आहेत. (सानुमान आम्रकूटः) त्यावर रान-आंब्यांचीं विपुल झाडें आहेत. त्यावर रान-वणवे लागतात. रान-आंब्यांच्या पिकलेल्या पिवळ्या आम्रफलांनीं डंबरलेल्या व फुगीर दिसणाऱ्या या डोंगराच्या शिखरावर काळा मेघ ओढवला म्हणजे खूप उंचीवरून पहाणाऱ्याला तो भूदेवतेच्या स्तनासारखा दिसेल, हें रसिकाना न सांगताहि समजण्यासारखें आहे. शिवाय ही कल्पना कामुक व विरहोन्मत्त यक्षाच्या तोडीं किती खुद्दून दिसते, याचें औचित्य वेगळें सांगावयास नको. या डोंगराच्या पश्चिमेस गेलें कीं, विंध्याच्या पायथ्याजवळची स्फुटितप्रवाहा नर्मदाहि लागते. यावरून अमरकंटक मेघदूताच्या सर्व अटी पुऱ्या करतो हें दिसून येईल.

पण हा इतका लायक उमेदवार मिराशींना मंजूर नाही:

“कारण अमरकंटक पर्वत ईशान्येस दूरवर राहतो; शिवाय अमरकंटकाचे प्राचीन नांव आम्रकूट नसून मेकल असें होतें. नर्मदा नदीचा उगम अमरकंटकला होतो व तिला मेकलसुता म्हणतात हें प्रसिद्ध आहे. तेव्हां अमरकंटक प्राचीन आम्रकूट असणें शक्य नाही.”

अमरकंटक ईशान्येस राहतो? कुणाच्या ईशान्येस? रामटेकच्या असेल, रामगडच्या ईशान्येस नव्हे! म्हणजे मीज अशी की, जी गोष्ट सिद्ध करावयाची आहे तीच गृहीत धरली आहे! रामटेक सिद्ध करावयाचा आहे, असें असतांना रामटेक गृहीत धरून अमरकंटक त्याच्या ईशान्येला म्हणून रद्द ठरवावयाचा, ही सुक्तिवादाची तऱ्हा काय आहे हें समजत नाही! त्याचप्रमाणें मेकल हें प्राचीन नांव आहे हें मान्य. पण एका स्थळाला अनेक नांवें अर्थां शकत नाहीत काय? अमरकोश किंवा इतर शब्दकोश सारे निष्कारण रचले गेले काय? शिवाय हिमालय, विंध्य किंवा खुद्द मिराशींच्या सातपुड्याप्रमाणेंच मेकल हें एका पर्वतराजीचें सामुदायिक किंवा समावेशक असें नांव आहे, हें स्पष्ट आहे. त्यांतल्या पर्वतांना अथवा शिखरांना स्थलकालभेदानें स्वतंत्र नांवें अर्थां शकणार नाहीत काय? त्यांतीलच एखाद्या आम्राच्छादित उंच डोंगराला पूर्वी आम्रकूट (कूट=शिखर) आणि अलीकडे अमरकंटक असें वर्णनात्मक किंवा अपभ्रंशात्मक नांव पडलेलें असणें असंभवनीय आहे काय? प्राचीन व प्रारंभीचीं नामाभिधानें गुण-दर्शक किंवा वर्णनात्मकच असतात. किंवा ती विशेषणेंच असतात, नामें नसतातच. उदाहरणार्थ कृष्ण, परशुराम, भीम, दशरथ, जानकी, ऊर्मिला, शकुंतला, विंध्य, चित्रकूट, भागीरथी, यमुना, दशार्ण, कुरुक्षेत्र इ० इ०. प्रथम काळा म्हणून कृष्ण किंवा दांडगा म्हणून भीम होता. पुढें गोव्या किंवा कुश माणसालाहि कृष्णाजीपंत व भीमराव अशीं नांवें मिळूं लागली! पहिलीं पहिलीं नांवें हीं विशेषनामें नसून सामान्यनामें होती, हा सामान्य नियम विशेष लक्षांत ठेवला पाहिजे. तात्पर्य, मेकल रागेंतल्या एखाद्या शिखराला आम्रकूट हें वैशिष्ट्य-दर्शक वर्णनपर नांव मिळालेलें असणें अगदी स्वाभाविक व संभवनीय आहे. सातपुड्यांतलें एखादें शिखर आम्रकूट होऊं शकतें आणि मेकलांतलें शिखर आम्रकूट असणें शक्य नाही हा न्याय कुठला?

यांतली खरी गोम अशी आहे की, मिराशींना अमरकंटकचा कांटा दूर करावयाचा आहे. कारण तो त्यांच्या रामटेकला सलतो आहे म्हणून. अमरकंटक प्रस्थापित झाला, कीं रामटेकचें माहात्म्य संपलेंच! उलट आम्रकूट अमरकंटक ठरला, कीं आपोआपच रामगड हा रामगिरि ठरूं लागतो. याची जाणीव असल्यामुळे मिराशींनीं अमरकंटकवर आक्षेप काढले आहेत. पण ते फोल आहेत. दिशा, अर्थवर्णन व शब्दसाहाय्य या सर्व दृष्टींनीं चपखल जनणारा अमरकंटक केवळ त्यांच्या रामटेकला सुळत नाही एवढ्या सक्तीवर बाजूला सारतां येणार नाही.

आम्रकूटाचा उद्देश अन्यत्र कोठेहि आढळत नाही. त्यामुळे त्याला ओळखणें जड जातें. तथापि कालिदास मेघदूतांत त्याच्या खाणाखुणा देऊन चुकला आहे. त्यावरून त्याला उघडकीस आणणें शक्य आहे.

आम्रकूट म्हणजेच अमरकंटक असे बहुतेक संशोधक मानतात. याबाबत पाहिली लक्ष वेधणारी गोष्ट या दोहोंमधील शब्दसाम्य य ध्वनिसादृश्य. पदव्युत्पत्ति-दृष्ट्याहि अमरकंटक पदभ्रष्ट होऊं शकत नाही. अमरकंटकला किंवा नर्मदेच्या उगमस्थानाच्या प्रदेशाला पूर्वी वंशगुल्म असेंहि नांव होतें. त्यावरून येथें बांबूंच्या वेटांची दाटी असावी असें दिसतें. आजहि अमरकंटकवर बांबू किंवा वंश मुबलक आहेत. शिवाय कंटक या शब्दाचा बांबू असाहि अर्थ आहे. तेव्हां आम्र आणि कंटक या तेथील वृक्ष-दर्शक नांवांचा संधि होऊन कालांतरानें आम्र यांचा अमर असा अपभ्रंश होऊन अमरकंटक हें नांव सिद्ध झालें असण्याचीहि शक्यता आहे. आणखी एक गोष्ट अशी की, गोंडवनाच्या पूर्वभागाला पूर्वी महाकांतार असें म्हणत. या देशाच्या राजाला महाकांतारक व्याघ्रराज असें नांव होतें (अलाहाबाद येथील कोरीव शिलालेख:-समुद्रगुप्त-प्रशस्ति) कांतार किंवा कांतारक म्हणजे अरण्य. गोंडवन हा अरण्याचा भाग असल्यामुळे त्यावरूनच त्याच्या पूर्वभागाला महाकांतार हें नांव पडलें असावें. त्याचप्रमाणें या प्रदेशाच्या लगत पश्चिमेकडे असलेल्या मेकल-पर्वताच्या परिसरांतल्या अरण्यांत आम्रवृक्ष विशेषत्वानें असल्यामुळे त्याला आम्र-कांतार किंवा आम्रकांतारक आणि नंतर अपभ्रंशाच्या घसरगुंडीनें हल्लीचें अमर-कंटक नांव पडलें असावें, असाहि संभव आहे.

आतां एक मनोरंजक प्रमाण सादर करतो. प्रथम आम्रकूटाच्या वर्णनाचा श्लोक पहा.

त्वामासारप्रणमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना
वक्ष्यत्यध्वध्रमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः ।
न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संभ्रयाय
प्राप्ते मित्रे भवति विमुक्तः किं पुनर्यस्तनोच्चैः ॥

आणि आतां त्याच कवीच्या ऋतुसंहारांतील विंध्य पर्वताचें पावसाळ्यांतलें वर्णन पहा—

जलधराविनतानामाश्रयोऽस्माकमुच्चै-
रयम्रिति जलसैकैस्तोयदास्तोयनम्राः ।
अतिशयपरुषाभिर्भीष्मबह्वैः शिलाभिः
समुपतनिततापं ह्लादयन्तीव विन्ध्यम् ॥ २७ ॥

एकाच कवीचे दोन ठिकाणचे हे दोन श्लोक किती एककर्तृत्वप्रतिपादनोपयोगी आहेत, हे वेगळें सांगावयास नको. या दोन श्लोकांतील कल्पना-सादृश्य विस्मयजनक आहे. किंबहुना सादृश्य नसून एकच कल्पना दोन ठिकाणी अवतरली आहे, असेंहि म्हणता येईल.

एकाच प्रतिमेंतून, एकाच अनुभूतीतून हे दोन श्लोक निघालेले आहेत. किंबहुना त्याच अनुभूतीतून एकच श्लोक दोनदां स्फुरला, असेंहि म्हणता येईल. ऋतुसंहारांत कालिदासानें विंध्यावरची वृष्टि वर्णन केली. रघुवंशांत रामचंद्रावर राज्याभिषेक होत असतांना त्याला विंध्यमस्तकावरचा जलाभिषेक आठवला (सर्ग १४८). मग मेघदूतांतहि त्यानें त्याच प्रियपरिचित विंध्यावरचा तोच वर्णन त्याच पर्जन्यवृष्टीनें शांत केलेला असणें शक्य नाहीं काय ? आम्रकूट हें विंध्यांतलेंच शिखर असलें पाहिजे. आणि तेंहि नर्मदेच्या स्फुटितप्रवाह दृश्याच्या अलीकडचें. कारण पुढेंच विंध्याचा पायथा लागतो आणि नर्मदाप्रवाहांचें दृश्य दिसतें. कालिदासाच्या डोक्यांत आणि डोळ्यांपुढें विंध्य आहे, रामटेक किंवा सातपुडा नव्हे !

अशा रीतीनें ऐतिहासिक व भौगोलिक प्रमाणांनीं अमरकंटक किंवा त्याचें पूर्वदोंकाकडील शिखर हाच प्राचीन आम्रकूट ठरतो, यांत शंका नाहीं. तथापि आतां निरपेक्षपणें आणि तटस्थतेनें या प्रश्नाकडे उंचावरून एक विहंगमदृष्टि टाकूं या. अखेरीस, वाचकहो, कालिदास भव्यतेचा भोक्ता आहे हें विसरतां कामा नये. उजुंग, अफाट, मोठाले पर्वत व त्यांच्या वरील दृश्यें, आकाश व समुद्र यांच्यासंबंधींचे देखावे आणि भव्य सृष्टिचमत्कार वर्णन करण्याची या कविश्रेष्ठाची हातोटी व आवड आहे. आपल्याला असें दिसेल कीं, तो भव्य मोठास्या गोष्टींचें वर्णन करून राहिला आहे. मेघदूताचें कथानक जर काल्पनिक तर त्यांतील स्थल-मालिका निवडण्याला तो पूर्णपणें स्वतंत्र होता. तर मग तो आपल्या प्रारंभविंदूकरितां अनोळखी, ठेंगणा व अप्रसिद्ध डोंगर वेंचून काढील कीं पूर्वपरिचित, उंच, वैशिष्ट्यपूर्ण व राम-संबंधानें सर्वतोमुखी झालेला रामायण-प्रसिद्ध चित्रकूट (=रामगड) पसंत करील ? आणि प्रवासांत विश्रांतीसाठीं सातपुड्यांतलें एखादें अशांत कोपन्यांतलें शिखर निवडील कीं रामगडापेक्षांहि उंच, भव्य व तीन महान् नद्यांचें उगमस्थान म्हणून पवित्र व प्रसिद्ध असलेला विस्तीर्ण गिरिराज पसंत करील ? Little things please little minds ही म्हण कविवर्गासमुद्रां लागू पडेल. कालिदासाची बुद्धि व स्फूर्ति दांडगी आणि महत्त्वाकांक्षी होती. 'वचने किं दारिद्र्यता' हा न्याय निदान काव्याच्या प्रांतांत लागू करण्याइतकी योजकता व घडाडी त्याच्या अंगांत खासच होती. वर्णन करून करायचें मग तें भुिकार गोष्टींचें कशाला ? सकारण केलेले किरकोळ अपवाद सोडले तर असें प्रत्येकाला येईल कीं. कालिदासाच्या कवितेनें छुद्र वस्तूंना जवळ केलेलें नाहीं, त्याच्या प्रतिमेचा उंच मेघ

टेंगण्या रामटेकच्या पातळीइतका खाली येणार नाही. तो रामगडसारख्या गगन-
चुंबी व महनीय पर्वतालाच हत्तीसारखी ठकर देणार !

नर्मदेचें नक्षीदार दृश्य

१९. आम्रकूदानंतर थोडा रस्ता चालून गेल्यानंतर (तत्परं वर्त्म तोर्यः)
विंध्यच्या पायथ्याशीं तुला नर्मदा दिलेल असें वर्णन आहे (श्लोक १९). येथें
नर्मदेच्या एका विशिष्ट दृश्याचें रेखाचित्र कवीनें फार सूक्ष्म व रमणीय काढलें
आहे. त्यावरून या नर्मदा-दृश्याचें ठिकाण जवळपुरापाशीं (मिराशी म्हणतात
त्याप्रमाणें) खात्रीनें नमून तें बरेच अलीकडे म्हणजे अमरकंटकच्या नजीक पश्चिमेला
आहे हें आम्हीं पूर्वांच विस्तारानें दाखविलें आहे. (नर्मदाप्रवाहाचा मुद्दाम पुस्तकांत
दिलेला नकाशा पहा.) या बहारीच्या नर्मदावर्णनांतलें काव्यकौशल्य अत्यंत
उच्च दर्जाचें अगून शिवाय त्याचा उपयोग स्थळ-निश्चयाला फार आहे. यातेरीज
हें नर्मदादृश्याचें ठिकाण नक्षी व निःसंदिग्धपणें ठरविण्यांत एक फार मोठें महत्त्व
व लाभ आहे. कारण हें कोठें उकलण्यानें रामगिरीचें रहस्य उकलगार आहे. या
श्लोकांत वर्णिलेल्या नर्मदा-स्थानाची जागा पक्की झाली, कीं स्वाभाविकपणेंच
आम्रकूट हा अमरकंटक व रामगिरि ह्याच रामगड ठरतो. म्हणून आम्ही या
स्थळाची छाननी विशेष बारकाईनें व विस्तारानें करणार आहोत. खोलांत
जाऊन या ठिकाणाचा पाया पक्का केला पाहिजे. प्रथम मूळ श्लोक व त्याचें मराठी
मार्शांतर पहा—

रेवां द्रक्ष्यस्तुपलविषमे विंध्यपादे' विन्नीणां
भक्तिष्टेदौरेव शिचितां भूमिर्भगे गजस्य ॥

आम्रकूटाची दह ओलांडून गेल्यावर पायाणांच्या योगानें उंच-सगल
झालेल्या विंध्यपर्वताच्या पायथ्याशीं, अनेक फाट्यात-प्रवाहांत-यिगुरलेली
नर्मदानदी हत्तीच्या शरीरावर काढलेल्या चित्रविचित्र पट्ट्यांच्या धलबुद्धी-
सारखी दिलेल.

आतां प्रसिद्ध पुरातत्त्वज्ञ कै. प्रो. पाठक यांचें इंग्रजी भाषांतर पहा.

And traversing the road beyond Amrakut at a swifter pace by reason of the discharge of water, thou wilt see the Narmada parted into streamlets at the foot of the Vindhya rugged with stones and resembling the figures composed of the marks of pointed streaks on the body of an elephant.

वस्तुतः या श्लोकाचा अर्थ अगदी स्पष्ट आहे. पण त्यांतहि मतभिन्नता आहे. म्हणून चर्चा केली पाहिजे. नर्मदेचें कोणतें दृश्य कवीला अभिप्रेत आहे? गज-शृंगारांत हत्तीच्या अंगावर बहुधा तांबड्या रंगाच्या (कारण त्याच्या काळ्या पाठीवर दुसरा रंग तितकासा खुलून दिसत नाही) चित्ररेखा किंवा आंकृति काढतात त्याप्रमाणें नर्मदा नदीचा देखावा दिसणार आहे. असा देखावा कोणत्या ठिकाणी दिसेल? जेथें नर्मदा अमरकंटकावरून खाली उतरते व ज्या ठिकाणी तिला आसपासच्या या डोंगराळ मुलखांतून अनेक जलौघ-प्रवाह-उपप्रवाह येऊन मिळतात, तेंच हें ठिकाण होय. नकाशांत (इपी० ग्लो० प्लेट २२) मंडल नांवाचें गांव दाखविलेले आहे. त्या ठिकाणी हे नर्मदेचे कित्येक उपप्रवाह एकत्रित व केंद्रित झालेले स्पष्ट दिसतात. भौगोलिक भाषेत ८० ते ८२ × २२ ते २३ या नकाशासारख्या चौकटींत नर्मदा-प्रवाहांचें हें जाळें फार स्पष्ट दिसतें, व सहज डोळ्यांत भरते (मागच्या प्रकरणांतलें नर्मदा-प्रवाहाचा नकाशा पहा ^१). मौज अशी की, येथून पुढें मात्र नर्मदेचा एकत्रित प्रवाह थेट अखेरपर्यंत बहुतांशी चक एकेरी-एकच रेष लांबच्या लांब काढल्यासारखा अखेरपर्यंत दिसतो! यावरून हें लक्षांत येईल की, या विशिष्ट ठिकाणचे हें दृश्य दिसावयाचें म्हणजे मेघाला पूर्वे-कडूनच अमरकंटकवरून पश्चिमेकडे आलें पाहिजे. याचाच अर्थ रामगड हाच रामगिरि! रामटेकहून निघून दक्षिण-उत्तर दिशेनें जवळपुरापाशीं येणाऱ्या मेघाला हें दृश्य दिसणें अशक्य आहे. त्यामुळें रामटेक निःसंदिग्धपणें चुकीचा व रद्द ठरतो. म्हणून आम्हीं प्रारंभी म्हटलें होतें की, नर्मदेच्या स्फुटितप्रवाहांचें वर्णन हें गमक अतिशय बलवत्तर व निर्णायक असून रामटेकला नाशावित करून रामगडला प्रस्थापित करण्याचें सामर्थ्य त्याच्या अंगी आहे.

आतां यांतील कालिदासाचें काव्यकौशल्यच उपमाचातुर्य पाहूं. तें बघावयाचें वरच्या प्रमाणाला पुष्टि मिळते म्हणून. जवळपुराच्या पुढचा नर्मदेचा एकेरी प्रवाह कवीला वर्णावयाचा नसून त्याच्या अलीकडील नर्मदेचे फाटे किंवा प्रवाहांचें जाळें कवीला अभिप्रेत आहे, हें आपल्याला त्याच्या उपमेवरून समजतें. हत्ती शृंगारतात

१ मेघमंडलातून म्हणजे आकाशातून खाली पहात असतां हे दृश्य सरोवरांचे कालिदासानें वर्णिल्याप्रमाणे दिसते, याची माहिती अकल्पितपणें आम्हांमिळाली. सुवर्चसे वैमानिक कॅ० एन्. व्ही. जोगळेकर यांना अमरकंटक ते मंडल या भागांत असा देखावा दृष्टीवरून दिसतो. आणि पुढें मात्र नर्मदेचा प्रवाह एकेरी रेषेसारखा दिसतो, अशी माहिती सांगितली.

जलप्रवाहाला जें पावनत्व आलें तें जनकतनयास्तनानानेंसुद्धां आलें नसेल. तें अश्रुजल नव्दतें-कालजाचें पाणी होतें, बंधुप्रेमाचें संगमतीर्थ होतें. ती भाऊ-भेट पहाणारा एकच साक्षीदार आज पायावर उभा आहे आणि तो म्हणजे आपला रामगड पर्वत.

कालिदासाचें स्मारक रामगडावर हवें

कालिदास चार भितींत कोंडून वेऊन निसर्गाचीं वर्णनें करणारा रचनाकार नव्हता. तो निसर्गस्वरूपाशीं तन्मय होणारा, निसर्गाशीं जाऊन भिडणारा कवि होता. मेघदूतकाव्याची कल्पना व निदान काहीं भाग त्यानें या स्थळीं लिहिला हें मागें दाखविलें आहे. कालिदासाच्या काव्याचे आणि त्याचे स्वतःचे चरण देखील प्रस्तुत पर्वताशीं संलग्न आहेत हें निःसंशय. हें इतिहासप्रसिद्ध भौगोलिक स्थळ भारतीय परंपरेचें उंच शिखर होय. हे जसें पुण्यक्षेत्र तसेंच काव्य-तीर्थ. देवमानवांनीं अलंकृत तसेच निसर्गानें नटविलेलें. भारताला प्रिय आणि पवित्र असा हा पर्वत आहे. त्याची वाट आम्हांला मोकळी करून घेतली पाहिजे. हल्लीं बहुतेक नकाशातूनसुद्धां या बिचान्याचे उच्चाटन झालें आहे ! यापेक्षां अधिक विधिवकता कोणती असूं शकेल ? वाट चुकलेल्या इतिहासाच्या लहरी राज्यांतून पदभ्रष्ट किंवाहुना हद्दपार झालेल्या या अद्रिराजाला परत 'स्थानापन्न' करणें आवश्यक आहे. शेंकडों वर्षांची बहिवाद, रामायणाची साक्ष आणि कालिदासाचा लेखी पुरावा पहातांना हा राम-पदांचा मानकरी कोणालाहि नाशाबीत ठरविता येणार नाहीं. काळाला देखील स्वतःचीं पावलें बुजवितां येणार नाहींत ! भारताची दीर्घ ऐतिहासिक स्मृति, संस्कृति व परंपरा टिकण्याकरितां, हें ठिकाण आमचें श्रद्धास्थान व यात्रा-स्थळ बनावयास हवें. या प्राचीन व पडीत पुण्यक्षेत्राचा जीर्णोद्धार होण्यांत आमचा उद्धार आहे. पुराणवस्तु-संशोधन खात्यानें व सरकारनें या दुर्लक्षित स्थळाकडे लक्ष द्यावें. त्याची दुर्गमता दूर करून दर्शनसुलभता उत्पन्न करावी. म्हणजे विसरलेल्या राम-पदांची व रामभक्तांची पुन्हा एकदां गांठ पडूं लागेल. येथें मेघदूत रचणाऱ्या कविश्रेष्ठ कालिदासाचें स्मारकहि याच ठिकाणीं उभारावयास हवें, यातलें औचित्य आतां निराळें सागावयास नको खरोखर कालिदासासारखे कवि स्मारकाच्या पलिकडले होत. जे विसरलेले असतील किंवा विसरण्यासारखे असतील त्याचीं स्मारकें करावयाचीं ! जो कवि अजूनहि असंख्य वाचकांना रडवून व रंगवून सोडीत आहे, त्याच्या वेगळ्या स्मृति-स्तंभाचें काय प्रयोजन ? आपल्या करणारसानें आजपर्यंत त्यानें कितीक पिढ्यांच्या डोळ्यांतून पाणी काढलें असेल ! सद्दयांच्या डोळ्यांतले ते अश्रुविंदू नसून, कालिदासाला काव्यसाम्राज्याच्या सिंहासनावर सुप्रतिष्ठित करणाऱ्या त्या अभिषेकजलाच्या धाराच आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. रसिकांची उच्चवळणारी अंतःकरणे आणि डुलणारी मस्तकें हीं कालिदासाचीं खरी स्मारके होत.

तथापि आदर्श व आदराचा विषय झालेल्या व्यक्तीविषयीच्या भावना प्रकट करणे असाहि एक हेतु स्मारकांच्या उभारणीत असू शकतो. त्या दृष्टीने कालिदासाच्या योग्य स्मारकाकरिता योग्य स्थळ हवे असेल तर ते रामगडचें डंच शिखर हेंच होय यांत शंका नाही. त्या महाकवीशी व त्याच्या काव्यरचनेशी निःसंशयपणे निगडित झालेलें याखेरीज दुसरें कोणतेंहि ठिकाण नाही. कालिदास येथें आला होता. हेंच मेघदूताचें जन्मस्थान आणि म्हणूनच ते स्मारक-स्थान होण्याला योग्य.

अशा रीतीने हें रामगडचें स्फूर्ति-शिखर भारतवर्षाच्या उंचीचें प्रतीक व मानदंड बनून राहील. तेथें भरत-भेट आणि यज्ञ-संदेश यांचे ऐतिहासिक काव्यमय देखावे आमच्या मनश्चक्षूंना दिसतील. राजा कसा असावा आणि कवि कसा असावा या दोन्ही आदर्शांचा साक्षात्कार या ठिकाणी लोकांना घडेल. जग या ठिकाणाकडे वोट दाखवून म्हणेल की, हीच अयोध्येच्या रामाची त्यागभूमि आणि कालिदासाच्या काव्याची जन्मभूमि !

हें स्थळ-हें स्मारक, गतेतिहासांतील आदर्शांनी व आठवणींनीं हर्षपुलकित झालेल्या भारतवासीयांच्या मनांत अभिनान व स्फूर्ति उत्पन्न करीत राहील. भविष्यकाळांत खर्च करण्याकरितांच भूतकाळ जमा करावयाचा असतो. इतिहास-ज्ञानाचें साफल्य त्यांतच आहे. म्हणून या जुन्या विषयाचा एवढा नवा प्रपंच. आपण ऐतिहासिक विकासप्रक्रियेतील मर्म व वळण डोळसपणानें उचललें तर भूतकाळांतल्याप्रमाणेंच सात्त्विक व समर्थ संस्कृतीचा वैशिष्ट्यपूर्ण भविष्यकाळ नव्याने अवतरेल आणि भारतवर्षाचा पुरातन महिमा जगांत पुन्हा एकदां प्रस्थापित होईल. एक दिवस असा उगवेल यांत शंका नाही.

* * *

तथापि आदर्श व आदराचा विषय झालेल्या व्यक्तीविषयीच्या भावना प्रकट करणे असाहि एक हेतु स्मारकांच्या उभारणीत असू शकतो. त्या दृष्टीने कालिदासाच्या योग्य स्मारकाकरिता योग्य स्थळ हवे असेल तर ते रामगडचे उंच शिखर हेंच होय यांत शंका नाही. त्या महाकवीशी व त्याच्या काव्यरचनेशी निःसंशयपणे निगडित झालेले याखेरीज दुसरे कोणतेहि ठिकाण नाही. कालिदास येथें आला होता. हेंच मेवदूताचे जन्मस्थान आणि म्हणूनच ते स्मारक-स्थान होण्याला योग्य.

अशा रीतीने हें रामगडचे स्मृति-शिखर भारतवर्षाच्या उंचीचे प्रतीक व मानदंड बनून राहील. तेथें भरत-भेट आणि यज्ञ-संदेश यांचे ऐतिहासिक काव्यमय देखावे आमच्या मनश्चक्षूंना दिसतील. राजा कसा असावा आणि कवि कसा असावा या दोन्ही आदर्शांचा साक्षात्कार या ठिकाणी लोकांना घडेल. लग्न या ठिकाणाकडे बोट दाखवून म्हणेल की, हीच अयोध्येच्या रामाची त्यागभूमि आणि कालिदासाच्या काव्याची जन्मभूमि !

हें स्थळ-हें स्मारक, गतेतिहासांतील आदर्शांनी व आठवणींनी हर्षपुलकित झालेल्या भारतवासीयांच्या मनांत अभिमान व स्मृति उत्पन्न करित राहील. भविष्यकाळांत खर्च करण्याकरितांच भूतकाळ जमा करावयाचा असतो. इतिहास-शानाचे साफल्य त्यांतच आहे. म्हणून या जुन्या विषयाचा एवढा नवा प्रपंच, आपण ऐतिहासिक विकासप्रक्रियेतील मर्म व वळण डोळसपणाने उचलले तर भूतकाळांतल्याप्रमाणेच सात्त्विक व समर्थ संस्कृतीचा वैशिष्ट्यपूर्ण भविष्यकाळ नव्याने अवतरेल आणि भारतवर्षाचा पुरातन महिमा जगांत पुन्हा एकदां प्रस्थापित होईल. एक दिवस असा उगवेल यांत शंका नाही.

★ ★ ★

प्रमुख संदर्भग्रंथ व लेख

वाल्मीकि-रामायण
इतर रामायणें (विशेषतः बीदांचें
दशरथजातक)
महाभारत
जातकग्रंथ
उत्तररामचरित-भवभूति
मेघदूताच्या विविध आवृत्त्या व भाषांतरें
टीकाग्रंथ-प्राचीन व आधुनिक.
गव्हर्नमेंट डिस्ट्रिक्ट गॅझेटियर्स
Story of Ramayan-चि. वि. वैद्य.
India in Kalidas-प्रो. उपाध्याय.
मॉडर्न रिव्यू १९१५ (श्री. अश्वि
हलदार यांचा लेख, Ramagadh
Hill).
वनश्री-दर्शन व पक्षीदर्शन (डॉ. आपटे)
संस्कृत कोश (श्री. वामन शिवराम आपटे)
रघुवंश
क्रतुसंहार
कालिदासाची इतर काव्यनाटके-विशेषतः
-रघुवंश
मेघदूत-(साहित्य अकॅडमी, दिल्ली यांची
सरकारी आवृत्ति)
मेघदूत-एक अध्ययन (हिंदी)-पंडित
वामुदेवशरण अग्रवाल.
Statistical Account of Bengal-
Sir W. Hunter
Kol Tribes of Central India.
संशोधनमुक्तावलि-सर पहिला-प्रो.
मिराजी
रामकथा-उत्पत्ति और विकास-फादर
बुस्के.

भारत और उसके निवासी (हिंदी)
-जयचंद्र विद्यालंकार.
विष्णु-पुराण, मार्कण्डेय-पुराण, पद्म-पुराण
व इतर पुराण-ग्रंथ, पार्थाम्युदय इ. इ.
Geographical Dictionary-डॉ.
नंदलाल डे.
Geographical Dictionary-डॉ.
बी. सी. लॉ.
Early History of the Deccan-
डॉ. भांडारकर.
Bhasha Problem-डॉ. पुसाळकर.
The Origin and Development
of Dutakavya Literature in
Sanskrit-चिंताहरण चक्रवर्ति.

स्फुट लेख •

पार्जितर : The Geography of
Rama's Exile. (I. R. A. S.
1894).
मेघदूतावरून कालिदासाविषयी
(साहित्य-संग्रह, भाग १ ला
—शि. म. परांजपे).
श्री. आवासहरेच चांदोरकर यांची
छापलेली मुलाखत.
(रविवार सकाळ, ता. २६-७-५३)
Kalidasa And Music
(Paper read by
Sardar G. N. Mujumdar
at the first Oriental
Conference in 1919).

सूचि

ग्रथांतील विषय

१. रामगिरि म्हणजे रामटेक नव्हे

१७

मेघदूतांतील समस्या रामायणाच्या साहाय्याने सुटतात १७ ते २०; रामगिरीच्या खुणा २० ते २२; रामटेक कसोटीला उतरत नाही २२ ते २७; रामगिरीचे रहस्य २७ ते ३३; रामाच्या पादुकांची ओढाताण ३३ ते ३९; शंबूक व शैबलगिरि यांचा बादरायण संबंध ३९ ते ४७; चुकीची स्थळे व चुकीचे अर्थ ४७ ते ५४; मेघाचा मार्ग कोणता? ५४ ते ६३; घातुराग म्हणजे रंगीत दगड नव्हे! ६३ ते ६४; रामटेकमध्यें राम नाही ६४ ते ६६.

२. रामगड हाच रामगिरि

६९

मेघदूतांतील वर्णन रामगडचें आहे ७५ ते ७८; रामाची पाउले ७८ ते ८४; शकुन म्हणून उचरेला तोंड ८४ ते ८८; आधी पश्चिम मागाहून उत्तर ८८ ते ९०; आम्रकूट म्हणजे अनरकंटकच ९० ते ९४; नर्मदेचें नशी-दार दृश्य ९४ ते ९९; जलप्रवाह व घातुराग ९९ ते १०२; पशुपत्यांची साक्ष १०२ ते १०३ रामगडावरील आशेपांचें निरसन १०३ ते १०५.

३. हल्लींचा तोतया चित्रकूट

१०६

चित्रकूटाचें प्राचीन वर्णन—(अ) रामायण १०७ ते १०९; (ब) जैन व बौद्ध वाङ्मय ११०; (क) पुराणें व इतर ग्रंथ ११० ते १११; दैठा, बोदका व दिनशिखराचा डोंगर १११ व ११४; वर्णन बरोबर, अंतर चूक ११४ ते ११७; चुकीचा चित्रकूट कां मानला गेला? ११७ ते ११८; मंदाकिनी नदी कोणती? ११८; कालिदासाचा चित्रकूट हा नव्हे. ११८ ते १२०;

४. घनवासी रामाचा खरा मार्ग

रामायणांतलें ऐतिहासिक रहस्य १२४ ते १२७; विषय ही आवे-अनावेची सीमारेषा १२८; दंडकारण्य १२९-१३०; चित्रकूट १३०-१३१; अगस्त्याभ्रम १३१ ते १३३; कालिदासाचा अगस्त्य-आभ्रम कुठें? १३३ ते १३५; जनस्थान १३५-१३६; पंचवटी १३६-१३७; नाशिक या नांवाचा स्तोत्र व खरा इतिहास १३७-१३८; रामानें नर्मदेच्या पूर्वेला रामगडनाशी विषय ओढाटला. १४१ ते १४३.

५. क्रक्षविल हीच हाथिफोड गुहा

क्रक्षविल ही अदभुत गुहा विंध्यांतलीच १४७ ते १४९; हाथिफोड गुहा—
(Hathiphor Tunnel) १४९ ते १५४

६. रामगड, रामगिरि आणि चित्रकूट एकच !

दंतकथा व आख्यायिका १५८ ते १६४; गोंडवनांतील कोल लोकांच्या कथा-राम-विषयक १६४ ते १६५; कालिदासाने रामगडच कां निवडला ? १६५ ते १७०; कालिदास रामगडवर आला होता. १७० ते १७१ रामाचा चित्रकूट तोच यक्षाचा रामगिरि १७१ ते १७३.

७. यक्षकथानक रामायणांतून घेतले

रामायणाचे कण : मेघदूताचे मूलाधार : यक्ष म्हणजे वेषांतर केलेला राम : कांहीं शब्दांच्या अचूक खुणा : 'स्निग्ध' शब्द कोटून आणला ? १८२ ते १८४ 'छायातरु' देखील रामायणांतून आणले १८४ आपाढस्य प्रशमदिवसे हाच पाठ बरोबर १८४ ते १८७ निचुल व स्रोतोरध्र १८७ व १८८; कथानकसादस्य, रामकथेच्या मायपोटातून मेघदूताचा जन्म : मुख्य समीकरणे : मेघदूत हें आध्यात्मिक रूपक नाही. मेघदूताची 'काल्पनिकता' रचनेत आहे, कथानकांत नाही १९५ ते १९७.

८. मेघदूताची जन्मकथा

चित्रकूटावर १९९ ते २०२; राममय वातावरणांत २०२ ते २०४; येथे जन्म लागले २०४ ते २०७; पहिले खंडकाव्य रचणारा पहिला कवि २०७ ते २११; मेघदूताची हिरकणी चमकू लागली २११-२१२;

९. कालिदासाची काव्यकला

त्याच्या गुणसंपदेचा नवा प्रत्यय २१३ ते २१७; मेघदूताच्या सौंदर्याची कारणमीमांसा २१७ ते २२०; कवीच्या मनांत काय होते ? मेघदूत कां लिहिले ? २२१ ते २२३.

भरतवाक्य

प्रमुख संदर्भग्रंथ व लेख २२८

सूची :

ग्रंथांतील विषय २२९-२३०

चित्रे व नकाशे २३१

फोष्टे २३२

चित्रें व नकाशे

१. राममार्ग व मेघमार्ग दाखविणारा नकाशा	पृष्ठ १०
२. मेघाचा चुकीचा मार्ग (रामटेक ते मिलसा)	५१
३. मेघदूतांतील खरा मेघमार्ग (रामगड ते मिलसा)	५७
४. रामाची पावलें, रामगड	७९
५. कोरीव प्रवेश-द्वार, रामगड	१६०
६. पर्वताप्रावरचें अतिप्राचीन देऊळ, रामगड	१६१
७. त्या देवळांतील मूर्ति, रामगड*	१६२
(राम - लक्ष्मण - सीता)	
८. पावसाळ्याच्या प्रारंभी मॉन्सून वाऱ्यांची गति दर्शविणारा भारताचा नकाशा	१७०
९. मुखपृष्ठावरील कल्पनाचित्र : कालिदासाचें चित्रकूट-दर्शन	
क्रमक ४, ५ व ६ हीं रेपाचित्रें आहेत. कलकत्त्याचे प्रसिद्ध चित्रकार श्री. अश्विनी हलदार हे १९१४ साली रामगड-सफरीला गेले होते. त्यांनी काढलेली हीं स्केचेन् मॉर्टन रिब्यूच्या अंकांत (सन १९१५ पृ. ३७९) प्रसिद्ध झालेली आहेत. त्यांवरून हीं रेपाचित्रें तयार केली आहेत. क्र. ७ हा मूर्तीचा फोटो छत्तीसगड गव्हर्नमेंट गॅलॅरीवरमधील आहे. क्र. २ व ३ हे नकाशे गॅलॅरीवर-वरून घेतलेले आहेत. क्र. ८ चा नकाशा भूगोलशास्त्रावरील पुस्तकांतील आहे.	

* रामगडवरील देवळांत सीता रामाच्या उजवीकडे आहे. दुसऱ्या कोणत्याहि रामाच्या देवळांत अगर चित्रांत असें दिसत नाही. ' वामांकारुढ गीता ' प्रसिद्ध आहे. वास्तविक पत्नीची जागा पतीच्या डाव्या हाताला हें शास्त्र व रुढि फार जुनी आहे. यज्ञयागादिकांच्या मंत्रांत व प्रयोगांतहि ती सांपडते. तात्पर्य, पत्नीची डावी-कडची जागा पक्षा व शास्त्रविहित होण्याच्या पूर्वीच्या काळांतल्या या मूर्ति असल्या पाहिजेत, असा निष्कर्ष निघतो. एवंच, या मूर्ति फारच प्राचीन आहेत, याबाबत संशय राहत नाही.

कोष्टकें

पृष्ठ

१. मेघदूतांत वर्णिलेल्या रामगिरीची चोवीस लक्षणे रामटेकशी न जुळतां रामगडपर्वताशी पूर्णपणे जुळतात हैं दाखविणारा तौलनिक तक्ता. ६७
२. रामगिरि ते अलका या मेघमार्गावरील स्थळांची क्रमवार यादी ६८
३. मेघाच्या प्रवासाची दिशा ६८
४. रामायणांत अनेक ठिकाणी आलेल्या चित्रकूट-वर्णनांचें सर्गवार कोष्टक १०८-१०९
५. खरा चित्रकूट, हल्लींचा चुकीचा चित्रकूट व रामगड यांच्यातील साम्यविरोध दाखविणारें तौलनिक कोष्टक ११२-११३
६. राम अयोध्येहून कोणत्या मार्गानें लंकेला गेला व कोणत्या मार्गानें परत आला हैं रामायणांत अनुक्रमें अयोध्याकांड व युद्धकांड यांत वर्णिलें आहे, रामाचा हाच उलट सुलट मार्ग कालिदासानेंहि अनुसरला आहे (रघुवंश सर्ग १२ व १३). या चारहि ठिकाणच्या राममार्ग-निर्देशांची तुलना लक्षाति येण्याकरितां बनविलेलें कोष्टक १३९
७. रामगडावरची हार्धफोड गुहा, कालिदासाची चित्रकूट-गुहा आणि रामायणांतलें कक्षविल एकच हैं दिसण्याकरितां या या तीन वर्णनांचें साम्य-समालोचन १५०
८. चित्रकूट, रामगिरि व रामगड या तीन पर्वतांचें सादृश्य व एकत्व दर्शविणारें कोष्टक १५६-१५७
९. रामायण व मेघदूत यांचा जन्यजनकसंबंध कळावा म्हणून त्यांच्यातील प्रसंग व पात्रे यांच्या समीकरणाची यादी. १९३

